

DRUŠTVENA ISTRAŽIVANJA

Časopis Pravnog fakulteta Univerziteta u Zenici

Zenica, 2008. godina

Izdavač:

Pravni fakultet Univerziteta u Zenici

Za izdavača:

Salih Jalimam

Glavni i odgovorni urednik:

Salih Jalimam

Tehnički urednik:

Dragan Bajramović

DTP i priprema za štampu:

B Panel d.o.o. Zenica

Design korice:

Almir Šehić

Štampa:

WELING Studio

Tiraž:

200 kom.

E-mail:

salih.jalimam@prf.unze.ba

SADRŽAJ

Izvorni (naučni) članak	5
Economic Integration in the Mediterranean Region, a European Imperative.....	7
<small>Pierre Beckouche</small>	
Princip “neutralnost”: odnos religije i države u njemačkom državnom pravu (uz prevod izabranih odluka Saveznog ustavnog suda SR Njemačke)	17
<small>Akademik Edin Šarčević</small>	
Filozofsko-teološki dijalog u srednjovjekovnoj Bosni XV vijeka	59
<small>Prof. dr.sc. Salih Jalimam</small>	
Pravo na djelotvorni pravni lijek u svjetlu posljednjih izmjena i dopuna zakona o krivičnom postupku Bosne i Hercegovine	69
<small>Docent dr.sc. Almin Dautbegović</small>	
Teorija paradigme i njena primjena na povijesne znanosti i religiju	81
<small>Doc. dr. sc. Nusret Isanović</small>	
Pregledni članak	89
Srebrenička banovina i susjedne zemlje.....	91
<small>Salih Jalimam</small>	
Turcizmi u bosanskom jeziku	101
<small>Mr. Sc.Edina Solak</small>	
Srpske paradržavne tvorevine (1990.-1995.) - Udar na ustavni poredak Republike Bosne i Hercegovine.....	111
<small>mr. sc. Remzija Kadrić</small>	

Izveštaji o aktivnostima 117

Salih Jalimam

Izveštaj o doktorskoj disertaciji kandidata mr.sc Omera Hamzića 119

Docent dr. sc. Lejla Gazić

Izveštaj o magistarskom radu: Vakufnama kao pravni i historijski dokument (Diplomatički opis) Edine Solak..... 125

Prikazi, ocjene, kritike i recenzije 129

Salih Jalimam

Prof.dr. Mustafa Imamović: Osnove upravno - političkog razvitka i državno-pravnog položaja Bosne i Hercegovine. 131

Salih Jalimam

Sima Ćirković, O istoriografiji i metodologiji..... 133

Docent dr. sc. Ibrahim Pašić

Salih Jalimam, Državnopravni razvitak Bosne i Hercegovine 135

Upute autorima 139

Izvorni (naučni) članak

Economic Integration in the Mediterranean Region, a European Imperative

Pierre Beckouche

Pierr Beckouche

Professor of geography at Paris I University and scientific adviser at the Mediterranean Institute for Economic Forward Planning IIPEMEd). He co-authored the Atlas d'une nouvelle Europe with Yann Richard, prefaced by Pascal Lamy, Autrement Publishers, 2006; he is the author of Les régions Nord-Sud, Belin Publishers, 2008.

The regionalisation of globalisation

Whether in Europe, East Asia, North America (NAFTA) or South America (Mercosur), the development of large regional blocs is reshaping economic and political geography. This enlarged scale of operations has triggered a reversal of roles in which a "neighbour" is no longer a hereditary enemy, but an ally in building a union that has become necessary to compete on a global scale.

There are four arguments for regionalization. The first is economic. Strong regional roots provide businesses the partnerships and stability they need to meet the challenges of globalization and its increasingly competitive environment. Trade is growing faster and larger populations live between several countries. The second argument is cultural. "Collective preferences" -

such as those regarding consumer protection, the precautionary principle, or social or cultural standards - are often more easily defined on a regional rather than global scale.

The third argument is geopolitical. Regionalization is the best and possibly the only way to force the United States to accept polycentrism and learn to cope with strong European and Asian regional alliances which tend to be less free trade-oriented than America. Recent reports from the Japanese METI bluntly suggest that an end be put to the unipolar structure of the world economy in favour of a "multipolar structure" in which the "world's major regions could grow autonomously" (Beckouche, 2008).

The fourth argument, a political one, is that of a return to regulation on a scale that is less vast and more realistic than that of the entire world. Do we really need to define a single, global rule in order to combat ocean pollution? Should we not instead, or also, establish rules specific to each ocean and to the bordering countries responsible for its pollution? As noted by the author of a report on East Asian integration, "regional integration may well be the best way to acquire the collective disciplines, leading to a sense of collec-

tive responsibility [...]” (Dieter, 2006). With respect to environmental regulations and the regulation of international economic relations, regional blocs are not fortresses that obstruct global free trade. Rather, they are an essential gateway to trade for developing countries that the Doha Round has failed to promote and that bilateral agreements with northern countries leave with too little bargaining power.

We would like to focus for a moment on what is known as North-South regionalism - in other words, the complementarity that brings together countries with capital and technology and those with fast-growing markets and increasingly qualified, abundant labour. As Christian Deblock and Henri Regnault (2006) remind us, the time when development economists recommended disconnecting North-South bonds to promote closer ties among developing countries seems long gone. The success of the Asian dragons, followed by structural adjustment policies that forced Southern countries to open up their economies, quickly made North-South complementarity the only viable path to development. What has changed over the past fifteen years is the regional scale of the renewal of North-South ties. Regarding these ties, it is important to look beyond the traditional contrasts between the two sides of the Mediterranean, to steer away from a slightly self-over-simplification that reduces cultures to religions. Instead, one must compare apples to apples, putting Euromed side by side with the other two major North-South regional blocs in America and Asia.

This touches upon one of Europe’s principal challenges: although Europe was a pioneer of regionalization in the

1950S, this regional union has remained a network of peers, uniting homogeneous or soon-to-be-homogenized countries, while the blocs created by NAFTA or ASEAN+3 mingle countries of unequal development with the successful North-South regionalization in Europe - in other words, a strong, successful partnership with countries south and east of the Mediterranean - is the only scenario in which Europe will narrow its gap with the United States. It is also the only scenario in which the Arab states will achieve significant development (Colombani, 2002, Cercle des Économistes 2007). A recent report by the European Commission ESPON Monitoring Committee (Grasland, 2007) confirms the importance of this wider regional vision of Europe, among the different visions shaping relations between Europe and the rest of the world.

The European Union has therefore demonstrated foresight in launching the Euromed process. Like those linking North America to Mexico or to East Asian countries, regional trade agreements, here known as the Barcelona Process (1995) and then the European Neighbourhood Policy (2004), involve much more than trade: they also cover education, migration, health, the environment, urban planning (we are aware how the lack of access to housing or healthcare has contributed to the success of Islamist movements). It is true that these agreements, here, as elsewhere, enable developed nations to impose their standards on their developing neighbours; however, it is just as certain that they facilitate the renewal of North-South ties, which were so undesirable in the second half of the 20th century.

Europeans who take no interest in the fate of their Mediterranean neighbours, considering securitarian measures to offer sufficient protection from acts of violence induced by these countries' misdevelopment, are sticking their heads in the sand. They fail to understand that historical conflicts among NAFTA or East Asian nations are at least as fierce, without impeding economic and business alliances.

A geoeconomic analysis of Euromed

There are two reasons to be optimistic about Euro-Mediterranean integration. The first is the convergence of the two sides of the Mediterranean. This may appear incongruous to those who are aware of the south bank's mediocre economic performance over the past 15 years, the slow pace of its economic and political modernization, or its massive need of employment (100 million jobs over the next 20 years for the MENA region, according to the World Bank). These nations were able to carry out reforms to achieve macroeconomic stability, but not comprehensive modernization. As Jacques Ould Aoudia (2006) pointed out, southern Mediterranean countries lack a strategist State, one that knows how to think long term, mobilize energies, and improve the business climate. Judicial systems lack resources, know-how and, sometimes, independence; the labour market includes, on the one hand, a highly protected formal sector, and on the other hand, an unprotected informal sector; little has been done to modernize basic economic institutions dealing with consumer protection, standards, or the regulations for occupations. Without the trust networks that are the primary driver of growth, without guarantees

regarding ownerships rights, transaction security, market transparency, or the quality of goods and services, private south-bank companies are neither competitive nor cooperative. Protected by friendships within the government, these businesses avoid taking risks, adopting a rent-seeking mentality or diversifying in certain sectors purely for financial gain—for example, in tourism or shopping centres. They invest very little; it is equally rare for them to open their equity to domestic or foreign investors.

However, when one examines the situation over a longer timeframe and using more general indicators, the diagnosis changes. Over the past half-century, there has been no major decline in GDP per capita. Although differences in infant mortality and life expectancy separated the now mainly separate states north and south of the Sahara. Fertility rates are also converging rapidly, with North Africa and the Middle East having entered a demographic transition with surprising speed. The south bank has come into a potentially favourable period, featuring economically active populations in several age groups, a decreasing number of dependent children and a still limited elderly population—provided it is able to create the jobs needed, without which, the situation will be explosive instead of beneficial.

The second reason to be optimistic is strong European polarization. Western European countries have a 50, 60 or even 70 per cent share of trade, foreign direct investment, bank debt (the majority owed to Western European banks for MEDA COUNTRIES, up to two-thirds for the Maghreb), and migrant remittances to southern Mediterranean

countries. The influence of the United States is infinitely weaker, except in the areas of arms sales and development aid. In general, the region formed by Europe and its neighbours boasts a high level of intra-regional integration: Turkey, the Maghreb, Eastern Europe and Western Europe conduct 75 to 90 per cent of their trade in the region. air transport and tourism patterns confirm the high level of regional integration (75 to 90 per cent of traffic, Beckouche and Richard 2008).

Euromed's weaknesses, however, are sizeable. The first involves the movement of persons. Of the "four freedoms" that the EU intends to promote with its neighbours, migration is the least well ensured. How can a "domestic" Mediterranean air space be created while troublesome, humiliating and paralysing visa requirements continue? Has it been fully understood to what extent the Emirates' increasing appeal among the North African elite can be attributed not only to disappointment in Europe and the modern image of Dubai and the Al Jazeera television network, but also to the fact that one can travel to and settle in the Emirates without a visa?

The greatest weakness is the absence of a North-South industrial system. In the early 2000s, EU investors had 800 dollars per capita in CEEC, versus about 100 in Mediterranean countries. Three interrelated observations can be made about this weakness: (i) in many countries on the south bank of the Mediterranean, private investment has remained inferior to public investment, despite repeated statements that the private sector should take over from public finances, weakened by tariff

eliminations and endemic tax fraud; (ii) the announcement of the signing of partnership and association agreements, much heralded at the launch of the Barcelona Process, did not fulfil its planned role, which was to attract foreign direct investment; (iii) where it does exist, FDI is limited to traditional rent-seeking industries (oil, real estate, tourism) and public service privatisations and concessions, having no real impact on the industrial system as a whole and doing little to promote its modernization or internationalisation.

It is too soon to tell if the improvement observed since 2005 will be sustained. According to the ANIMA report, FDI intentions to invest in MEDA countries has grown from less than 10 to over 40 billion euros per annum. The bulk of this increase, however, can be attributed to investors from the Gulf states and not north of the Mediterranean, and there is no indication of a significant change in the destination of these investments, which continue to focus on subsistence sectors and privatisations.

In contrast, true regional industrial systems exist in the NAFTA and East Asian regional blocs. Close to 20 percent of FDI from the United States or Japan is destined to nearby emerging or developing countries; this share is only 3 percent for French FDI, 4 percent for Spain and 6 percent for Germany. Even without taking into account French, German or Spanish FDI to other Western European countries, the peripheral¹ countries of Europe play an infinitely smaller role than those of the United States and Eastern Asia. Furthermore, virtually all the investments that do flow to Europe's peripheral countries go east. Western

¹ Naturally, this term is only used in its geographic sense.

Europe is successfully achieving the economic integration of Eastern Europe, but has really begun integration with its Mediterranean neighbours.

Umon for the Mediterranean, an indispensable turning point

We understand that it was crucial to launch a new initiative in the South. The Union for the Mediterranean project introduced three major innovations to the Barcelona Process. The first, referred to as parity, concerns governance. One of the greatest limits of the Barcelona process and of the European Neighbourhood Policy is the dissymmetry between North and South. Southern Mediterranean countries do not want to be considered as mere neighbours, reduced to enforcing decisions made in the North. They accept their economic lag and sluggish modernization compared to Europe; but political inequality can no longer be tolerated. The idea of a permanent Secretariat for the UFM has been introduced as a solution to ensure equal representation for North and South.

The second innovation although it has not been acquired as yet, ties in with political ambition. The UFM is a potential means of permanently stabilizing the two banks of the Mediterranean, offering prospects to a region that is all too often steered from a short-term perspective, particularly in the southern regions. The union could become a space not just for free trade, but also for shared policies, arbitration and regulation.

Project are the focus of the third innovation. Development projects and businesses will be at the heart of the new system, whereas subsidies from the Barcelona Process and the European Neighbourhood Policy mainly

benefit ministries and administrative modernization.

What projects are being considered? The question concerns the choice of priority topics, the content (in particular the issue of sharing value between North and south) and the institutional processes that could truly reinforce projects' regional aspect and longevity. The following section summarizes the main ideas put forward by international working groups from the Institute de Prospective Economique du Monde méditerranéen (www.ipemed.coop).

A Mediterranean bank, keystone of a shared financial space

We said that the increase in FDI appeared primarily to be fleeting opportunity, not easily reproduced and offering low potential for economic drive. Furthermore, regrading domestic investment, the liquidity of Southern Mediterranean banks remains high, yet these institutions loan sparingly to small and medium sized businesses. This is due to a lack of projects and to bank's inability to identify projects and determine their financial risk.

Establishing a regional financial space necessitates gradually improving the business climate and upgrading the legal framework in support of regional convergence, to give Northern and Southern operators access to minimally compatible legal tools. Some private sector initiatives are underway to help structure this regional financial space, to support the development of small and medium sized businesses and industries and to collect migrant savings, a portion of which would be used to finance investment. These initiatives are a step in the right direction, but they will not suffice to meet all needs, what-

her they involve mobilizing funding for the Mediterranean (as discussed later, depolluting the Mediterranean will require tens of billions of euros) or functions to be implemented (mechanisms to move from short-term to long-term resource, credit guarantee, experience sharing and so on).

This is why IPEMed, along with many other think tanks, considers the creation of a Mediterranean bank as the central feature of this financial space. Such a bank would be the keystone enabling a partnership among the public and private sector in Mediterranean, European and Gulf countries. The States and national and international public institutions involved in this bank would create a considerable lever effect on the resources collected, and their technology would help further financial innovation. Like the World Bank, which established a set of instruments used worldwide to identify private sector projects and perform other functions such as funding, provision of guarantees, arbitration and training, financial cooperation in the Mediterranean should gradually take on similar functions, under the impetus of a Mediterranean bank that would also provide a means of raising the level of security for heavy investments in the region. This bank could go even further by supporting the creation of businesses in order to boost industrial development in the southern nations.

Energy - raw materials in exchange for an industrial partnership

The Mediterranean energy sector currently faces two challenges: ensuring access to energy for all, in the North and South alike; and limiting its environmental impact, in particular thro-

ugh improved control of greenhouse gas emissions. Northern countries are increasingly dependent on hydrocarbons, while Mediterranean countries are key suppliers (accounting for 5 per cent of the world's oil and natural gas reserves, concentrated mainly in Algeria and Libya) or transit zones (Turkey) for Europe. Indeed, Europe receives, respectively, 70 and 90 per cent of North Africa's oil and natural gas exports. The potential for collaboration between the Mediterranean's northern and southern countries is therefore strategic.

Equal priority should be given to providing widespread energy access to southern populations and to ensuring that northern countries receive sufficient supplies. Between now and 2020, approximately 120 billion euros in investments will be required to develop electricity production capacity and transportation networks in the South (in particular, completion of the "Euro-Mediterranean electricity ring"). The south bank also boasts considerable potential in terms of renewable energy. The most promising projects involve solar energy (producing clean energy where it is needed; low-cost rural electrification; creation of high added-value jobs). In addition, a number of potential wind farm sites have been identified in Morocco, Tunisia and Egypt.

Industrial development is another major challenge. The South can no longer be seen as merely a source of raw materials or a receiving region for low-end relocations. Industrial partnerships between the two sides must be considered, whether they concern refineries (particularly for diesel fuel, which the region lacks) or the production of petroleum derivatives (petrochemistry).

Lastly, the final major challenge involves research and training. Civil nuclear power could be the driving force behind a vast regional plan for training, research and industrial technology transfer. Over the coming two to three decades, the South needs to ready itself for the post-petroleum era by building the economic and technical expertise required in the nuclear industry. With the current transition in the energy sector, and given the fact that northern countries are showing renewed interest in nuclear energy, why not consider allowing future training institutes to benefit the Mediterranean's south and north banks alike?

A rural, agro-food Mediterranean pact

The world's soaring prices in agriculture and the food crises they will generate make agriculture a major focal point, especially given the high level of complementarity in this domain on either side of the Mediterranean. Yet agricultural partnerships between North and South are practically inexistent. Some nascent cooperation in terms of production does exist, but it remains highly insufficient. In terms of trade, southern nations are extremely reliant on foreign countries for food. A high proportion of their imports (cereals) originates in other regions of the world, at the expense of northern production. The southern countries find it difficult to promote their produce commodities on international markets, even though these products are highly specialized.

Indeed, the fruit and vegetable markets have enormous worldwide potential, due to unbalanced diets and the large-scale emergence of pathologies such as obesity, diabetes and cardio-vascular disease. According to nutritionists and

the WHO, the Mediterranean diet is an excellent way to counteract these pathologies. Yet this diet is disappearing from the agro-industrial model pushed by the major food industry firms. In the northern regions, CAP (Common Agricultural Policy) does not truly support these produce commodities, which face growing competition from producers as far away as California, South Africa, Chile or Australia. As a result, both sides of the Mediterranean are losing global market share.

Lastly, the rural regions of the Mediterranean's south bank face a serious risk of destabilization. Agricultural employment still represents one third of total jobs, and maintains an even greater percentage of the population in rural areas. The prospective liberalization of agricultural trade within the Euromed free trade area beginning in 2010 will cause a wide-scale agricultural abandonment, given the significant disparity in production on both sides. When liberalization occurs, it is therefore crucial that concurrent measures designed to reinforce rural industries be implemented, to prevent a rural exodus that neither southern metropolises nor other outside countries will be able to absorb.

An integrated regional policy that includes objectives for agricultural and agro-food production as well as for sustainable development in rural areas must therefore be introduced. An agricultural, agro-food, rural Mediterranean pact could offer farmers an institutional, normative framework, regulated markets, a world-renowned Mediterranean label, and a tool for winning back domestic markets and achieving balanced development in rural areas. Added value could be effectively shared

among the producers and transformers on both sides, as already shown by a number of current projects that leverage agroclimatic complementarity and geographical proximity. Such a pact would boost decentralized cooperation between the two sides, which are engaged in sustainable development, especially since the soaring price of oil and the urgency of environmental concerns will reduce opportunities for long-distance agricultural cooperation.

Components of a Mediterranean water policy

The Mediterranean has tremendous needs in terms of access to water and sanitation. 20 million inhabitants of the southern bank have no access to drinking water, and 35 million lack access to sanitary sewers. These problems are aggravated by global warming, which is predicted to be acute in the region. 45 million people currently suffer from the water shortage. According to Plan Bleu, this figure is expected to rise to 63 million by 2025. Precipitation is expected to drop by 20 to 40 per cent on both sides of the Mediterranean by 2050, making joint water management a key factor for regional stability. In the next 20 years, southern nations will need to acquire heavy infrastructure for managing water access and wastewater treatment, and to ensure the maintenance of these new systems.

Above all, priority should be given to managing demand. The effectiveness of water management and the quality of local and national governance will condition the success of policies and investments. What are the stakeholder's expectations? Northern nations mainly seek to ensure contract and investment security. In the South, training and te-

chnical assistance needs are dominant, particularly in terms of management. If good management is combined with high-quality governance, especially one guaranteeing prices and ensuring that water is paid for and not provided free of charge (which is mistakenly believed to be a good solution), then funding will follow. The European Union is working in this area through Horizon 2020 (a project to build a specific financial instrument combining loans and subsidies, a regional confluence of contributors and the identification of priorities).

What else can be done? First, a political framework for carrying out action at the highest level must be established. This is the pre-requisite that will enable the numerous quality diagnoses put forward since the signing of the Barcelona Convention in 1976 to become operational. This implies mobilizing both ministries of environment and those ministries in charge of water-related economic and social development. It also means that chiefs of government must provide an impetus. Second, a Mediterranean water agency must be formed out of existing institutions. The main roles of this agency would be to observe data in order to establish diagnoses and strategies to be shared by all players concerned; to provide water-related professional training; to advise with regard to contracts between public authorities and public or private operators, and with regard to experience sharing.

Making human development a top priority

Three areas must take centre stage if regional Euro-Mediterranean integration is to take on an innovative po-

litical dimension. The first is training, which, though not described in detail here, is the determining factor that will enable southern countries to enter the knowledge economy. Indeed, the low level of training among the labour forces is essentially what distinguishes these countries from the emerging countries in Central and South America and Eastern Asia. The second area is mobility, which should eventually replace migration. The third area is the healthcare system.

Southern Mediterranean countries currently face one of the biggest challenges in the history of their healthcare system. They must simultaneously deal with epidemiological changes (Health problems stemming from under-development and new pathologies linked to lifestyle changes and increasing life expectancy, including cardio-vascular diseases, cancer, road accidents, and so on); the funding crisis (national health expenditure does not exceed 200 dollars per capita, versus 2000 dollars in the northern Mediterranean countries); their dependence on imported equipment and drugs; the flight of their physicians. Deepening differences with the North would weaken the sense of belonging to a regional community. It is therefore important to create a "light" institution - a Mediterranean agency for the promotion of health. Its purpose would not be to replace national health authorities, but to provide a work instrument for defining trans-Mediterranean project, to be used by the medical elite, health system managers and medical industry players. With equal involvement of both northern and southern stakeholders, the agency's functions would include project identification (on themes such as cancer or

drug production in the south); overseeing project management and assessing project; conducting studies into public health and coordinating public health observatories which are lacking in the South; recommending good practices; coordinating training initiatives.

With regard to mobility, the goal is to promote projects that translate the neighbourhood policy of free movement of persons objective into concrete action while ensuring the security of this mobility. This applies first of all to the mobility of knowledge, culture and economic development professionals. The free circulation card recommended by European Commissioner Franco Frattini (Responsible for Justice, Freedom and Security) for researchers, professors, artists, business people, and so forth would be extended. This also concerns those occupations, such as technicians or qualified workers, for which Europe most severely lacks labour. Southern populations are reluctant to accept the term "selective migration", because they fear it will plunder local brain power. It would be preferable to replace this concept with one combining mobility and training, which would be partially funded by the North. "Training-oriented mobility" could take place in universities or technical schools jointly managed by the southern country where they are located and by one or more northern countries involved in the funding-or teaching-related aspects. A long-term internship in the North would be part of the curriculum and would be sanctioned by a work permit. Eventually, the initiative could be implemented in Europe as well, with co-managed courses to train specialists who are lacking in the South.

*

Myriad other projects are being re-launched by the Union for the Mediterranean, in such areas as civil protection, sustainable tourism and the development of professional networks (postal services, trains, ports, agencies specializing in urban planning, universities, etc.). The aim of these projects

is to achieve in the Mediterranean the same level of networking that has led to the Baltic region's success. A new dynamic is budding. Together, we have 20 years to succeed and, in the words of Jean-Louis Guigou, to build "a reverse 9/11". Instead of predicting the future, we must prepare for it-starting now. Afterwards, it will be too late.

References

1. BECKOUCHE P. and RICHARD Y., Atlas d'une nouvelle Europe, l'Europe occidentale et ses voisins: Russie, Proche Orient, Maghreb, 3rd edition, Paris, Autrement, 2008, 72p
2. BECKOUCHE P., Les régions Nord-Sud. Euromed face à l'intégration des Amériques et de l'Asie orientale. Paris, Belin, Coll. "Mappemonde", 2008, 221 p.
3. Cercle des Économistes and VÉRDI-NE H., Dir., 5+5=32: Feuille de route pour une Union Méditerranéenne. Paris, Perrin, 2007, 224 p.
4. COLOMBSNI P., "Le commerce mondial au 21e siècle. Scénarios pour l'Union européenne", Report for the European Commission. Paris, Ifri, 376 p.
5. DEBLOCK C. and REGNAULT H., Dir., Nord-Sud: la reconexion périphérique, Montréal, Éditions Athéna, 2006, 308 p.
6. DIETER H., Dir., "Report on East Asian Integration", Studies & Research no. 47, report for the Japanese Minister of Foreign Trade. Paris Notre Europe, 2006, 149 p.
7. GRASLAND C. and DIDELON C., Dir., "Europe In the World", report for the European Commission, ESPON programme 3.4.1., Luxembourg, 2006 www.espon.eu/mmp/online/website/content/projects/260/720/file_2640/fr-3.4.1-full_dec2006.pdf
8. HENRY P. and DE SAINT LAURENT B., "Les investissements directs étrangers dans la région MEDA en 2006" Notes & Documents no. 23. Marseille, Anima, 2007, 159 p.
9. OULD AOUDIA J., "Croissance et réformes dans les pays arabes méditerranéens", Notes et Etudes no. 28, Paris, AFD, 2006, 176 p.

Princip "neutralnost": odnos religije i države u njemačkom državnom pravu (uz prevod izabranih odluka Saveznog ustavnog suda SR Njemačke)

Akademik Edin Šarčević

I. *Staatskirchenrecht*: jedan pojam - dva problema

Područje koje u Saveznoj Republici Njemačkoj¹ ima za predmet pravni odnos države prema religiji i vjerskim zajednicama tradicionalno nosi naziv *Staatskirchenrecht* (= Pravo državne crkve). Ime je nesretno izabrano, iz dva razloga:

(1) Prema izričitoj odredbi njemačkog Ustava (*Grundgesetz*), ne postoji državna crkva (čl. 140 Ustava u vezi sa čl. 137 WRV = Weimarer Reichsverfassung = Vajmarski Ustav). No, ime navodi na zaključak da se radi o pravu državne crkve, tako da se može zaključiti kako ovo područje radi sa predmetom koji ne postoji. Čak i ako bi se pošlo od nešto elastičnijeg tumačenja, naime, da se radi o državnom pravu crkve (*staatliches Kirchenrecht*), ili o pravu crkve u

državi, još uvijek ostaje problematičan pojmovni talog: imenovana je „crkva“, umjesto da je upotrebljen opštiji pojam „religija“. Ovim se predmetno područje sužava na dvije velike (hrišćanske) crkve, katoličku i protestantsku. Pojmovi u pravu nisu nevini, i ovdje navode na zaključak o ignoranciji nehrišćanskih vjerskih zajednica, kao i osoba bez vjerskog opredjeljenja (agnostici, ateisti). Rješenje se, međutim, nazire u upotrebi tačnijeg pojam *Religionsverfassungsrecht* (= Pravo religijskog ustrojstva)². U nastavku se pod pojmom *Staatskirchenrecht* u prvom redu misli na državnopravno ustrojstvo vjerskih zajednica.

(2) Problem nešto važniji od zamjene imena, ali ne i jednako uočljiv, predstavlja jačanje državnopravne tendencije koja se zalaže za jaču sekularizaciju, dakle, za konsekvantnije razdvajanje crkve i države³ - koje ovd-

¹ Die vorliegende Übersetzung der ausgewählten Entscheidungen des Bundesverfassungsgerichts zu Religionsfreiheit dokumentiert, wie die Garantie der Religionsfreiheit in der Judikatur des BVerfG als ein Werkzeug zur Gestaltung einer Ordnung der religiösen Toleranz fungiert, obwohl die Sozialverträglichkeit der Religionsausübung nicht in jedem Fall unbedingt positiv beurteilt werden kann. Es ist gerade aus den übersetzten Entscheidungen ersichtlich, dass die Freiheit aller Religionen die Verpflichtung zur gegenseitigen Toleranz erfordert. Dabei stellt der Verzicht auf überzogene Forderungen und Maximalpositionen eine elementare Voraussetzung dar. Osnovne informacije u Šarčević, *Ustavno uređenje SR Njemačke*, 2005, str. 88 i dalje.

² Umjesto mnogih v. Holzke, *NVwZ 2002*, s. 904 i dalje (takoder detaljnije upute); Czernak, *NvWZ 1999*, s. 743; Görisch, *NVwZ 2001*, s. 885.

³ Usp. klasičnu analizu u Fischer, *Trennung von Staat und Kirche*, 1964, 4. izd. 1993. pod naslovom *Volkskirche ade!*, zatim Czernak, *Staat und Weltanschauung*, 2 toma, 1993/99; pregled pozicija s daljim uputama na literaturu u Holzke (bilj. 2); Renck, *BayVbl 1988*, s. 225; *JuS 1989*, s. 451; Kleine, *Institutionalisierte Verfassungswidrigkeit im Verhältnis von Staat und Kirchen unter dem Grundgesetz*, 1993.

je ilustrira Kruzifix-Odluka Saveznog ustavnog suda⁴ (BVerfG = Bundesverfassungsgericht). Sekularizacioni program je ojačao posljednjih godina prošlog stoljeća, i danas se nedvosmisleno suprotstavlja tradicionalnom, kooperacionom programu. Kooperacioni program ima svoje zlatno doba u prvim desetljećima po donošenju njemačkog Ustava. Model je jednostavan: država podupire (hrišćanske) crkve - one se zauzvrat drže lojalno prema državi. Jednako ga podržavaju političke partije (dvije s hrišćanskim imenom: CDU = Hrišćansko-demokratska unija i CSU = Hrišćansko-socijalna unija) kao i velik broj autora koji se bave ovim područjem⁵. Kooperacioni program je proistekao iz tradicije⁶; suprotstavljen je jasno artikuliranim zahtjevima za konsekventnijom sekularizacijom njemačkog ustrojstva vjerskih zajednica.

Oba pravca se dotiču u jednoj tački: objedinjuje ih postulat neutralnosti.

„Princip neutralnost“ tako može poslužiti kao ilustracija odnosa religije i države, načina na koji javno pravo uobličava njegove elemente kao i prakse Saveznog ustavnog suda.

II. Neutralnost - postulat državnog prava

„Neutralnost“ se odnosi na državu i njene organe i obuhvata pitanja religije i svjetonazora. Karakteristično je za njemački sistem da princip neutralnost nije unešen u ustavni tekst kao zasebno pravno načelo kojem bi se morao pri-

pisati samostalan dogmatski sadržaj⁷. Određivanje sadržaja neutralnosti je uslijedilo rješavanjem pravnih problema, u sudskim procedurama, dakle pretežno pravosudnom praksom, a iznad svega odlukama Saveznog ustavnog suda. Ostatak je dograđivan ustavnim dogmatikom i, generalno, u okvirima jurisprudencije. Sadržaj i praktičan značaj principa neutralnost stoji u kontekstu osnovnog prava na slobodu vjeroispovijesti i slobodu svjetonazora.

II.1. Sloboda vjeroispovijesti: neograničeno osnovno pravo

U njemačkom Ustavu je sloboda vjerovanja, savjesti i svjetonazora zajamčena u čl. 4 Ustava - prva dva stava odnose se na vjeroispovijest:

(1) Sloboda vjere, savjesti i sloboda ispovijedanja vjere i svjetonazora su nepovredivi.

(2) Jamči se nesmetano obavljanje vjerskog obreda.

(3) Niko ne smije biti prisiljen da suprotno svojoj savjesti služi vojsku s oružjem. Pojednostavljuje savezni zakon.

Iz strukture teksta se vidi da su zajamčeni bitni elementi, naime sloboda vjere i njenog ispovijedanja koja je proširena iznošenjem svjetonazora (st. 1) i sloboda kulta kao pravo na slobodno i nesmetano obavljanje vjerskog obreda (st. 2). Treći bitan element slobode vjeroispovijesti, naime sloboda religijskog udruživanja, nalazi se na drugom mjestu, i to u čl. 140 u vezi sa čl. 137 st. 2 WRV⁸. Ovako postavljena

⁴ BVerfGE 93, 1 i dalje — ovdje u nastavku prevod izvoda.

⁵ Usp. Hollerbach, *HdbStR VI*, 1989, 2. izd. 2001, § 138 i dalje (s daljim napomenama); Listl/Pirson (prij.) *HdbStKirchR*, 2 toma, 2. izd. 1994/95; Maunz, *BayVBl 1988*, s. 231.

⁶ Sintagma kod Campenhausen, *StKirchR*, 3. izd, 1996, s. V; *isti*, *BayVBl 1999*, s. 65.

⁷ Detaljnije u Šarčević, *Religionsfreiheit und der Streit um den Ruf des Muezzins*, 2000, s. 8 i dalje.

garancija uključuje slobodu vjerovanja u formama ispoljavanja vlastite vjere i obavljanja vjerskog obreda, sam ili zajedno sa drugim. Ona posebno štiti aktivno učešće u duhovnim i korporativnim strukturama zajednice. Prema razumijevanju Saveznog ustavnog suda, garancija obuhvata poseban prostor u kojem se može aktivno upražnjavati religijsko ubjeđenje⁹, dalje, kultske radnje (npr. bogoslužjenja, skupljanje crkvenih priloga, molitve, procesije,

kulturna zvonjava), religijsko obrazovanje, vjerske i ateističke praznike i običaje¹⁰ kao i pravo pojedinca da svoje cjelokupno držanje usmjeri prema učenju svoje religije i svjetonazora i da prema takvom ubjedenju i sam djeluje¹¹.

Dogmatika je djelovala suzdržano i nije ulazila u problem definiranja subjektivne forme vršenja ovog osnovnog prava. Prihvaćeno je pravilo da oblik i sadržaj slobode religije ne mogu biti objektivno određeni. Prema tome, zaštićeno

⁸ Član 140 Ustava glasi:

[Preuzimanje odredaba o crkvenom državnom pravu iz Vajmarskog ustava]

Odredbe članova 136, 137, 138, 139 i 141 njemačkog Ustava od 11. augusta 1919. predstavljaju sastavni dio ovog Ustava.

Članovi 136-139, 141 Vajmarskog ustava iz 1919. godine:

Član 136

(1) Slobodom religije se niti uslovljavaju niti ograničavaju građanska i državnograđanska prava i obaveze.

(2) Uživanje građanskih i državnograđanskih prava kao i pristup javnim službama neovisni su o religijskoj pripadnosti.

(3) Niko nije obavezan da obznani svoju religijsku pripadnost. Službe državne uprave imaju pravo da pitaju o religijskoj pripadnosti samo ako od toga zavise prava i obaveze, ili je to potrebno za provođenje statističkog istraživanja koje je zakonom određeno.

(4) Niko ne smije biti prisiljen na crkveno djelovanje, na slavlje ili na učešće u obavljanju religijskog obreda ili na upotrebu religijske forme zaklinjanja.

Član 137

(1) Ne postoji državna crkva.

(2) Jamči se sloboda udruživanja radi osnivanja religijskih zajednica. Udruživanje religijskih zajednica na području Rajha ne podliježe nikakvim ograničenjima.

(3) Svaka vjerska zajednica uređuje i upravlja svojim poslovima samostalno u okviru zakonom utvrdjenih granica koje važe jednako za sve. One određuju svoje službe bez učešća države ili građanskih opština.

(4) Vjerske zajednice dobijaju pravnu sposobnost prema opštim propisima građanskog prava.

(5) Vjerske zajednice ostaju ustanove javnog prava ako su to i do sada bile. Drugim vjerskim zajednicama će se na njihov zahtjev obezbijediti ista prava, ako one svojim ustrojstvom i brojem članova jamče trajnost. Ako se više takvih javnopravnih vjerskih zajednica uključi u savez, onda i taj savez postaje javnopravna ustanova.

(6) Vjerske zajednice koje su ustanove javnog prava imaju pravo da na osnovu poreskih lista građana ustanovljavaju poreze prema odredbama zemaljskih zakona.

(7) Vjerske zajednice su jednake sa udruženjima koja imaju zadatak da zajednički njeguju određeni svjetonazor.

(8) Ako provođenje ovih odredaba iziskuje dalju regulativu, onda ona pripada savezним zemljama.

Član 138

(1) Državna davanja vjerskim zajednicama koja počivaju na zakonu, ugovoru ili posebnim pravnim osnovama će biti nadomještena zemaljskim zakonodavstvima. Načela za ovo odredit će Rajh.

(2) Jamče se vlasništvo i ostala prava vjerskih zajednica i vjerskih udruženja nad njihovim ustanovama koje su određene za kulturne radnje, nastavu i dobrotvornu djelatnost, fondacije i posebnu imovinu.

Član 139

Nedjelja i državni praznici su zakonom zaštićeni kao dani odmora od rada ili duševnog odmora.

Član 141

Ako postoji potreba za službom božjom i dušobrižništvom u vojsci, u bolnicama, u zatvorima i drugim javnim ustanovama, dopustit će se vjerskim zajednicama da poduzimaju vjerske obrede, pri čemu se mora osigurati odsustvo svake prinude.

⁹ BVerfGE 41, 29, 49; 52, 223, 241; Steiner, *JuS* 1982, s. 157 i dalje, 163.

¹⁰ BVerfGE 24, 236, 245 i dalje.

¹¹ BVerfGE 32, 98, 106; 33, 23, 28; 41, 29, 49; 93, 1, 15; BVerwGE 99, 1, 3 i dalje.

područje osnovnog prava se svaki puta određuje na osnovu subjektivnih kriterija, u prvom redu na osnovu samorazumijevanja nosilaca osnovnog prava¹². No mora se svakako naglasiti da isto osnovno pravo štiti i „negativnu slobodu vjerovanja“¹³, dakle slobodu da se odbije religijski ili neki drugi svjetonazor¹⁴.

Osnovna prava iz čl. 4 Ustava ne podliježu zakonskim ograničenjima. Ovo vodi do dogmatski značajnog stava da je sloboda vjeroispovijesti na ustavnom nivou zajamčena bezrezervno (njem. *vorbehaltlos*), dakle, bez mogućnosti dopunskog ograničenja podustavnim propisima. No, sam Ustav u čl. 140 u vezi sa čl. 136 st. 1 WRV uvodi klauzulu koja se može protumačiti kao poseban tip ograničenja: građanska prava neće biti ni uslovljena ni ograničena vršenjem slobode religije. Pravosudna praksa i najveći dio njemačke dogmatike ustavnog prava polaze međutim od stava da se navedena rezerva ne može primjeniti na čl. 4 st. 1 i 2 Ustava¹⁵. Jer, kako slijedi iz argumentacije, oba propisa su, prema značaju i unutrašnjoj težini koja im pripada, prekrivena čl. 4 st. 1 i 2 Ustava. Prema tome, jedinu mogućnost da se ovo osnovno pravo ograniči - i to je vladajući stav pravne znanosti - ostavlja sam Ustav: kao imanentno ograničenje osnovnog prava na slobodu vjere i svjetonazora dolaze u obzir samo interesi zajednice u ustavnom rangu, strukturni principi ustavnog prava i osnovna prava trećih lica koja su u rangu sa slobodom vjeroispovijesti.

II.2. Dva razgraničenja

Prvo, slobodu vjeroispovijesti i svjetonazora karakterizira *status negativus*. Osnovno pravo, dakle, predstavlja odbrambeno pravo pred državnom vlašću. Predmet ovog prava su uvjerenja o istini (o „posljednjim stvarima“), o porijeklu svijeta i istine, posebno o čovjeku u svjetu. Vjeru i svjetonazor karakterizira spoznaja koja se za razliku od ostalih (npr. znanstvenih) „istina“ ne može dokazivati. Zbog svega toga se jamstva koja spominju st. 1 i 2 člana 4 (sloboda vjerovanja i ispoljavanja vjere i svjetonazora iz st. 1 i nesmetanog obavljanja vjerskog obreda iz st. 2) promatraju kao jedinstveno osnovno pravo¹⁶ u kojem se spaja *forum internum* (obrazovati i imati vjeru) i *forum externum* (djelovati prema vani, u skladu sa sopstvenim, unutrašnjim vjerskim svjetonazorom). Ostali pojedinačni aspekti i jamstva su regulirani u čl. 140 Ustava u vezi sa čl. 136 i 137 st. 1-3 WRV.

Drugo, pojmovi religije i svjetonazora su odvojeni i opisuju različita činjenična stanja. Ipak, jasno razgraničenje oba pojma nije moguće¹⁷. Zajednički im je sistem mišljenja koji se odnosi na metafizička pitanja o mjestu čovjeka u svijetu. Sasvim uslovno se religija može opisati kao poštovanje metafizičkih snaga, dakle kao fenomen koji se razlikuje od svjetonazora ili, još tačnije, kao *poseban slučaj* svjetonazora. Diferenciranje je potrebno samo s obzirom na činjenicu da pored religijskog postojanja i nereligijskog svjetonazora¹⁸, tako da

¹² BVerfGE 93, 1, 15; usp. Šarčević (bilj. 7), s. 7, s detaljnijim napomenama.

¹³ BVerfGE 41, 29, 49; 93, 1, 15 i dalje; Bock, *AÖR*, s. 445

¹⁴ Šarčević (bilj. 7), s. 7; Heckel, u *FS für Kriele*, 1997, s. 281 i dalje.

¹⁵ Detaljnije Šarčević (bilj. 7), s. 7; Muckel, *NWVB 1998*, s. 1 i dalje, 3; *isti, Religiöse Freiheit und staatliche Letztentscheidung*, 1997, s. 538 i dalje, 541.

¹⁶ *BVerfGE 24*, 236, 245; o ostalim pozicijama u literaturi usp. Šarčević bilj. 6, s. 5.

¹⁷ Tako Holzke (bilj. 2), s. 904.

¹⁸ Usp. Starck, u *Mangoldt/Klein/Starck*, GG, 4. izd. (1999), čl. 4, *isti, JZ 2000*, s. 1.

isti fenomen iz perspektive religijskog i nereligijskog svjetonazora dobija različite konotacije: oba pogleda nude različite odgovore na isto pitanje.

Ali, šta se misli pod pojmom neutralnost određuje sekularni pogled. Tako „nereligijski svjetonazor“ postavlja omjer religijskom, on je u Državnom pravu metoda pretpostavka pozicioniranja „vjerskog svjetonazora“. Kada se govori o državnopravnom određenju principa neutralnost, mora se svaki put imati na umu da je riječ o državi koja se ne brine o religijskim potrebama ljudi koji su podređeni njenom uređenju, o državi koja više ne zauzima religijsku poziciju¹⁹.

II.3. Neutralnost u vjerskim pitanjima

Dogmatika i jurisprudencija razumijevaju neutralnost kao visoko rangiran ustavni princip ili kao ustavnu zapovijest. Još jednom: ni jedno ni drugo se ne izvodi iz konkretne ustavne norme, nego iz cjeline ustavne poruke. Princip neutralnosti u judikaturi i literaturi obrazuje nerazdvojno jedinstvo, kako jezički tako i sadržajno, sa principom tolerancije i sa zahtjevom jednakog tretmana u vjerskim pitanjima²⁰.

Na toj se pozadini sadržaj neutralnosti u vjerskim pitanjima može odrediti kao ustavnopravni zahtjev da se

postojeće vjerske zajednice uzajamno toleriraju, da se konflikt pozitivne i negativne slobode vjeroispovijesti rješava prema pravilu praktične konkordancije²¹, da država pozitivno djeluje na koegzistenciju različitih religija, da je neophodno „umjereno razdvajanje“ države i crkve²², da je pod pretpostavkom zabrane uvođenja državne crkve zabranjeno privilegiranje jednog svjetonazora²³ i da država mora sprečavati totalnu identifikaciju sa jednim religijskim svjetonazorom kao i totalitarne tendencije partikularnih religija²⁴. Svedeno na plastičan iskaz: pred njemačkim Ustavom su svi bogovi jednaki.

II.4. Princip neutralnosti: judikatura i jurisprudencija

Savezni ustavni sud u svojim odlukama redovno spominje neutralnost države²⁵. No uzaludno ćemo tražiti opšte određenje njenog sadržaja. U pojedinačnim konstelacijama sud sa principom neutralnosti povezuje sljedeće stavove:

- država ne smije vrednovati vjeronanje ili nevjeronanje svojih građana²⁶;
- prenošenje statusa korporacije na crkvu ne donosi prenošenje državne vlasti/ovlaštenja²⁷;

¹⁹ Starck, *JZ* (bilj. 18), str. 1 i dalje; Heckel (bilj. 14), s. 297 i dalje.

²⁰ Pregled kod Šarčević (bilj. 6), str. 8 i dalje; drukčije Starck, *JZ* (bilj. 18), koji toleranciju posmatra kao „predreligijsku“ kategoriju koja sa ljudskim pravima ulazi u slobodu vjeroispovijesti tako što je prevazilazi i istovremeno čuva.

²¹ O pojmu praktične konkordancije i njegovom dogmatsko-tehničkom značaju Šarčević (bilj. 1), s. 34.

²² *BVerfGE* 93, 1, 7.

²³ *BVerfGE* 93, 1, 16 sa detaljnijim uputama.

²⁴ *BVerfGE* 93, 1, 17.

²⁵ Pregled kod Hollerbach, *AöR* 92/1967, s. 99; *isti*, *AöR* 106/1981, s. 218; Kästner *AöR* 123/1998, s. 408; Holzke (bilj. 2), s. 905.

²⁶ *BVerfGE* 12, 1, 4 (Abwerbung).

²⁷ *BVerfGE* 18, 385, 386 i dalje (Kirchengemeinde).

- na slobodu obavljanja vjeroispovijesti ne mogu se pozvati samo hrišćanske crkve, nego i sve ostale zajednice vjerskog svjetonazora, tako da su zaštićene i zajednice sa malobrojnim članstvom²⁸;
- vjerske zajednice nemaju nadležnost da raspoložu nečlanovima, posebno ne smiju od njih ubirati crkveni porez²⁹;
- država ne smije određivati ko pripada odnosno ko ne pripada određenoj crkvi³⁰;
- država mora ostati otvorena pluralizmu vjersko-religijskih pogleda i opredjeljenja³¹;
- država ne smije ugrožavati religijski mir³²;
- država ne smije prelaziti omjer načela prema kojima vjerske zajednice žele uobličavati vjersku nastavu³³.

Sve su to danas nesporni stavovi. Upotreba pojma "neutralnost", međutim, služi Saveznom ustavnom sudu prvenstveno kao argumentativni topos. Sud ga u pravilu upotrebljava kao vrstu jezičkog nus-produkta ustavnog sadržaja s jasno prisutnom tendencijom da samostalne zaključke ne izvodi direktno iz pojma neutralnosti. Neutralnost ovdje u prvom redu posređuje spoznaju, naime, da dvije velike hrišćanske crkve ne mogu snagom ustava polagati pravo na isključivo predstavljanja vjernika³⁴.

Nešto drukčije je akcentuiran princip neutralnosti u Kruzifix-odluci. Ovdje je iz neutralnosti izveden zaključak da država ne smije ugrožavati vjerski mir - što se iz pisanog ustavnog prava ne može izvesti bez maštovitije dorade. Otud pitanje kako se pravne zapovijesti izvode iz neutralnosti, jer ni sam princip neutralnosti nije sadržan u pisanom Ustavu.

U novijoj literaturi se neutralnost shvaća prvenstveno kao odvajanje države i religije³⁵. Ne misli se pritom naprosto na organizaciono razdvajanje državnih organa od organa vjerskih zajednica, nego na potpuno razjedinjenje oba područja. Prema ovom mišljenju, neutralna država ne podstiče vjerski svjetonazor na štetu nereligijskih pogleda, odnosno religiju na štetu nereligioznosti, ali je ni ne sprečava u djelovanju, jednako kao što je ne potiskuje iz socijalne sfere djelovanja. Iz te se perspektive pokazuje da dva ustavna instituta - održavanje vjerske nastave (prema čl. 7 st. 3 Ustava) i prikupljanje crkvenog poreza (čl. 140 Ustava u vezi sa čl. 137 st. 6 WRV) - predstavljaju državne mjere koje, konsekventno shvaćeno, nisu u skladu sa zahtjevom neutralnosti u vjerskim nadležnostima. Radi se, sve u svemu, o tezi koja na najosjetljivijim mjestima pokušava raskrstiti s njemačkom tradicijom državno-crkvene kooperacije i pojmu neutralnost dati značenje "striktno odvojenosti".

²⁸ *BVerfGE* 24, 236, 246 (Lumpenseammler); 32, 98, 106 (Gesundbeter); 33, 23, 28 i dalje (Eidesleistung) — prevod izvoda u nastavku.

²⁹ *BVerfGE* 19, 206, 216; 30, 415, 421 i dalje (Kirchensteuer).

³⁰ *BVerfGE* 30, 415, 422 (Kirchensteuer).

³¹ *BVerfGE* 41, 29, 50 (Simultanschule)

³² *BVerfGE* 93, 1 16 i dalje (Kruzifix — prevod izvoda u nastavku)

³³ *BVerfGE* 74, 244, 255 (Religionsunterricht).

³⁴ Usp. *BVerfGE* 19, 206, 216; 24, 236, 246; 30, 415, 421 i dalje; 32, 98, 106; 33, 23, 28 i dalje; 41, 29, 50; 93, 1 16 i dalje.

³⁵ Holzke (bilj. 2), s. 908; Denninger, *KritJ* 1995, 425, 431; Fischer (bilj. 2); Starck, *JZ* (bilj. 18); Renck, *BayVBl* 1988, s. 225, 230; Janz/Rademacher, *NVwZ* 1999, s. 706, 712 i dalje; Czermak, *Staat und Weltanschauung*, 1993, s. 261 i dalje.

Ovaj pravac izvodi princip razdvajanja iz čl. 4 (st. 1 i 2) Ustava, posebno iz tumačenja Saveznog ustavnog suda. Radi se u biti o sljedećem objašnjenju: ustavna garancija slobode vjeroispovijesti jamči da se država ne smije indentificirati sa određenom religijom - u suprotnom bi pripadnici drukčijeg vjerskog svjetonazora bili diskriminirani. Pod tim uslovima država ne bi mogla biti "domovina svih građana"³⁶: "Iz slobode vjeroispovijesti člana 4 st. 1 Ustava slijedi načelo državne neutralnosti u odnosu na različite religijske svjetonazore. Država, u kojoj zajedno žive pripadnici različitih ili suprotstavljenih religijskih pogleda ili svjetonazora može jamčiti mirnu koegzistenciju samo ako ona sama u religijskim pitanjima zadrži neutralnost. Ona ne smije sa svoje strane ugroziti religijski mir u jednom društvu"³⁷.

No, ne ostaje se samo na tom zahtjevu. Korak dalje vodi obrazloženje da podupiranje religije vodi prema povredi državne neutralnosti. Otud objašnjenje da se samo konsekventnim razdvajanjem može sačuvati državna neutralnost. Elementi koji su postavljene u samom Ustavu (čl. 7 st. 3 i čl. 140 u vezi sa čl. 137 st. 5 i 6 WRV) - prema "programu" razdvajanja - predstavljaju pravo koje je u suprotnosti sa ustavnim principom.

II.5. Metodske premise - vraćanje izvornom problemu

Na prvi pogled se čini da formula o „domovini svih građana“ ide zajedno sa principom razdvojenosti i da se

jedno bez drugog ne može ostvariti kao životna praksa koja se reproduira u formama državne neutralnosti. No, striktno razdvajanje vjere i države nije propisano pisanim Ustavom. Sam je Savezni ustavni sud naglasio da načelo razdvajanja države i crkve „nije u Ustavu ostvareno u smislu striktnog razdvajanja koje ne dopušta izuzetke i lomove“³⁸.

U tom smislu valja podsjetiti i na „volju“ historijskog ustavotvorca: Parlamentarni savjet je, kao ustavotvorac³⁹, ustavni tekst uobličio u formi kompromisa u kojem se susreću zahtjevi striktnog sekularizma sa zahtjevima vjersko-državnog kooperativizma⁴⁰. Presudnu ulogu su odigrale hrišćanske partije u Parlamentarnom savjetu i njihova uska veza sa crkvenim predstavnicima za vrijeme vijećanja o pojedinim ustavnim rješenjima. Pojedini članovi Savjeta, posebno delegat Dr. Süsterhen (CDU), insistirali su na uvođenju stavova koji otvaraju ustavno uređenje etabliranim crkvama - uspjele im je na koncu, uz pomoć predsjednika Parlamentarnog savjeta, kasnijeg saveznog kancelara Konrada Adenauera, da u Ustav unesu garanciju vjerske nastave i većinu vjerskih odredaba WRV-a⁴¹. Istina, nisu uspjeli za zahtjevom da se prema roditeljskom pravu određuje konfesionalnost škola, kao što je samo djelimičnom uspjehu doprinijela i tzv. Bremenska klauzula (čl. 141 Ustava). Na kraju je, ipak, stajao kompromis, koji je podrazumijevao određen oblik kooperacije države i velikih hrišćanskih crkava, ali su na drugoj strani Ustavom

³⁶ *BVerfGE* 19, 206, 216 (Kirchensteuer).

³⁷ *BVerfGE* 93, 1, 16 (Kruzifix).

³⁸ *BVerfG, NVwZ* 2001, s. 909.

³⁹ Detalji kod Šarčević (bilj. 1), s. 21 i dalje.

⁴⁰ Usp. Schlink/Poscher, *Der Verfassungskompromiss zum Religionsunterricht*, 2000.

⁴¹ Detaljnije Holzke (bilj. 2), s. 910.

na odgovarajući način zaštićeni nevjernici i pripadnici drugih vjera. No, ostaje kao suha pravna činjenica da je njemački Ustav pozitivizirao kompromis, koji je u cjelini sastavni dio pisanog ustavnog prava.

Dogmatsko-metodski je neprihvatljivo izdizanje jednog dijela kompromisa na nivo ustavnog principa, i odbacivanje drugog dijela, kao kontradiktornog pravnog rješenja koje kolidira sa duhom ustava. To bi, ukratko, bio metodski nekorektan dio zahtjeva koji ističe "program razdvajanja" države i vjere. Ali, ova pozicija ostaje kao legitimna pravopolitička osnova dogradnji postojećeg ustavnog prava, iako je - još jednom - iz metodskih razloga nije moguće staviti na mjesto dogmatski upotrebljivog pravila ustavnopravne interpretacije i primjene ustavnih propisa.

Ništa drugo ne može vrijediti za princip neutralnosti: on je legitiman i legitimiran kao ustavno načelo samo u mjeri u kojoj se izvodi iz samog pisanog ili, sekundarno, nepisanog ustavnog prava. Dakle, neutralnost nije, pravno-tehnički shvaćeno, osamostaljen princip normativne snage prema kojem se mjeri ustavno pravo i njegovi pojedini propisi, nego obrnuto, Ustav određuje omjere i sadržaj neutralnosti. U presudama Saveznog ustavnog suda ovom zahtjevu izlazi se djelimično u susret.

Na ovom jednostavnom aksiomu pravne dogmatike propada prvi pokušaj da se iz njemačkog Ustava izvede ona forma pravnog ustrojstva religije koja odgovara zahtjevima jedne državne zajednice koja je duboko uvučena u

probleme obezbjeđivanja baznog konsenzusa multikulturne, odnosno multi-religijske zajednice. Na prvom mjestu je ustanovljavanje platforme na kojoj će nehrišćanske religije moći izgrađivati baznu lojalnost njemačkoj državi. Šta je onda ostalo od principa neutralnosti - kakvu pravnu ulogu može imati ovaj princip?

Ne može se pogriješiti ako mu se pripíše heuristička funkcija⁴² - on podstiče (kritičko) mišljenje bez kojeg se ne mogu razbiti postojeća ograničenja. Isto vrijedi i za funkciju integracije⁴³ - priznaje mu se karakter opšteobavezujućeg principa. On, konačno, otvara šire horizonte razumijevanju odnosa moderne države i religije, jer sadrži elemente mjerodavnog pravila⁴⁴. No, da li je to argumentacija koja opravdava unošenje principa neutralnosti u pravnu dogmatiku i osigurava mu ustavnopravnu primjenu?

III. Uticaj hrišćanske tradicije na tumačenje prava: obesnaživanje neutralnosti?

Jednu fasetu neutralnosti obrazuje problem uticaja hrišćanske tradicije na tumačenje prava u upravnoj praksi, čime se *de facto* privilegiraju hrišćani. Ovdje postaju vidljive granice principa neutralnosti. Posebno kada npr. muslimani pokušavaju da dobiju prostor za uobličavanje valstitog života koji odgovara njihovim religijskim pretpostavkama i pritom se - povremeno - sudaraju sa značajnim praktičnim ili pravnim zaprekama. Savezni ustavni sud je ovo opisao kratkim iskazom u Kruzifix-odluci: „Istina je da su stolje-

⁴² Tako Holzke (bilj. 2), s. 911; Schleich, *Neutralität als verfassungsrechtliches Prinzip*, 1972, s. 230.

⁴³ Schlaich (bilj. 42), s. 226 i dalje.

⁴⁴ Heckel (bilj.14), *passim*

ćima u kulturne osnove društva ulazile različite hrišćanske tradicije, kojima se ni protivnici hrišćanstva ni kritičari njegovog historijskog nasljeđa ne mogu oduprijeti“. Pritom se zaista ne radi u prvom redu o „protivnicima“ i „kritičarima“, nego o religijskim potrebama drugih vjernika koje se ignoriraju i potiskuju⁴⁵. Čini se da država, ako želi ostati neutralna u religijskim pitanjima, mora pronaći mjesta na kojima će se drukčije postaviti. Ovaj proces je još uvijek u toku, i ne nazire mu se kraj. To jasno pokazuju nešto starije odluke sudova i uprave⁴⁶.

III.1. Nacrt problema

Stvarne dimenzije problema pokazuje uticaj uslužne uprave (*Leistungsverwaltung*), npr. u području prava na socijalnu pomoć. Upravo ovdje može doći do privilegiranja hrišćana u odnosu na nehrišćane. Jer, u ovom području država snažnije izlazi u susret hrišćanskim potrebama nego potrebama drugih vjera. Upravo se ovdje postavlja problem uticaja hrišćanske tradicije na tumačenje, a time i na primjenu prava. Problem se posebno jasno pokazuje kada se odluka o državnim davanjima ("usluge") veže za tumačenje neodređenih pravnih pojmova, kao što su npr. "vladajući običaji", "uobičajeno" i slično. Šta je u konkretnom slučaju "običaj" odnosno "uobičajeno" određuje se u sekularnoj državi Njemačkoj prema mjerilima hrišćanske tradicije, neovisno o tome da li za pojedinca religijski

aspekti imaju bilo kakvu ulogu.

III.2. Primjeri iz pravosuđa

a) "Potrebni troškovi za sahranu"

Kao prva ilustracija može poslužiti odluka Upravnog suda Berlin (VG Berlin)⁴⁷ u slučaju tužbe tužioca muslimana, radi nadoknade troškova za opremanje umrlog muslimana na tursko-islamskom groblju. Prema § 15 Saveznog zakona o socijalnoj pomoći (BSHG) nadoknađuju se „potrebni“ troškovi sahrane, čija se visina opet određuje prema „mjesno uobičajenim troškovima sahrane“, a omjer potrebnog „uzimanjem u obzir konkretnih životnih običaja“. Berlinski sud je ovdje kao omjer odluke uzeo hrišćansku sahranu za koju se primaocima socijalne pomoći nadoknađuju troškovi same sahrane, osvjetljenja, ukrašavanje sale predviđene za održavanje ceremonije sahrane, korištenje orgulja, troškovi isplaćeni organizatorima i govornicima⁴⁸. Sud je u presudi fingirao da predviđeni troškovi za hrišćansku sahranu - sala, pjevanje hrišćanskih pjesama, govor - odgovaraju obrednom opremanju umrlog muslimana, jer ovdje nije potrebna ni sala ni orgulje. I kod ostalih troškova za koje se može dobiti nadoknada još se jasnije vidi hrišćanski uticaj: troškovi krsta koji stoji kao najjeftinija alternativa nadgrobnom spomeniku; krst međutim u muslimanskom obredu sahrane nema nikakvo značenje⁴⁹.

Ovakvo karakteriziranje troškova

⁴⁵ Tako Briz, *JZ 200*, s. 1127

⁴⁶ Npr. kontroverzna rješenja o izuzecima od klanja životinja bez prethodnog omamljivanja (primjeri odbijanja) *BVerwGE NVwZ 1996*, s. 61 i dalje; *VGH Kassel*, 18. 4. 1997 — *11 TG 1449/97*; *VGH Kassel*, März 2000 — *11 TG 990/00*; odbijanje vlada Baden-Württemberg da prime u službu učiteljicu koja nosi maramu na glavi u odnosu na suprotno stajalište hamburške senatorke (*SZ* od 19. 8. 1999).

⁴⁷ *VG Berlin*, *NvWZ 1994*, s. 617 i dalje.

⁴⁸ *VG Berlin* (bilj. 46); dalji podaci o pojedinačnim stavkama kod Ness/Neubig/Zuodar, *Sozialhilfe, Leistungs- und Verfahrensrecht*, 1986, s. 108.

⁴⁹ Detaljnije Britz, (bilj. 44), str. 1129.

koji se preuzimaju prema § 15 BSHG pokazuju u kojoj je mjeri "opšte" shvaćanje mjesno uobičajenih troškova koji su primjereni sahrani intezivno prožeto hrišćanskom tradicijom. Iz perspektive pogođenog može biti nevažno da li će sahrana biti provedena prema hrišćanskom ritualu; vanjska forma hrišćanskog rituala je, međutim, ostala očuvana. Ko želi hrišćansku sahranu, profitirat će od ovakvog tumačenja neodređenog pojma, dok sahrana prema muslimanskom obredu neće moći ništa napraviti sa pojedinim stavkama za koje država snosi troškove.

U smislu ustavnog principa neutralnosti, zasigurno neće biti sasvim neproblematično poopćavanje hrišćanske tradicije metodom njenog odvajanja od vjerskog svjetonazora i primjenom na religijske predstave drugih vjera.

b) Slični primjeri iz prava socijalne pomoći

Slično je sa tumačenjem i primjenom pojma „nužno održavanje života“ (§ 12 st. 1 BSHG). Ovdje se postavlja pitanje kako se određuje visina novčanih primanja koja je potrebna za život - kao standard se upotrebljavaju „opšte životne navike“ koje nisu primarno hrišćanski određene. Ali, njemački sekularizam je višestruko prožet hrišćanskim običajima koji se tumačenjem probijaju u odredbu „nužnog održavanja života“. Ovdje se npr. posmatra proslava Božića i božićnih praznika kao opšta životna navika čiji se dodatni troškovi kod primaoca socijalne pomoći preuzimaju kao troškovi nužni za održavanje života. Božić se pritom razumijeva kao opšteprihvaćen praznik koji neovisno

o konfesiji i stepenu religioznosti treba približi ljude jedne drugima⁵⁰.

I ovdje se bez ikakvih problema može uočiti da hrišćanski običaji ulaze u "opšte", čime se prevode u omjere prema kojima se odobravaju državna davanja.

III.3. Tradicija i neutralnost

Kako pokazuju navedeni primjeri, sigurno je da će pripadnici hrišćanske vjeroispovijesti i pripadnici drugih nejednako profitirati od državnih davanja. Faktički različit tretman hrišćana i nehrišćana rezultira iz činjenice da tradicija ima važnu ulogu kod tumačenja zakonskih pretpostavki za dodjelu državnih davanja. Ona je sekularizirana, ali jasno hrišćanskog porijekla - rezultat je faktično privilegiranje hrišćana⁵¹. Istini za volju, uticaj hrišćanski formirane tradicije, koja je stoljećima ovladavala socijalno-psihološkim konstantama i ušla u opšta kulturna dobra sekularne države, ne može biti naprosto ignoriran. On se ne može isključiti kao faktor interpretacije prava. Ali, njemački Ustav sadrži interpretativne mehanizme pomoću kojih se može uspostaviti ravnoteža prema faktički oštećenima - jedan od instrumenata ostaje princip neutralnosti.

IV. Zaključak: iznuđeno rješenje - distanca i neidentifikacija

Sasvim je sigurno da je osnovni pravni nedostatak principa neutralnost njegova neodređenost. Ali, u toj se slabosti krije njegova snaga: on je otvoren značenjima i na jednak način dotiče *kooperatio*-tradicionaliste i *sekularisatio*-reformiste!

⁵⁰ *BVerwGE, NVwZ 1984*, s. 729; detaljnije Britz (bilj. 44) s. 1130.

⁵¹ Tako i Britz (bilj. 44) *passim*.

U dogmatici ustavnog prava je Savezni ustavni sud trasirao njegove elemente, dogmatika ih je nadogradila. I tu je njegov pravni značaj: elastična upotreba konstruirane pravne zapovijesti omogućuje korekturu socijalnih odnosa u situacijama koje poprimaju eksplozivne ili socijalno subverzivne forme razgradnje baznog društvenog konsenzusa. Istovremeno, on nije prazna jezička floskula, normativna pozicija ili ustavna parola bez ikakvog smisla. Savezni ustavni sud svojim presudama - samo je manji dio preveden u nastavku - demantuje upravo takvu poziciju: neutralnost je nadustavna zapovijest, izvedena i tumačena u skladu sa pisanim ustavom, pod koju sud supsumira konkretna činjenična stanja i normativno usmjerena pitanja. Princip niti narušava niti ograničava ustavni tekst, ali obrazuje dogmatski korisnu nadogradnju koja obezbjeđuje elastično reagiranje na socijalni problem, na jednoj, i integraciju pisanog ustavnog prava u aktuelne tokove pravnopolitički motiviranih rasprava na drugoj strani. To se ne može uzimati kao nedostatak⁵².

U tom je smislu neutralnost u vjerskim pitanjima, uz oslonac na pisano Ustavno pravo, više od apstraktnog orijentira i obuhvata sljedeće elemente:

- obavezu na omogućavanje korporativnog statusa vjerskim zajednicama (čl. 140 u vezi sa čl. 137 st. 5 WRV);
- pravo vjerskih zajednica da ubiraju porez (crkveni porez) prema čl. 140 Ustava u vezi sa čl. 137 st. 6 Ustava;
- obavezu da se zaštite nedjeljni odmor i praznici (čl. 140 Ustava u vezi sa čl. 139 WRV);

- obaveza da se vjerskim zajednicama dopusti pristup u javne ustanove radi obavljanja religijskih radnji (čl. 140 Ustava u vezi sa čl. 141 WRV);
- zapovijest da se organizuje vjerska nastava u školama (čl. 7 st. 3, 141 Ustava);
- obaveza države na jednak tretman svih vjerskih zajednica (čl. 3 st. 3, 33 st. 3 Ustava; čl. 140 Ustava u vezi sa čl. 137 st. 7 WRV);
- zabrana identifikacije sa jednom religijom ili svjetonazorom (čl. 140 Ustava u vezi sa čl. 137 st. 1 WRV);
- zabrana da se određuje sadržaj jednoj religiji ili svjetonazoru (čl. 4 st. 1 i 2 Ustava, čl. 140 u vezi sa čl. 137 WRV).

“Neutralnost države”, kao ustavni princip, opisuje ustavnu poziciju države i vjerskih zajednica u jednom tipu koooperativnog odnosa, kakav je model njemačkog Ustavnog prava i pravnog ustrojstva vjerskih zajednica. Njegovu specifično normativnu snagu određuju dva elementa: jednom okolnosti koje nalažu državno podsticanje religije, drugi put ustavom predviđene granice uzajamnoj suradnji. Kada Savezni ustavni sud izlaže ovaj postulat u smislu jačeg razdvajanja ili umjerene neutralizacije, to je samo dobar primjer kako ustavno pravosuđe može odmjenim odlukama nivelirati socijalne napetosti i uspostavljati pravednije odnose u jednom osjetljivom području.

Neka prevod koji slijedi u, svim svojim aspektima, posluži kao dokaz navedenoj tezi i kao poticaj bosansko-hercegovačkoj dogmatici važećeg državnog prava u pitanjima odnosa religije i države.

⁵² Suprotno Merten, u *FS für Stern*, 1977, s. 987, 1008; Holzke (bilj. 2), s. 912.

Sloboda vjeroispovijesti, savjesti i svjetonazora (čl. 4 Ustava SR Njemačke)

1. BVerfGE 32, 98 (Gesundbeter / molitva za zdravlje)

O uticaju slobode vjeroispovijesti, koja je zajamčena kao osnovno pravo, na kažnjavanje zbog neukazane pomoći (§ 330 c Krivičnog zakonika = *Strafgesetzbuch* = *StGB*, danas § 323 c *StGB*).

Rješenje

Prvog senata od 19. oktobra 1971.

- 1 BvR 387/65 -

Apelant je član religijskog udruženja evangelističkog bratstva. Njegova supruga je, također, bila član ovog bratstva. Ona je po rođenju četvrtog djeteta, unatoč činjenici da je u životnoj opasnosti zbog akutnog nedostatka krvi nastalog iskrvavljenjem, odbila da se prema ljekarskom savjetu smjesti u bolnicu kako bi bila obavljena transfuzija krvi. Suprug je propustio da u smislu ljekarskog savjeta utiče na svoju suprugu. Izostalo je liječenje; supruga, koja je do posljednjeg trenutka bila pri svijesti, je podlegla.

(...) Zemaljski sud Ulm je apelanta osudio presudom od 14. januara 1965. zbog nepružanja pomoći na novčanu kaznu od 200 DM, ili na 10 dana zatvorske kazne.

Zemaljski sud je utvrdio slijedeće činjenično stanje:

(...) Ljekar je shvatio da postoji opasnost po život i predložio je apalenatu kao i njegovoj supruzi smještaj u bolnici, kako bi se moglo obaviti prenošenje krvi; jasno je istakao da će ona bez takvog tretmana umrijeti. Na ovo je

apelant pojasnio ljekaru da će njegova supruga ozdraviti i bez bolničkog tretmana ako se Bogu obrate za pomoć i ako ostanu čvrsti u vjeri; oni su oboje vjernici, naučeni da vjeruju u božju riječ i da vjeruju u Boga. On sam zbog toga ne pristaje na bolnički tretman. Zatim se obratio supruzi izjavljujući da odluku prepušta njoj i da ona može ići u bolnicu ako hoće; vjera međutim podučava drukčijem putu, jer u Svetom pismu stoji: "Ako je neko bolestan, on poziva k sebi starješinu zajednice kako bi se za njega molili, i molitve će pomoći bolesnom". Apelatnovu suprugu je na ovo izjavila da odbija tretman u bolnici i moli da joj se pozove jedan od braće iz zajednice kako bi zajedno molili; to se idesilo. Kratko potom supruga je podlegla.

I.

Savezni ustavni sud na putu ustavne tužbe ne provjerava u punom obimu da li su počinjene greške pred redovnim sudovima (BVerfGE 7, 198 [207]; 17, 302 [304]; 18, 85 [92 i dalje]). U predmetnom slučaju će se ispitati samo da li je osporenom odlukom, prilikom tumačenja i primjene krivičnopravnih odredbi iz § 330 c *StGB*, došlo do previda u pogledu uticaja osnovnih prava na ovu normu.

II.

Provjera osporavane odluke pokazuje da se njome na nedozvoljen način zadire u apelantovo osnovno pravo na slobodu vjeroispovijesti i svjetonazora (čl. 4 st. 1 Ustava).

(...)

2. U državi u kojoj je ljudsko dostojanstvo najviša vrijednost i u kojoj je istovremeno slobodnoj volji pojedinca priznato značenje konstante koja

uobličava zajednicu, sloboda vjeroispovijesti jamči pojedincu postojanje slobodnog prostora u koji se država ne smije ni na koji način uplitati, u kojem on sam sebi može odrediti formu življenja, kako to već odgovara njegovom ubjedenju. Sloboda vjeroispovijesti je u tom smislu više od religijske tolerancije, t.j. od običnog trpljenja konfesije ili nereligijskog ubjedenja (BVerfGE 12, 1 [3]). Ona, prema tome, ne obuhvata samo (unutrašnju) slobodu da se vjeruje ili ne vjeruje, nego i vanjsku slobodu, da se vjerovanje manifestira, da se kao takvo ispoljava i da se širi (BVerfGE 24, 236 [245]). Ovdje spada i pravo pojedinca da svoje cjelokupno držanje usmjeri prema naukovanju njegove vjere i da djeluje prema svom unutrašnjem vjerskom ubjedenju. Pri tom, slobodom vjeroispovijesti nisu zaštićena samo uvjerenja koja počivaju na imperativnim stavovima vjere. Ona obuhvata i religijska ubjedenja koja u konkretnoj situaciji ne zahtjevaju isključivo religijsku reakciju, ali ovu reakciju smatraju najboljim i najadekvatnijim sredstvom kako bi se konkretna životna situacija prilagodila vjerskim zahtjevima. U suprotnom se osnovno pravo na slobodu vjeroispovijesti ne bi moglo u potpunosti ostvariti.

3. Sloboda vjeroispovijesti nije zamčena u neograničenom obimu.

a) Istina, ona ne podliježe ni ograničenjima člana 2 st. 1 Ustava, ni onim iz čl. 5 st. 2 Ustava.

Čl. 4 st. 1 Ustava proglašava slobodu vjeroispovijesti, savjesti i svjetonazora nepovredivim (usp. BVerfGE 12, 1 [4]). On je u odnosu na čl. 2 st. 1 Ustava *lex specialis*. Sa shvatanjem Saveznog ustavnog suda, koje je u stalnoj pravosudnoj praksi razvijeno povodom odnosa subsidijarnosti čl. 2 st. 1 Ustava

prema specijalnosti pojedinačnih prava koja jamče slobodu (usp. BVerfGE 6, 32 [36 i dalje]; 23, 50 [55 i dalje] s daljnjim uputama), je nespojivo mišljenje da je sloboda vjeroispovijesti ograničena slobodama drugih, ustavnim uređenjem i moralom.

b) Sloboda koja je u čl. 4 st. 1 Ustava zagwarantirana polazi, kao i sva osnovna prava, od ustavne slike čovjeka, t.j. od čovjeka kao odgovorne osobe koji se slobodno artikulira u socijalnoj zajednici. Ovakvo vezivanje individue za zajednicu, kako je priznaje Ustav, ostavlja prostora za ograničavanje onih ljudskih prava koje je Ustav zajamčio u neograničenom obimu. Međutim, granice slobode vjeroispovijesti – kao i slobode umjetnosti (usp. BVerfGE 30, 173 [193]) – određuje sam Ustav. Kako sloboda vjeroispovijesti ne podrazumijeva zakonska ograničenja, ona ne smije biti relativirana opštim pravnim uređenjem, ni nekom neodređenom klauzulom koja bi dopuštala da se zaštite dobra koja su neophodna za održavanje državne zajednice, iako nedostaje ustavnopravni oslonac ili pravnodržavno osiguranje. Konflikt koji bi mogao nastati u okvirima zagarrantirane slobode vjeroispovijesti se rješava prema mjerilima ustavnog uređenja vrijednosti i uzmanjem u obzir jedinstva ovog sistema vrijednosti. Sloboda vjeroispovijesti je, kao dio sistema vrijednosti osnovnih prava, podređena zahtjevu za tolerantnošću, posebno dostojanstvu čovjeka koje je zagarrantirano u čl. 1 st. 1 Ustava i koje vrijedi kao najviša vrijednost koja prožima cijeli ustavni sistem vrijednosti (BVerfGE 6, 32 [41]; 27, 1 [6]; usp. također BVerfGE 30, 173 [193]).

Ovi razlozi isključuju mogućnost da se bez izuzetka sankcioniraju dje-

lovanja i ponašanja koja proizilaze iz određenog vjerskog ubjeđenja, tako što bi država predvidjela kaznu za ovakvo ponašanje – neovisno o njegovom vjerskom motivu. Ovdje se ostvaruje efekt zračenja osnovnog prava iz čl. 4 st. 1 Ustava, na taj način da ono može uticati na vrstu i omjer prihvatljivih državnih sankcija. To za krivično pravo znači slijedeće:

Ko se u konkretnoj situaciji odluči za činjenje ili nečinjenje, može dospjeti u konflikt sa moralnim svjetonazorima koji vladaju u određenoj zajednici, kao i sa pravnim obavezama koje se na njima temelje. Ako on takvim ponašanjem, prema uobičajenom tumačenju, počini krivično djelo, mora se u svjetlu čl. 4 st. 1 Ustava postaviti pitanje, da li pod uslovima posebnih okolnosti slučaja uopšte može biti ispunjen smisao državnog kažnjavanja. Takav počinilac se ne suprostavlja državnom uređenju zbog nedostatka pravne svijesti; i on sam želi zaštititi pravna dobra koja su zaštićena krivičnom kaznom. On je međutim postavljen u graničnu situaciju u kojoj opšte pravno uređenje stoji u suprotnosti sa ličnim zapovijestima vjere i on ispunjava obaveze slijedeći, kao u ovom slučaju, više zapovijesti vjere. Ako se takva odluka objektivno mora odbiti iz perspektive predstava koje vladaju u društvu, ona se ipak ne može odbaciti u mjeri koja bi opravdala da se protiv počinioca upotrebi najoštirje oružje koje državi stoji na raspolaganju, krivično pravo. Krivična kazna – nezavisno od njene visine – u ovakvoj konstelaciji ni iz jedne perspektive (osveta, prevencija, resocijalizacija počinioca) ne može predstavljati adekvatnu sankciju. Kako iz čl. 4 st. 1 Ustava slijedi da je obaveza svih javnih vlasti da respektiraju najšire grani-

ce vjerskog ubjeđenja, to mora voditi do odstupanja od krivičnog prava svaki put kada kokretan konflikt između jedne pravne obaveze, koja postoji prema opštem mišljenju, i jedne vjerske zapovijesti, dovede počinioca u stanje duševne tjeskobe koja se u odnosu na krivično kažnjavanje, koje ga žigoše kao kriminalca, predstavlja kao pretjerana socijalna reakcija koja vrijeđa njegovo ljudsko dostojanstvo.

4. Primjena ovih načela na predmetni slučaj vodi do zaključka da su Zemaljski sud i Viši zemaljski sud previdjeli učinak osnovnog prava iz čl. 4 st. 1 Ustava i njegovo zračenje na § 330 c StGB koje dolazi do izražaja u postupku tumačenja i primjene ovog propisa.

2. BVerfGE 24, 236 (Aktion Rumpelkammer / akcija prikupljanja upotrebljivanih predmeta)

1. Na osnovno pravo iz čl. 4 st. 1 i 2 Ustava se osim crkava, vjerskih zajednica i zajednica koje objedinjuje isti svjetonazor mogu pozvati i udruženja čiji je cilj, ne sveobuhvatno, nego parcijalno bavljenje religijskim i konfesionalnim životom svojih članova.

2. Članom 4 st. 2 Ustava je također zagantirano pravo da se organiziraju skupovi u crkvene ili u religijske svrhe. Isto vrijedi i za potporne akcije koje leže u okvirima uobičajenog religijskog života, kao što je prikupljanje pomoći sa propovjedaonice.

Rješenje

Prvog senata od 16. oktobra 1968.

- 1 BvR 241/66 -

u postupku povodom ustavne tužbe katoličkog omladinskog pokreta Njemačke (*Katholische Jugendbewegung Deutschlands*)

(...)

Početkom 1965. je apelantica širom njemačke organizirala akciju "Rumpelkammer"; ona je sakupljala upotrebljavanu garderobu, sitnice i stari papir, i sve je prodavala kupcima na veliko. Pri tom je ostvarila prihod od više miliona njemačkih maraka koji je bio određen za omladinu u nerazvijenim zemljama. Pojedine akcije su obznanjivane sa propovijedaonice u katoličkim crkvama i oglasima u novinama.

(...) Zemaljski sud je apelanticu osudio, da mora odustati od obznanjivanja sa propovijedaonice katoličke crkve u Breitenbrunnu, da će se prikupljati stari materijala.

Osnovno pravo na nesmetano obavljanje vjerskog obreda (čl. 4 st. 2 Ustava) je sadržano u pojmu slobode na vjerovanje i na isповјedanje vjere. Pojam, naime, ne obuhvata – svejedno da li se radi o isповјedanju jedne vjere, ili o svjetonazoru koji je stran vjerovanju, odnosno koji je slobodan svakog vjerovanja – samo unutrašnju slobodu da se vjeruje ili da se ne vjeruje, t.j. da se jedna vjera isповјeda, da se prešuti ili da se dosadašnja vjera zamjeni nekom drugom, nego upravo slobodu kulturnih radnji, reklame, propagande (BVerfGE 12, 1 [3 i dalje]). U tom smislu je neometano isповјedanje vjere samo jedan dio slobode vjerovanja i isповјedanja vjere koja stoji na raspolaganju pojedincima jednako kao i religijskim udruženjima ili udruženjima koja objedinjuju zajednički svjetonazor (BVerfGE 19, 129 [132]). Najranije od Vajmarskog ustava sloboda isповјedanja vjere prelazi sadržajno u slobodu obznanjivanja vjere. (...)

Kako "obavljanje vjerskog obreda" ima centralni značaj za svaku vjeru i za svaku konfesiju, ovaj se pojam mora u

pogledu njegovog historijskog sadržaja ekstenzivno tumačiti.

U slobodu obavljanja vjerskog obreda spadaju ne samo kultske radnje i njihova upražnjavanja kao i poštovanje religijskih običaja, kao što su bogoslužnja, prikupljanje crkvenih priloga, molitve, primanje sakramenta, procesije, isticanje crkvenih zastava, zvonjavanja, nego i religijsko obrazovanje, neregularni i ateistički praznici kao i ostale prezentacije religijskog života i života po određenom svjetonazoru.

Na osnovno pravo iz čl. 4 st. 1 i 2 Ustava se osim crkava, vjerskih zajednica i zajednica koje objedinjuje isti svjetonazor mogu pozvati i udruženja koja za cilj imaju, ne sveobuhvatno, nego parcijalno bavljenje religijskim i konfesionalnim životom svojih članova. (...)

U područje koje je, kao nesmetano obavljanje vjerskog obreda, zaštićeno čl. 4 st. 2 Ustava, spadaju skupovi koje je apelantica organizirala sa religijsko-karitativnim motivima kao i njihovo obznanjivanje sa propovijedaonice.

Pri ocjeni svega što se u konkretnom slučaju mora posmatrati kao isповјedanje religije i prakticiranje svjetonazora ne smije biti izostavljeno samorazumjevanje religijske zajednice i zajednice svjetonazora. Istina, religijsko-neutralna država načelno mora ustavne pojmove interpretirati prema gledištima koja su neutralna, opštevažeća i koja nisu vezana konfesijom ili jednim svjetonazorom (BVerfGE 10, 59 [84 i dalje]; 19, 1 [54]; 19, 1 [8]; 19, 226 [238 i dalje]; 19, 268 [278 i dalje]). Gdje, ipak, pravno uređenje pluralnog društva podrazumijeva religijsko ili konfesionalno samorazumjevanje, kao kod slobode vjerskog obreda, država će povrijediti ustavom zajamčenu

samosvojsnost i samostalnost crkava, religijskih zajednica i zajednica istog svjetonazora u njihovom spostvenom području ako prilikom tumačenja vjerskog obreda koji slijedi iz određene konfesije ili nekog svjetonazora ne uzme u obzir njihovu samostalnost (BVerfGE 18, 385 [386 i dalje]).

Prema samorazumijevanju katoličke i evangelističke crkve, sloboda vjerskog obreda ne obuhvata samo područje vjerovaja i službe božje, nego i slobodu uobličavanja i djelovanja u svijetu, kako to odgovara njihovim religijskom ili diakonskim zadacima. (...)

Za ocjenu akcije "Rumpelkammer" kao djelovanja u području obavljanja vjerskog obreda je nebitna tvrdnja, da bi kao posljedica karitativnog sakupljačkog rada, 90% sakupljača moralo obustaviti svoj posao. Morala bi se, neovisno o činjenici da je prema presudi Zemaljskog suda, koja je mjerodavna za Savezni ustavni sud, dopušten sakupljački rad apelantice u postojećem obimu i da nije utvrđeno da se smanjenje prometa u sakupljačkoj privredi ne može svesti na opšte izmjene u strukturi privrede, prihvatiti izmjena strukture ove privredne grane koja bi uslijedila kao posljedica karitativnog sakupljačkog rada. Ne postoji subjektivno ustavno pravo jednog poduzetnika na održavanje obima poslovanja i na osiguranje daljih mogućnosti privređivanja u uslovima slobodne konkurentske privrede.

Sakupljanje je bilo dio vjerskog obreda apelantice, koji je zaštićen čl. 4 st. 2 Ustava, tako da je Zemaljski sud morao kod ocjene poziva za učešće u akciji sa propovjedaonice kao "nemoralne konkurencije" uzeti u obzir efekt zračenja koji ostvaruje ovo osnovno pravo.

Kod tumačenja pojma "nemoralnost" konkurencije je Zemaljski sud zbog

toga morao posebnu vrstu konkurencije između jednog poduzetnika i jednog "konkurenta" koji djeluje unutar vjerskog obreda ocijeniti iz perspektive visoko rangiranog pravnog dobra, slobodnog obavljanja vjerskog obreda i nije konkurenciju smio, nakon utvrđenog činjeničnog stanja, vrednovati kao "nemoralnu". Zbog toga se ukida presuda mjeri u kojoj je Zemaljski sud osudio apelanticu (§ 95 st. 2 BVerfGG = *Bundesverfassungsgerichtsgesetz* = *Zakon o Saveznom ustavnom sudu*).

3. BVerfGE 33, 23 (Eidesverweigerung aus Glaubensgründen / odbijanje zakletve iz vjerskih razloga)

1. Prema predstavama ustavotvorca, zakletva koja se izgovara bez prizivanja Boga, nema karakter religijskog, ili na neki drugi način uspostavljenog transcendentnog odnosa.

2. Čl 4. st. 1 Ustava štiti vjersko ubjedenje zbog kojeg se, iz vjerskih razloga, odbija prizivanje Boga prilikom polaganja zakletve u svojstvu svjedoka.

3. § 70 st. 1 StPO (*Strafprozessordnung* = *Uredba o krivičnom postupku*) se mora tumačiti u skladu sa Ustavom tako što će se osim zakonskog osnova koji opravdava odbijanje zakletve uzeti u obzir i čl. 4 st. 1 Ustava.

Rješenje

Drugog senata od 1. aprila 1972.

- 2 BvR 75/71 -

U krivičnom postupku pred Zemaljskim sudom Düsseldorf apelant, evangelistički sveštenik, se poziva na svoje osnovno pravo na slobodu vjeroispovijesti i svjetonazora i odbija da se kao svjedok zakune, zato što mu je, prema

riječima Biblije u Propovijedi na gori (Matth. 5, 33-37), zabranjeno bilo kakvo zaklinjanje. Rješenjem od 28. oktobra 1965. je Zemaljski sud Düsseldorf, pozivajući se na čl. 140 Ustava u vezi sa čl. 136 st. 4 Ustava Njemačkog Rajha od 11. augusta 1919. (WRV, *Weimarer Reichsverfassung* = *Vajmarski Ustav*), odbijanje zakletve proglasio neopravdanim i osudio je apelanta prema § 70 st. 1 StPO na prekršajnu kaznu od 20 DM, alternativno, na dva dana zatvora, kao i na nadoknadu troškova koji su nastali ovakvim odbijanjem.

Viši sud Düsseldorf je odbio uloženu žalbu.

Apelant ustavnom tužbom osporava rješenja Zemaljskog i Višeg zemaljskog suda Düsseldorf i poziva se na povredu njegovog osnovnog prava na slobodu vjeroispovijesti i svjetonazora koje je zaštićeno u čl. 4 st. 1 Ustava.

Ustavna tužba je prihvatljiva i osnovana.

Zaklinjanje svjedoka, bez prizivanja Boga prema § 66 c st. 2 StPO, predstavlja prema vrednosnom ustrojstvu Ustava čisto svjetovno osnaženje istinitosti jednog iskaza bez religijskog ili na neki drugi način uspostavljenog transcendentnog odnosa. Vjersko uvjerenje apelanta, koje se ovom suprotstavlja, je također zaštićeno članom 4 st. 1 Ustava. Apelant je zbog toga imao pravo da ne pristane na zaklinjanje; on pri vršnju svoga osnovnog prava nije smio biti osuđen na prekršajnu kaznu i na preuzimanje nastalih troškova. (...)

Apelant je zaštićen osnovnim pravom iz čl. 4 st. 1 Ustava u pogledu vjerskog ubjedenja koje nije dostupno ustavnom i zakonskom vrednovanju, i današnju zakletvu, u njenoj nereligijskoj formi, razumijeva kao religijsko usmjereno djelovanje koje je prema doslovnom

značenju propovijedi na gori zabranio sam Bog. On ne odbija zaklinjanje kao svjedok bez "zakonskog razloga" u smislu § 70 st. 1 StPO i zbog toga ne smije biti – čak ni posredno, kažnjavanjem u prekršajnim postupku – spriječen da se pridržava zapovijesti njegove vjere.

1. Sloboda vjeroispovijesti, prema čl. 4 st. 1 Ustava, jamči pojedincu slobodan pravni prostor u kojem on može formirati vlastiti život, onako kako to odgovara njegovom ubjedenju (BVerfGE 12, 1 [3]). U ovo ne spada samo (unutrašnja) sloboda da vjeruje ili da ne vjeruje, nego i pravo pojedinca da svoje ukupno držanje prilagodi zahtjevima vjere i da djeluje u skladu sa svojim unutrašnjim vjerskim ubjedenjem (BVerfGE 32, 98 [106]). Iz zahtjeva za religijskom neutralnošću koji obavezuje državu (BVerfGE 18, 385 [386]; 19, 206 [216]; 24, 236 [246] i načela pariteta crkve i konfesije (BVerfGE 19, 1 [8]; 24, 236 [246]) slijedi da nikakvu ulogu ne igra brojnost ili socijalna važnost određenog vjerskog ubjedenja. Čl. 4 Ustava štiti, kao specifičan izraz ljudskog dostojanstva koje je garantirano u čl. 1 st. 1 Ustava, upravo vjerska ubjedenja koja se pojavljuju u pojedinačnim slučajevima i koja odstupaju od crkvenih učenja i učenja vjerskih zajednica. Državi je zabranjeno da privilegira određene konfesije (BVerfGE 19, 206, [216]) ili da vrednuje vjerovanje, odnosno nevjerovanje svojih građana (BVerfGE 12, 1 [4]).

Pravo na slobodu vjeroispovijesti koje jamči Ustav nije relativirano ni opštim pravnim uređenjem, ni neodređenom klauzulom koja bi dopuštala izbor između više zaštićenih dobara. Njemu se smiju povući granice samo Ustavom, tj. prema mjerilima ustav-

nog uređenja vrijednosti i uzimanjem u obzir jedinstva takvog vrednosnog sistema (BVerfGE 12, 1 [4]; 32, 98 [108]). Posebno blizak odnos slobode vjeroispovijesti sa ljudskim dostojanstvom kao najvišim osnovnim pravom u sistemu ljudskih prava isključuje mogućnost da se djelovanja i ponašanja koja proizilaze iz određenog vjerskog ubjedenja podvrgnu sankcijama koje – bez obzira na vjersku motivaciju – predviđa država (BVerfGE 32, 98 [108]). Karakteristično je za državu, koja je proglasila ljudsko dostojanstvo za najvišu ustavnu vrijednost i koja garantira slobodu vjeroispovijesti i savjesti bez ikakvih zakonskih ograničenja i bez mogućnosti njenog gubitka, da autsajderima i sektašima dopušta nesmetan razvoj njihove ličnosti u skladu sa njihovim subjektivnim vjerskim ubjedenjem, dok god nisu u suprotnosti sa ostalim ustavnim vrijednostima i dok iz njihovog ponašanja ne nastaju osjetne štete za zajednicu ili za osnovna prava drugih.

Apelant se na osnovu vjerskog ubjedenja koje je izvedeno iz Biblije protivi polaganju zakletve. On navodi da je prema njegovom uvjerenju svaka zakletva zabranjena božjom odlukom; već sam akt zaklinjanja kao takav predstavlja iz njegove perspektive samoporkletstvo koje je nespojivo sa hrišćanskim učenjem i koje pripada magičnim predstavama. Takvo držanje ima u doslovnom biblijskom tekstu (Matth. 5, 33-37) uporište, a zastupa ga i jedan noviji pravac teologije (...) Ono već zbog toga ne smije biti izostavljeno iz čl. 4 st. 1 ustava. Državi je zabranjeno da vjerska ubjedenja svojih građana vrednuje ili, čak, da ih označava kao "tačne" ili "pogrešne".

b) Apelantovo odbijanje zakletve napušta područje unutrašnje vjere, koje je državi principijelno nedostupno, i dolazi u konflikt sa jednom obavezom koju je državna zajednica načelno nametnula svim građanima u interesu djelotvornog pravosuđa. Zakonodavac, posebno u krivičnom postupku, predviđa svjedočenje pod zakletvom kao neizbježno sredstvo za iznalaženje istine i polazi zbog toga – u spurotnosti sa ostalim procesnim zakonima (usp. npr. § 391 ZPO) – u §§ 59 i dalje StPO od načela obaveznog zaklinjanja svjedoka.

Zahtjeva li obično pravo – samo po sebi – zaklinjanje, onda nadređeno pravo apelanta, da smije odbiti zakletvu prema nahodanju njegovog vjerskog ubjedenja i da prekršajnom kaznom ne smije biti posredno obavezan na djelo koje se protivi njegovom ubjedenju, ne podliježe nikakvim ograničenjima koja se izvode iz samog vrednosnog sistema Ustava.

Takvo ograničenje, posebno, ne slijedi iz čl. 136 WRV u vezi sa čl. 140 Ustava. Odnos u kojem odredbe, koje su u Ustav preuzete iz vajmarskog Ustava Rajha, stoje danas prema osnovnom pravu na slobodu vjeroispovijesti, ne opravdavaju zaključak Višeg zemaljskog suda, koji je izveden u osporavanom rješenju o čl. 136 st. 4 WRV, da svako smije biti prisiljen da u okviru važećih zakona položi zakletvu upotrebom nereligijske forme zaklinjanja. Ustav je odvojio slobodu vjeroispovijesti i savjesti od zavisnosti sa vajmarskim Ustavom Rajha i preuzeo ju je, bez ikakvih zakonskih ograničenja, u katalog neposredno obavezujućih osnovnih prava koja stoje na samom vrhu Ustava (usp. BVerfGE 19, 206 [219 i dalje]; 24, 236 [246]). Čl 136 WRV se zbog toga tumači u svjetlu bitno osnaženog

osnovnog prava na slobodu vjeroispovijesti i savjesti; on je prema značaju i unutrašnjoj snazi u vezi sa ustavnim uređenjem prekriven članom 4 st. 1 Ustava. (...) Kakve se građanske obaveze smiju provesti osloncem na državnu prinudu u smislu čl. 136 st. 1 WRV u odnosu na čl. 4 st. 1 Ustava, može se pod vladavinom Ustava utvrditi samo prema mjerilima odluke o vrijednostima koje su određene u čl. 4 st. 1 Ustava.

Ustavno-sistematska smetnja, koja ograničava područje zajamčeno u čl. 4 st. 1 Ustava i koja može isključiti uzimanje u obzir apelantove vjere kod polaganja zakletve, se ne može izvesti iz činjenice da čl. 56, 64 st. 2 Ustava obavezuju Predsjednika države i druge ustavne organe da polažu zakletvu. Ova obaveza proizilazi iz dobrovoljnog pristanka na prihvatanje službe u ustavnom organu u kojem se država neposredno reprezentira na posebno upečatljiv način i zbog toga pretpostavlja identifikaciju izabranog sa vrijednostima koje su otjelotvorene u Ustavu. Nasuprot tome, svako je obavezan, da svjedoči pred sudovima i da se prema zakonskim odredbama zakune u istinitost sopstvenih iskaza. Obaveza na zaklinjanje može biti provedena prinudnim sredstvima koja su predviđena u zakonu (usp. § 70 StPO, § 390 ZPO). U svim slučajevima u kojima sud određuje zaklinjanje jednog svjedoka, nastaje konflikt koji pogođeni građanin ne može izbjeći. Upravo ova razlika između zakletve svjedoka i zakletve u službi onemogućuje da se obje vrste zaklinjanja tretiraju na isti način.

c) Budući da mu to brani njegovo vjersko ubjeđenje, apelant može

prema čl. 4 st. 1 Ustava zahtijevati da bude oslobođen od obaveze ličnog zaklinjanja. Ovim neće biti povrijeđeni interesi zajednice koji su u ustavnom rangu, kao ni osnovna prava trećih. (...)

Prihvatanje vjernikove odluke, koja je usmjerena protiv izgovaranja zakletve, neće u pojedinačnom slučaju voditi ka ugrožavanju interes državne zajednice za funkcionalnim pravosuđem, koje u ustavnom sistemu ima svoje mjesto (usp. čl. 92 Ustava), kao ni interesa za njegovim očuvanjem, budući da svako pravosuđe služi zaštititi osnovnih prava. Sredstvo koje zakonodavac posmatra kao nužnu pretpostavku osnaženja jednog iskaza u svrhu ustanovljavanja istine ne mora uslijediti nužno u formi zakletve koju svjedok polaže upotrebom riječi "zaklinjati". (...)

Dok god zakonodavac ne regulira pravo svjedoka koje odgovara čl. 4 st. 1 Ustava da iz vjerskih razloga odbije zaklinjanje, ovo osnovno pravo ispoljava svoje neposredno i u datom slučaju korigirajuće djelovanje u području postojećeg Krivičnog procesnog prava (usp. BGHSt 19, 323 [330]). § 70 st. 1 StPO se zbog toga mora tumačiti na ustavan način, naime, da se kao "zakonski osnov" koji opravdava odbijanje zakletve ne uzimaju u obzir samo slučajevi koji su nabrojani u Uredbi o krivičnom postupku (*Strafprozeßordnung* §§ 60 do 63, 66 e StPO), nego da i osnovna prava iz čl. 4 st. 1 Ustava oslobađaju od obaveze na polaganje zakletve radi davanja izjave (usp. BVerfGE 25, 296 [305] u pogledu prava na odbijanja zakletve koje se izvodi neposredno iz čl. 5 st. 1 Ustava).

4. BVerfGE 93, 1 (Kruzifix / raspelo)

1. U suprotnosti je sa čl. 4 st. 1 Ustava postavljanje krsta ili raspela u učionicama državne škole koja nije konfesionalna škola.

2. § 13 st. 1 rečenica 3 Uredbe o osnovnim školama u Bayernu je nepojmiva sa čl. 4 st. 1 Ustava i zbog toga je ništava.

Rješenje

prvog senata od 16. marta 1995.

- 1 BvR 1087/91 -

A.

Ustavna tužba se odnosi na postavljanje krstova ili raspela u školskim prostorijama.

I.

Prema § 13 st. 1 rečenica 3 Uredbe o osnovnim školama Bayernu (*Volksschulordnung* – VSO) od 21. juna 1983. (...) se u javnim osnovnim školama u svakoj učionici postavlja krst.

(...)

C.

Ustavna tužba je osnovana.

(...)

1. Čl. 4 st. 1 Ustava štiti slobodu vjeroispovijesti. Odluka za ili protiv vjerovanja je, prema tome, stvar pojedinca, a ne države. Država mu ne smije ni propisivati ni zabranjivati određeno vjerovanje ili određenu religiju. U slobodu vjerovanja ne ulazi samo sloboda da se ima određeno vjerovanje, nego i sloboda da se prema vlastitom vjerskom ubjedenju živi i djeluje (usp. BVerfGE 32, 98 [106]). Posebno je u okviru slobode vjeroispovijesti zajamčeno učešće u kulturnim radnjama koje propisuje određena vjera ili u kojima ona dolazi do izražaja. Ovome odgova-

ra sloboda da se, obrnuto, ne učestvuje u kulturnim radnjama vjere kojoj se ne pripada. Ova se sloboda jednako odnosi na simbole u kojima se jedna vjera ili religija predstavlja. Čl. 4 st. 1 Ustava prepušta pojedincu odluku o tome koje će religijske simbole priznati i uvažavati, a koje će odbijati. Istina, on u društvu koje ostavlja prostora različitim vjerskim ubjedenjima nema pravo da ostane pošteđen od manifestiranja stranih vjera, kulturnih radnji i simbola. Od ovoga se, međutim, mora razlikovati stanje koje je stvorila država, a u kojem je pojedinac, bez mogućnosti da to izbjegne, izložen uticaju određenog vjerovanja, zatim, djelovanju u kojem se ono manifestira i simbolima u kojima se ono predstavlja. Upravo ovdje čl. 4 st. 1 Ustava ostvaruje svoj uticaj na osiguranje slobode u područjima koja nisu prepuštena društvenoj samorganizaciji, nego ih je država stavila pod zaštitu (usp. BVerfGE 41, 29 [49]). O ovom vodi računa i čl. 140 Ustava u vezi sa čl. 136 WRV, tako što izričito zabranjuje da neko bude prisiljen na učešće u religijskom obredu.

Čl. 4 st. 1 Ustava se u svakom slučaju ne ograničava samo na sprečavanje države da se miješa u vjersko ubjedenje, u djelovanje i u predstave pojedinaca ili religijskih zajednica. On joj prevashodno stavlja u obavezu da osigura određen prostor djelovanja u kojem se ličnost može razvijati na tlu religijskog svjetonazora (usp. BVerfGE 41, 29 [499]) i da je zaštititi od napada ili zapreka koje bi mogle uslijediti od pripadnika drugih vjerskih usmjerenja ili konkurirajućih vjerskih grupa. Međutim, čl. 4 st. 1 Ustava ne daje načelno pojedincima ili vjerskim zajednicama pravo da sopstveno vjersko ubjedenje izražavaju uz državnu podršku. Iz slo-

bode vjeroispovijesti člana 4 st. 1 Ustava slijedi načelo državne neutralnosti u odnosu na različite religijske svjetonazore. Država, u kojoj zajedno žive pripadnici različitih ili suprotstavljenih religijskih pogleda ili svjetonazora može jamčiti mirnu koegzistenciju samo ako ona sama u religijskim pitanjima zadrži neutralnost. Ona ne smije sa svoje strane ugroziti religijski mir u jednom društvu. Ovaj zahtjev se ne nalazi samo u čl. 4 st. 1 Ustava nego i u čl. 3 st. 3, 33 st. 1 kao i u čl. 140 Ustava u vezi sa čl. 136 st. 1 i 4 i čl. 137 st. 1 WRV. Oni sprečavaju uvođenje državne crkve u pravnoj formi i zabranjuju privilegiranje određenih konfesija na jednak način kao što zabranjuju diferenciranje onih koji drukčije vjeruju (usp. BVerfGE 19, 206 [216]; 24, 236 [246]; 33, 23 [28], stralno pravosuđe). Pri tom je nebitna brojnost i socijalna relevantnost (usp. BVerfGE 32, 98 [106]). Država mora, prvenstveno, poštovati tretman različitih religija i svjetonazora, koji je orijentiran prema načelu jednakosti (usp. BVerfGE 19, 1 [8]; 19, 206 [216]; 24, 236 [246]). Čak i tamo gdje država sa njima zajedno radi, ili ih podupire, ne smije doći do identifikacije sa jednom religijskom zajednicom (usp. BVerfGE 30, 415 [422]).

Zajedno sa čl. 6 st. 2 rečenica 1 Ustava, koji roditeljima garantira pravo na njegu i odgoj njihove djece kao prirodno pravo, čl. 4 st. 1 Ustava obuhvata i pravo na odgoj djece u pogledu religije i svjetonazora. Pravo je roditelja da djeci prenesu ono vjersko ubjeđenje i svjetonazor koji smatraju tačnim (usp. BVerfGE 41, 29 [44, 47 i dalje]). Ovom odgovara pravo da se djeca poštede vjerskog ubjeđenja koje roditelji smatraju pogrešnim ili štetnim. (...)

2. U ovo osnovno pravo zadire § 13 st. 1 rečenica 3 VSO kao i osporavana odluka koja se oslanja na ovaj propis.

a) § 13 st. 1 rečenica 3 VSO propisuje stavljanje krstova u svim učionicama bavarskih osnovnih škola. Pojam krsta, prema tumačenju prvostepenih sudova, obuhvata krstove sa i bez korpusa. Prema tome, oba značenja će se uzeti u obzir pri provjeri norme. Istina, apelanti su u svom zahtjevu na privremenu zaštitu doslovno tražili uklanjanje raspela. Upravni sud je izričito pretpostavio da se ovim može misliti i na krstove bez korpusa pa je zahtjev i u ovom, širem značenju, odbijen.

Krstovi u učionicama vode, zajedno sa opštom obavezom na školovanje, do toga da su učenici za vrijeme nastave, državnom zaslugom i bez mogućnosti da to izbjegnu, konfortirani sa ovim simbolom i da su prisiljeni da uče "pod krstom". U tome i leži razlika između krstova koji su postavljeni u učionicama i religijskih simbola različitih vjerskih usmjerenja koji se susreću u svakodnevnom životu. Na jednoj strani, oni ne dolaze od države, nego su posljedica širenja različitih vjerskih uvjerenja i religijskih zajednica. Na drugoj strani, oni ne posjeduju isti stepen neizbježnosti.

Istina, pojedinac ne odlučje o tome da li će na ulici, u sredstvima javnog saobraćaja ili pri ulasku u neku zgradu biti izložen religijskim simbolima ili manifestacijama. Međutim, radi se o površnom susretu, tako da se čak i pri dužim konfrontacijama ne može raditi o prinudi koja je po potrebi sankcionirana.

Prema trajanju i intenzitetu je djelovanje krsta u učionicama snažnije od djelovanja krsta u sudskim salama. Savezni ustavni sud je već u nuždi jedne stranke, jevrejske konfesije da, suprotno

vlastitom vjerskom ubjedenju ili svjetonazoru, vodi parnicu pod krstom, vidio napad na slobodu vjeroispovijesti koji je uslijedio posredstvom identifikacije države sa hrišćanskom vjerom (usp. BVerfGE 35, 366 [375]). (...)

b) Krst je simbol određenog vjerskog ubjedenja, a ne samo izraz zapadne kulture koju je oblikovalo i hrišćanstvo.

Istina je da su stoljećima u kulturne osnove društva ulazile različite hrišćanske tradicije, kojima se, ni protivnici hrišćanstva, ni kritičari njegovog historijskog naslijeđa, ne mogu oduprijeti. Od njih se moraju, međutim, razlikovati vjerski sadržaji hrišćanstva ili jedne određene hrišćanske konfesije sa njenim ritualima i simboličnim predstavama. Na slobodu vjeroispovijesti utiče državno određenje onog vjerskog sadržaja koji može uticati na treća lica kada kontaktiraju sa državom. Od toga je polazio Savezni ustavni sud (...) kada je ustanovio da se prihvatljivo potvrđivanje hrišćanstva u prvoj liniji odnosi na priznanje kulture i obrazovanja kao odlučujućeg faktora, kako se on formirao u zapadnoj historiji, ali ne i na istinitost hrišćanske vjere. Samo je kod takvog razgraničenja legitimirano potvrđivanje neprestanog djelovanja historijskih datosti, također, i u odnosu na nehrišćane (usp. BVerfGE 41, 29 [52]).

Krst se i sada kao i ranije ubraja u specifične vjerske simbole hrišćanstva. On je naprosto njegov vjerski simbol. On priziva u sjećanje ljudsko oslobođanje od zemaljskog grijeha, koje je izvršeno žrtvovanjem Hrista, ali istovremeno i pobjedu hrišćanstva nad Sotonom i smrću i njihovom vladavinom nad svijetom (...). Za vjernike hrišćane je on upravo zbog toga predmet poštovanja i znak pobožnosti.

Stavljanje krsta u zgradu ili prostoriju danas se razumijeva kao jasan znak pripadnosti hrišćanskoj vjeri. Zahvaljujući značenju koje mu je dalo hrišćanstvo i koje je dobio u historiji, krst je upravo za nehrišćane i ateiste slikovni nosilac poruke o određenom vjerskom ubjedenju i simbol misionarskog proširivanja. Ako se krst posmatra, kako je to slučaj sa osporavanom presudom, kao običan izraz zapadne tradicije ili kultski znak bez specifično vjerskog odnosa, onda to predstavlja profanizaciju krsta koja je u suprotnosti sa samorazumijevanjem hrišćanstva i hrišćanskom crkvom. Religijski odnos krsta je jasan u vezi sa § 13 st. 1 VSO.

c) Ne može se dovesti u sumnju uticaj krsta na učenike, kako to čine osporavane presude.

Tačno je da sa postavljanjem krsta u učionice ne ide prinudna identifikacija sa određenim konfesionalnim naslijeđem ili ponašanjem. Isto tako, iz toga ne slijedi da je nastava u profanim predmetima pod uplivom krsta ili da je usmjerena prema vjerskim istinama i zahtjevima koje on simbolizira. U ovom se, ipak, ne iscrpljuju mogućnosti uticaja krsta. Školsko obrazovanje ne služi samo učenju osnovnih tehnika kulture i razvoju kognitivnih sposobnosti. Ono treba da razvije i emocionalne i afektivne komponente kod učenika. Školsko obrazovanje je orijentirano na podsticanje razvoja njihove ličnosti, posebno, socijalnog ponašanja. Tek u ovom odnosu krst u učionicama dobija svoje značenje. On ima apelativni karakter i pokazuje vjerske sadržaje kao uzor i vrijednosti koje treba slijediti. To se događa u odnosu na osobe koje zbog svoje mladosti još uvijek nisu etablirane u svom svjetonazoru, koje tek

moraju naučiti kako će formirati sposobnosti kritičkog rasuđivanja i vlastite svjetonazore i zbog svega toga se vrlo lako mogu podvrgnuti mentalnom uticaju (usp. BVerfGE 52, 223 [249]).

Ni osporavane presude ne dovode sasvim u pitanje apelativni karakter krsta. Istina, one mu, u odnosu na učenike, koji drukčije misle, osporavaju specifično hrišćansko značenje. One u njemu, u odnosu na hrišćanske učenike, vide bitan izraz njihovog religijskog ubjeđenja. Sličnog je mišljenja bavarski Predsjednik vlade (*Ministerpräsident*), naime, da krst, opšteuzev, u nastavi ima samo nespecifičnu vrijednost simbola, dok se on u školskim molitvama i nastavi iz religije pretvara u specifičan simbol vjere.

3. Osnovno pravo na slobodu vjeroispovijesti je zagantirano bez ikakvih ograničenja. To međutim ne znači da ono ne podliježe nikakvim ograničenjima. Ona slijede iz samog Ustava. Zakonodavac nema pravo da uspostavlja ograničenja koja ne sadrži Ustav. Ustavopravni razlozi koji mogu opravdati državno zadiranje u ovo pravo ne postoje.

a) Iz čl. 7 st. 1 Ustava se ne može izvesti takvo opravdanje. U svakom slučaju, čl. 7 st. 1 Ustava prenosi na državu obavezu na odgoj (usp. BVerfGE 34, 165 [181]). Ona ne organizuje samo školstvo i ne uspostavlja samo škole, nego utvrđuje i obrazovne ciljeve i smjerove. Ona je pri tom nezavisna u odnosu na roditelje (usp. BVerfGE 34, 165 [182]; 47, 46 [71 i dalje]). Zbog toga ne dolaze u konflikt samo školsko i porodično obrazovanje. Neizbježno je da u školama dođe do posebnog intenzivnog sukoba između različitih religijskih svjetonazora učenika i njihovih roditelja.

Ovaj konflikt između različitih nosioca osnovnog prava, koje ne podliježe ograničenjima, kao i između dobara koja su zaštićena ovim osnovnim pravom i drugih ustavnih dobara, se rješava prema zahtjevu načela praktične konkordancije, da se ne privilegira jedna od sukobljenih pravnih pozicija i da se ni jedna ne korsiti maksimalno, nego da se pristupi uzajamnom uravnoteživanju koje obje pozicije pokušava sačuvati.

Takvo uravnoteživanje ne zahtjeva od države da potpuno odustane od religijskih svjetonazora pri realizaciji odgoja, kako joj je naložio čl. 7 st. 1 Ustava. Država koja obuhvatno jamči slobodu vjeroispovijesti i svjetonazora i sama sebe obavezuje na vjersku neutralnost, ne može odbaciti sopstvene, kulturno-historijski ukorijenjene vrijednosti i pozicije na kojima počiva jedinstvo društva i od čega zavisi izvršavanje njenih zadataka. Hrišćansko vjerovanje i hrišćanske crkve su pri tom, ma kako da se procjenjuje njihovo naslijeđe, predstavljali izvanredno upečatljivu snagu. Misaona tradicija, iskustvo i forme ponašanja koje iz ova slijede ne mogu za državu biti bez značaja. To na poseban način vrijedi za škole u kojima se, prije svega, prenose i obnavljaju kulturne osnove društva. Osim toga, država mora uzeti u obzir slobodu vjeroispovijesti onih roditelja koji su obavezani da djecu šalju u državnu školu, a žele religijsko obrazovanje. Ustav je ovo priznao kada je u čl. 7 st. 5 dopustio državne konfesionalne škole, kada je predvidio vjersku nastavu kao redovan školski predmet (čl. 7 st. 3 Ustava) i ostavio prostor za aktivno upražnjavanje vjerskog ubjeđenja (usp. BVerfGE 41, 29 [49]; 52, 223 [240 i dalje]).

U svakom slučaju, nemoguće je u pluralnom društvu pri oblikovanju javnih škola voditi računa o svim predstavama o obrazovanju. Posebno je teško negativnu i pozitivnu stranu slobode vjeroispovijesti, bez ikakvih problema, ostvariti u jednoj te istoj državnoj ustanovi. Iz ovoga slijedi da se pojedinac ne može u okviru škole neograničeno pozivati na čl. 4 st. 1 Ustava.

Zadatak je zakonodavca u saveznim zemljama, da riješi odnos napetosti, koji se ne može zaobići, između negativne i pozitivne slobode vjeroispovijesti tako što će u javnom procesu obrazovanja volje tražiti kompromis koji na jednak način odgovara svima. On se kod reguliranja, na jednoj strani, može orijentirati prema čl. 7 Ustava, koji u području školstva dopušta uticaj religijskog svjetonazora, a na drugoj, prema čl. 4 Ustava koji zapovijeda, da se pritisci religijskih svjetonazora kod donošenja odluke o određenoj formi škole moraju isključiti koliko god je to moguće. Oba propisa se moraju posmatrati zajedno i kod interpretacije se moraju prilagođavati jedan drugom, budući da tek konkordancija pravnih dobara, koja su zaštićena u oba člana, odgovara odluci Ustava (usp. BVerfGE 41, 29 [50 i dalje]).

Savezni ustavni sud je iz toga izveo zaključak da zakonodavcu u jednoj saveznoj zemlji nije naprosto zabranjeno da uzme u obzir uvođenje hrišćanskih odnosa pri uobličavanju javnih osnovnih škola, čak i ako roditelji i staratelji koji odgajaju svoju djecu, a ne žele vjersko obrazovanje, ne mogu izbjeći ovu školu. Pretpostavka je, međutim, da je ovim povezan samo neizbježan minimum prisilnog elementa. To posebno znači, da škola svoje zadatke u religijskom području ne smije ispunjavati mi-

sionarski i da ne smije isticati zahtjev za obavežnošću hrišćanskih vjerskih sadržaja. Potvrđivanje hrišćanstva se u tom smislu odnosi na priznanje uticaja na kulturu i obrazovanje, a ne na određene vjerske istine. Hrišćanstvu kao kuturnom faktoru pripada upravo zamisao o toleranciji prema onima koji drukčije misle. Njihova konfrontacija s hrišćanskom slikom svijeta neće voditi diskriminirajućem obezvređivanju nehrišćanskih svjetonazora, sve dok se ne radi o posredovanju vjerskih sadržaja, nego o težnji da se ostvari autonomna ličnost u području religijskog svjetonazora prema ključnoj odluci čl. 4 Ustava (BVerfGE 41, 29 [51 i dalje]; 41, 65 [85 i dalje]). Savezni ustavni sud je zbog toga, samo na osnovu tumačenja koje usklađuje sa Ustavom, proglasio da je propis o hrišćanskim školama iz čl. 135 st. 2 bavarskog Ustava u skladu sa saveznom Ustavom (usp. BVerfGE 41, 65 [66 i 79 i dalje]), a u pogledu simultanih škola hrišćanskog karaktera u tradicionalno badenskom smislu je naglasio da se ne radi o bikonfensionalnim školama (usp. BVerfGE 41, 29 [62]).

Postavljanje krstova u učionicama prelazi granice koje su povučene religijskim usmjerenjem škole. Kako je upravo utvrđeno, krst se ne može razodjenuiti uklanjanjem vjerskih sadržaja hrišćanstva i ne može biti reduciran na zapadnu kulturnu tradiciju. On simbolizira bitno jezgro hrišćanskog vjerskog ubjeđenja, koje je uistinu višestruko formiralo zapadni svijet, ali ga ne prihvataju svi članovi društva, nego ga odbijaju na putu vršenja njihovog osnovnog prava iz čl. 4 st. 1 Ustava. Njegovo stavljanje u obavezne državne škole je, prema tome, nespojivo sa čl. 4 st. 1 Ustava, jer se ne radi o hrišćanskim konfesionalnim školama.

b) Postavljanje krstova, isto tako, ne opravdava ni pozitivna sloboda vjeroispovijesti roditelja i učenika hrišćanske vjere. Pozitivna sloboda vjeroispovijesti pripada na jednak način svim roditeljima i učenicima hrišćanske vjere. Konflikt koji iz ovog nastaje ne može se riješiti prema principu većine, jer upravo osnovno pravo na slobodu vjeroispovijesti ima svrhu da u posebnoj mjeri zaštiti manjine. Osnovno pravo iz čl. 4 st. 1 Ustava tako ne daje njegovim nosiocima neograničeno pravo da sopstveno vjersko ubjeđenje ostvaruju u državnim ustanovama. Ako škole, u skladu sa Ustavom, za ovo ostavljaju prostor, kao što je to slučaj sa vjeronaukom, molitvama u školi i ostalim religijskim manifestacijama, onda to mora biti u skladu sa principom dobrovoljnosti i mora onima koji drukčije misle biti ostavljena podnošljiva, ali nediskriminirajuća mogućnost odsustvovanja. To nije slučaj sa stavljanjem krstova u učionice čije prisustvo i uticaj ne može izbjeći pripadnik druge vjere. Konačno nije u skladu za zahtjevom praktične konkordancije da se osjećanja drugih potpuno potisnu tako da učenici hrišćanskog vjerovanja izvan vjeronauke i dobrovoljnih molitvi, također i u području profanih predmeta, mogu učiti pod simbolima njihove vjere.

Izdvojeno mišljenje sudija
Seidl i Söllner i sudinice Hass
o Rješenju

Prvog senata od. 16. maja 1995.

- 1 BvR 1087/91 -

Ne dijelimo mišljenje većine Senata da je § 13 st. 1 rečenica 3 VSO u Bayernu, prema kojoj se u svaku učionicu stavlja krst, u suprotnosti sa Ustavom. (...)

5. BVerfGE 104, 337 (Schächten / klanje prethodno neomamljenih životinja)

1. Prema čl. 2 st. 1 u vezi sa čl. 4 st. 1 i 2 Ustava se ocjenjuje ustavnost djelatnosti jednog muslimanskog mesara, vijernika, koji nije Nijemac i koji želi da klanje životinja obavi bez prethodnog omamljivanja, kako bi svojim mušterijama omogućio da u skladu sa svojim vjerskim ubjeđenjem dobiju meso zaklanih životinja.

2. U svjetlu ovih ustavnih normi se § 4 a st. 1 u vezi sa st. 2 br. 2 alternativa 2 Zakona o zaštiti životinja mora protumačiti tako da muslimanski mesar može dobiti posebno odobrenje za ovakvo klanje.

Presuda

Prvog senata od 15. januara 2002.

- 1 BvR 1783/99 -

Obrazloženje:

Ustavna tužba se odnosi na dodjelu posebnog odobrenja za tzv. klanje na živo (njem. Schächten, jev. šacht, "ubijati", ritualno za/klati, op. prev.), to znači za klanje toplokrvnih životinja bez prethodnih omamljivanja. (...)

§ 4 Zakona o zaštiti životinja (*Tierschutzgesetz*, TierSchG) glasi:

Toplokrvna životinja smije biti zaklana samo ako prije puštanja krvi bude omamljena.

Izuzetno od st. 1 nije potrebno omamljivanje kada 1. (...); 2. nadležna služba donese posebno odobrenje za klanje bez prethodnog omamljivanja (Schächten); ona smije dati posebno odobrenje samo ako je u konkretnom slučaju neophodno da se iziđe u susret potrebama pripadnika određene religijske zajednice, kojoj je prema propisima

njihove vjerske zajednice, u području važenja ovog zakona, određeno klanje ili zabranjeno trošenje mesa životinja koje nisu ovako zaklane. (...)

II.

Apelant je turski državljanin i prema sopstvenim navodima – koji su nesporni – je strogo religiozan sunitski musliman. On živi u Saveznoj Republici Njemačkoj preko 20 godina i vodi u Hessenu mesnicu koju je 1990. preuzeo od svog oca. Posebno odobrenje za klanje bez prethodnog omamljivanja prema § 4 a st. 2 br. 2 TierSchG koje, vrijedi do početka septembra 1995. godine, mu je dodijeljeno radi podmirivanje muslimanskih mušterija. Apelant je podnio zahtjev da mu se odobri dalji rad. Njegovi zahtjevi su ostali bez uspjeha. (...)

B.

Ustavna tužba je osnovana. Istina, § 4 a st. 1 u vezi sa st. 2 br. 2 alternativa 2 TierSchG je u skladu sa Ustavom. Ali, osporavane odluke, koje se oslanjaju na ove propise, se ne mogu održati u postupku ustavnopravne provjere.

1. Omjer za njihovu provjeru je u prvoj liniji čl. 2 st. 1 Ustava. Apelant je zahtijevao u prvostepenim postupcima da mu se kao sunitskom muslimanu, vijerniku, odobri izuzeće od obaveze na omamljivanje iz § 4 a st. 1 TierSchG, kako bi obavljanjem mesarskog zanimanja omogućio svojim mušterijama muslimanima, da troše meso propisno zaklanih životinja. Korištenje mesa za sopstvene potrebe je u odnosu na ovo nebitno. Druga alternativa § 4 a st. 2 br. 2 TierSchG, na osnovu koje su upravne službe i sudovi provjerili zahtjev apalena, počiva, prema tome, primarno na njegovoj mesarskoj djelatnosti. Ovakva djelatnost nije zaštićena čl. 12 st. 1

Ustava, jer apelant nije njemački, nego je turski državljanin. Norma koja ga štiti je zbog toga čl. 2 st. 1 Ustava u formi koja slijedi iz odnosa specijalnosti koji nastaje između čl. 12 st. 1 Ustava koji se ograničava na Nijemce i čl. 2 st. 1 Ustava koji supsidijarno važi za strance (usp. BVerfGE 78, 179 [196 i dalje]). Klanje za apelanta nije samo sredstvo za dobijanje i pripremanje mesa za njegove muslimanske mušterije i za sebe samog. Ono je, kako to nesporno slijedi iz njegovih objašnjenja koja nisu opovrgnuta u osporavanim odlukama, prevashodno izraz religijskog držanja, koje za apelanta kao sunitskog muslimana, vijernika, uključuje izvođenje klanja prema pravilima vjere, koja on shvata kao neprikosnovenu obavezu. Čak i ako se samo klanje ne shvata kao dio religijskog obreda, o ovome se mora voditi računa, tako što će zaštita apelantove slobode na obavljanje zanimanja iz čl. 2 st. 1 Ustava biti pojačana specijalnim sadržajem slobode iz čl. 4 st. 1 i 2 Ustava.

2. Pravna pozicija koju apelant ovim zadobija u odnosu na njegovo zanimanje kao mesar je prema čl. 2 st. 1 Ustava zajamčena samo u okvirima ustavnog uređenja. Ovdje se računaju sve pravne norme koje su formalno i materijalno usklađene sa Ustavom (usp. BVerfGE 6, 32 [36 i dalje]; 96, 375 [397 i dalje], stalna pravosudna praksa). To u materijalnom smislu podrazumijeva, iznad svega, primjenu pravila srazmjernosti i, u tim okvirima, uvažavanje religijske slobode.

II.

Ovim mjerilima odgovara § 4 a st. 1 u vezi sa st. 2 br. 2 alternativa 2 TierSchG.

1. Istina, propis zahvata u osnovno pravo iz čl. 2 st. 1 u vezi sa čl. 4 st. 1

i 2 Ustava, jer on, samo pod otežanim pretpostavkama druge alternative § 4 a st. 2 br. 2 TierSchG, kao izuzetak od obaveze na omamljivanje iz § 4 a st. 1 TierSchG u okvirima poslovanja muslimanskog mesara omogućuje klanje bez prethodnog omamljivanja. Ovakvo zahvatanje u osnovno pravo se, međutim, ne može osporiti, zato što se može opravdati ustavnim pravom.

a) Svrha je Zakona o zaštiti životinja da na osnovu odgovornosti čovjeka za životinje, kao živa bića, zaštiti njihov život i zdravlje. Niko ne smije bez razumnog razloga životinji nanositi bolove, patnje ili štetu (§ 1 TierSchG). Propis iz § 4 a st. 1 u vezi sa čl. 2 br. 2 alternativa 2 TierSchG služi također etički utemeljenoj zaštiti životinja (usp. BVerfGE 36, 47 [56 i dalje]; 48, 376 [389]; 101, 1 [36]). Zakonodavac je preuzimanjem načela da toplokrvne životinje moraju biti omamljene prije puštanja krvi, htio da na ovo područje prenese osnovnu koncepciju zakona, kako je ona opisana u § 1 TierSchG. To je legitiman cilj propisa koji vodi računa o osjećanjima širokih narodnih slojeva.

b) § 4 a st. 1 u vezi sa st. 2 br. 2 alternativa 2 TierSchG zadovoljava zahtjeve načela srazmjernosti.

aa) Propis je podoban i potreban za dostizanje spomnutog cilja, kojim se klanje topolokrvnih životinja veže za etički usmjerenu zaštitu životinja.

Zakonodavac je prema Ustavu slobodan u donošenju odluke o vrsti i podobnosti sredstava koja će izabrati za provođenje regulativnih ciljeva zakona. To vrijedi i za ocjenu stvarnih osnova jednog zakonskog propisa. U toliko se ovdje ne može raditi o pogrešnoj procjeni. Istina, postoje glasovi koji osporavaju da klanje po prethod-

nom omamljivanju, životinjama donosi mnogo manje bolova i patnji negu u slučaju klanja bez omamljivanja. No, čini se da to još uvijek nije znanstveno razjašnjeno. (...)

U svemu ostalom dodjela posebnog odobrenja podrazumijeva prema § 4 a st. 2 br. 2 alternativa 2 TierSchG da se u konkretnom slučaju mora odgovoriti potrebama religijske zajednice čiji propisi zabranjuju upotrebu mesa životinja koje su zaklane uz prethodno omamljivanje. Zakon dopušta izuzetke u pogledu zahtjeva za omamljivanjem, ali je broj izuzetaka koji dolaze u obzir jasno umanjen. Uz sve ovo, u slučaju jedne religije, kakva je islam, dolazi zahtjev da se životinje ubiju po mogućnosti bez stvaranja dodatnih patnji, kako je to utvrdilo Centralno vijeće muslimana u Njemačkoj (*Zentralrat der Muslime in Deutschland*). Prema propisima islama, klanje mora biti izvedeno što je moguće brže kako bi se na minimum ograničila svaka vrsta mrcvarenja životinja. Zakonodavac može i ovdje polaziti od toga da se pridržavanjem izuzetka iz § 4 a st. 2 br. 2 alternativa 2 TierSchG postigne podobna i potrebna mjera koja jamči etički određenu zaštitu životinja.

bb) Zakonski propis o kojem se govori je također srazmjeran u užem smislu. U slučaju odmjeravanja između težine zadiranja u osnovno pravo, koje je uslijedilo po § 4 a st. 1 u vezi sa čl. 2 br. 2 alternativa 2 TierSchG, zatim, značaja kao i hitnosti razloga koji ga opravdavaju, mora se prihvatiti da pogođeni (usp. BVerfGE 90, 145 [173]; 101, 331 [350]) može klati toplokrvne životinje bez prethodnog omamljivanja samo pod pretpostavkom posebnog odobrenja.

(1) Uplitanje u osnovno pravo na slobodno obavljanja zanimanja muslim-

manskog mesara u svakom slučaju ima visok značaj. Muslimanskim vjernicima, kakav je apelant, bez predviđenog izuzetka, više ne bi bilo moguće da u Saveznoj Republici Njemačkoj obavljaju zanimanje mesara. Oni bi se morali ograničiti na prodaju uvezenog mesa propisno zaklanih ili mesa nepropisno, dakle bez prethodnog omamljivanja, zaklanih životinja, ako bi svoje radnje htjeli voditi bar kao prodavnice i ako ne bi odustali od posla, u smislu apelantovog navoda, kako bi pronašli nove osnove za život. Svaka od navedenih odluka bi za pogođene imala dalekosežne posljedice. (...)

Zabrana ne pogađa samo muslimanske mesare nego i njihove mušterije. Ako one traže meso životinja koje su zaklane bez prethodnog omamljivanja onda je time potaknuto i uvjerenje da prema obavezama njihove vjere ne smiju jesti drugo meso. Ako bi se od njih zahtijevalo da u glavnom odustanu od ishrane mesom, ne bi se na odgovarajući način vodilo računa o navikama u ishrani stanovnika Njemačke. Budući da je meso ovdje široko rasprostranjeno u ishrani, ne bi se mogao uzeti kao prihvatljiv zahtjev da se dobrovoljno od njega odustane. Korištenje uveženog mesa bi učinilo suvišnim takav zahtjev, ali bi u pogledu ličnog kontakta sa mesarom i povjerenja koje je na tim osnovama stvoreno bilo sasvim neizvjesno, da li meso koje se prodaje zaista odgovara islamskim zapovijestima.

(2) Zakon o zaštiti životinja koji štiti opštedruštvene interese i kojem narod pripisuje poseban značaj se suprostavlja posljedicama koje sijede za muslimanske mesare i za njihove mušterije, koje su također vjernici. (...)

Ova zaštita je iznad svega sadržana u Zakonu o zaštiti životinja.

Ona tamo nije ostvarena tako što bi životinje snagom zakona bile pošteđene svakog negativnog uticaja na njihovo stanje. Zakon je prevashodno prožet idejom, da se ne smiju "bez razumnog razloga životinji nanositi bolovi, patnje ili šteta" (usp. § 1 TierSchG kao i BVerfGE 36, 47 [57]; 48, 376 [389]). U skladu sa ovim, Zakon o zaštiti životinja ne predviđa izuzetke za klanje bez prethodnog omamljivanja samo u § 4 a st. 2 br. 2. (...)

Upravo oni pokazuju, da je zakonodavac tamo gdje postoje stvarni razlozi običajnosti i stavovi o društvenoj prihvatljivosti obaveze na omamljivanje, mogao uzeti kršenje ove obaveze kao cilj koji je spojiv sa etikom zaštite životinja.

(3) Pod ovim okolnostima ne može biti isključeno izuzimanje od obaveze da se toplokrvne životinje omamljuju prije puštanja krvi, kada se, na jednoj strani, radi o obavljanju religijsko usmjerenog zanimanja kojeg štite osnovna prava a na drugoj omogućuje pridržavanje religijsko motiviranih pripisa o ishrani mušterija. Bez ovakvog izuzetka bi osnovna prava onoga koji u smislu zanimanja želi klati bez prethodnog omamljivanja životinja bila nepodnošljivo ograničena, a interesima koji vode računa o zaštiti životinja bi jednostrano bila data prednost iako za to nije moguće naći zadovoljavajuće ustavnopravno opravdanje. Umjesto toga je potreban propis koji na odmjeren način vodi računa o pogođenim osnovnim pravima kao i o etičkim ciljevima zaštite životinja.

(a) § 4 a st. 2 br. 2 alternativa 2 TierSchG je u načelu usklađen sa ovim zahtjevima. Propis omogućuje da se na bazi posebnog odobrenja, prije svega u pogledu normi o ishrani islamskog i jevrejskog svjetonazora, obavi klanje

životinja bez prethodnog omamljivanja. Preko instrumenta posebnog odobrenja treba biti otvoren put koji dopušta da se kritički razmotre religijsko motivirana klanja bez prethodnog omamljivanja, posebno u formi tzv. kućnih i privatnih klanja (usp. BTDrucks 10/5259, s. 32 pod I 2 a br. 3). Na tom putu se može, kako je već spomenuto, navođenjem sporednih uslova, osigurati da životinje koje će se zaklati budu pošteđene svih bolova i tegoba, koliko je to već moguće. Cilj propisa je, prema tome, da se očuva zaštita osnovnih prava vjernika muslimana i jevreja a da se istovremeno ne odustane od načela i obaveza etički zasnovane zaštite životinja. To vodi na odgovarajući način računao pravima apelanta.

(b) Normativna pretpostavka § 4 a st. 2 br. 2 alternativa 2 TierSchG bi se svakako morala razumijevati drukčije nego što ju je protumačio Savezni upravni sud u presudi od 15. juna 1995. (BVerwGE 99, 1). On je osporio postojanje činjeničnih pretpostavki ove norme, jer sunitski islam, kojem pripada apelant, kao i islam u cjelini, ne zabranjuje u formi prinudnog propisa korištenje mesa životinja koje nisu propisno zaklane (usp. na nav. mj. s. 9). § 4 a st. 2 br. 2 TierSchG zahtijeva, prema ovom shvatanju, objektivno utvrđivanje prinudnih propisa jedne vjerske zajednice o zabrani omamljivanja prije klanja. Individualno shvatanje koje počiva svaki put na subjektivnom religijskom ubjeđenju članova vjerske zajednice – čak i ako se ono prihvata kao prinudno – bi tako bilo nespojivo sa normativnim sadržajem Zakona (usp. na nav. mj. s. 4 i dalje).

Ovakvo tumačenje nije u skladu sa značenjem i dometima osnovnog prava iz čl. 2 st. 1 u vezi sa čl. 4 st. 1 i 2 Ustava. Ono na kraju vodi do toga da § 4 st.

2 br. 2 alternativa 2 TierSchG za muslimane ostaje bez značaja, bez obzira na njihovo vjersko ubjeđenje. Ovim je mesara, koji bi klaw prema propisima o ishrani njegove vjere, kao i vjere njegovih mušterija, i koji bi htio da mušterije opskrbi sa mesom životinja koje su zaklane bez prethodnog omamljivanja, spriječen da obavlja sopstveno zanimanja. Ujedno je pogođeni nesrazmjerno opterećen, a jednostrano se vodi računa o interesima koji su zaštićeni Zakonom o zaštiti životinja. Takvim tumačenjem bi § 4 a st. 2 br. 2 alternativa 2 TierSchG bio proitivistavan.

(c) Ovakav rezultat se može izbjeći tumačenjem činjeničnih osobina "vjerske zajednice" i "prinudnih propisa" koje bi vodilo računa o osnovnom pravu iz čl. 2 st. 1 u vezi sa čl. 4 st. 1 i 2 Ustava. (...)

Kao vjerske zajednice u smislu § 4 a st. 2 br. 2 TierSchG dolaze u obzir i vjerske grupacije unutar islama, čiji se smjer vjere razlikuje od ostalih unutar islama (usp. na nav. mjestu, s. 236). Takvo tumačenje pojma vjerska zajednica je u skladu sa Ustavom i posebno vodi računa o čl. 4 st. 1 i 2 Ustava. Ono je u skladu sa doslovnim tekstom spomenutih propisa i odgovara volji zakonodavca, da područje primjene § 4 a st. 2 br. 2 TierSchG otvori ne samo pripadnicima vjerskog usmjerenja jevreja nego i pripadnicima islama (...).

Ovo ima posredne konsekvence i za korištenje osobine "prinudni propis" koja brani pripadnicima zajednice da koriste meso životinja koje su nepropisno zaklane. Da li je ova osobina ispunjena, moraju utvrditi službe, a u spornom slučaju će odlučiti sudovi da li je ispunjena pretpostavka činjeničnog stanja posebnog odobrenja. Predmet takve provjere, u slučaju religije koja, kao islam, dopušta

različita viđenja propisa o klanju životinja, nije islam u cjelini, sunitski ili šiitski pravac religije. Pitanje egzistencije prinudnih propisa se prvestveno odgovara s obzirom na vjersko usmjerenje postojeće vjerske zajednice (usp. također BVerwGE 112, 227 [236]).

Pri tom je dovoljno da onaj, kojem je prema § 4 a st. 2 br. 2 alternativa 2 TierschG potrebno posebno odobrenje za snadbjevanje članova jedne zajednice, substancirano i razumljivo pokazuje da prema njihovom zajedničkom vjerskom uvjerenju korištenje životinjskog mesa obavezno podrazumijeva klanje bez prethodnog omamljivanja (usp. BVerwGE 94, 82 [87 i dalje]). Ako je uslijedilo takvo objašnjenje, država koja ne smije izostaviti iz vida samorazumijevanje vjerske zajednice (usp. BVerfGE 24, 236 [247 i dalje], mora odustati od svakog vrednovanja ovakvog sadržaja vjere. Ona ne smije "prinudan" karakter jedne religijske norme u svjetlu čl. 4 Ustava osporiti, već zbog toga što religije imaju propise koji uzimaju u obzir savjest vjernika i dopuštaju odstupanja s obzirom na mjesta boravka i navike u ishrani koje tamo vladaju. Podnosiocu zahtjeva se prema tome mora dodijeliti posebna dozvola, ako ona već ne otpada iz nekog drugog razloga. Pri tom se dodatnim uslovima i nadzorom nad njihovim izvršenjem kao i provjerom stručnosti i lične podobnosti podnosioca zahtjeva, s obzirom na posebne vještine koje podrazumijeva klanje neomamljenih životinja, mora osigurati očuvanje interesa zaštite životinja koliko god je to moguće (usp. također BVerwGE 112, 227 [236]). (...)

III.

1. Oспоравanim odlukama upravnih službi i sudova je povrijeđeno osnovno

pravo apelanta iz čl. 2 st. 1 u vezi sa čl. 4 st. 1 i 2 Ustava. Službe i upravni sudovi su previdjeli nužnost i mogućnost da se § 4 a st. 2 br. 2 alternativa 2 TierschG protumači u skladu sa Ustavom i zbog toga su kod primjene propisa o izuzecima od zabrane klanja bez prethodnog omamljivanja, nesrazmjerno ograničili spomenuto osnovno pravo. (...)

6. BVerfGE 105, 279 (Osho)

1. Osnovno pravo na slobodu vjeroispovijesti i svjetonazora iz čl. 4 st. 1 i 2 Ustava ne nudi zaštitu od javne – također kritičke – polemike države i njenih organa sa nosiocima ovog osnovnog prava kao ni sa njihovim ciljevima i aktivnostima. U odnosu na pitanja religijskog svjetonazora takva polemika mora, svakako, ostati u granicama koje slijede iz zahtjeva za državnom neutralnošću i zbog toga se mora odvijati suzdržano. Državi je zabranjeno difamirajuće, diskriminirajuće ili pogrešno predstavljanje zajednice religijskog svjetonazora.

2. Savezna vlada ima zadatka da vodi državu i ovlaštena je da radi s informacijama u svim oblastima u kojima je ona odgovorna za cjelinu države, ako takav rad može biti obavljen uz pomoć informacija.

3. Saveznoj vladi nije potrebno posebno zakonsko ovlašćenje za radi sa informacijama koje su u vezi sa vođenjem države, ni onda kada ovakav rad vodi prema poseredno-faktičkom ugrožavanju osnovnog prava.

Rješenje

Prvog senata od 26. juna 2002.

- 1 BvR 670/91 -

Obrazloženje:

A.

Ustavna tužba se odnosi na izjave Savezne vlade o pokretu Rajnees Chandra Mohan i zajednici koja joj pripada. (...)

B.

Ustava tužba je djelimično osnovana. U ustavnopravni smislu se Saveznoj vladi ne može prigovoriti što je u izvještajima o Osho-pokretu i pripadnicima ove zajednice u prvostemenom postupku upotrebljavala oznaku "sekta", "omladinska religija", "omladinska sekta" i "psihološka sekta". Suprotno tome, ne može se održati presuda Višeg upravnog suda, donešena u žalbenom postupku, u kojoj se smatra ustavnom upotreba atributa "deskriptivno" i "pseudoreligijsko" kao ni prigovor manipulacije članova ove zajednice.

I.

Čl. 4 st. 1 i 2 Ustava je zbog toga povrijeđen ovom presudom.

1. Apelanti su nosioci ovog osnovnog prava. Sa ovim nije u suprotnosti činjenica da su oni kao udruženje građana pravno lice prema § 21 BGB. Prema čl. 19 st. 3 Ustava osnovno pravo na slobodu religije i svjetonazora vrijedi i za domaća pravna lica ako je njihov cilj njegovanje i podsticanje religijskog svjetonazora ili konfesije (BVerfGE 19, 129 [132]; 24, 236 [247]; 99, 100 [118]). (...)

2. Osnovno pravo na slobodu vjeroispovijesti i svjetonazora obuhvata, osim slobode pojedinca na privatno i javno ispoljavanje sopstvenog religijskog svjetonazora, također i slobodu da se zbog istog vjerovanja ili istog svjetonazora udružuje sa drugima (BVerfGE 53, 366 [387]; 83 341 [355]). Udruženja koja se ovako obrazuju uživaju

pravo na upražnjavanje religijskog svjetonazora, na obznanjivanje vjere, na širenje svjetonazora kao i na njegu i podsticanje konfesije (usp. BVerfGE 19, 129 [132]; 24, 236 [246 i dalje]; 53, 366 [387]). Zaštićena je također sloboda da se reklamira sopstvena vjera ili ubjeđenje kao i pravo da se drugi pribijaju za sopstvenu religiju ili svjetonazor (usp. BVerfGE 12, 1 [4]; 24, 236 [245]).

Ova garancije dobija osebani značaj i domet u državnoj obavezi, prema čl. 4 st. 1 Ustava, ali i prema čl. 3 st. 3 rečenica 1, čl. 33 st. 3 i čl. 140 Ustava u vezi sa čl. 136 st. 1, 4 i čl. 137 st. 1 WRV, da se postavlja neutralno prema pitanjima religijskog ubjeđenja i svjetonazora i da sa svoje strane ne ugrožava religijski mir u društvu (usp. BVerfGE 19, 206 [216]; 93, 1 [16 i dalje]; 102, 370 [383]). Čl. 4 st. 1 Ustava štiti, prema tome od difamirajućih, diskriminirajućih ili netačnih predstavljanja jedne religijske zajednice ili jednog svjetonazora. Državnim organima nije, međutim, zabranjeno da se općenito bave takvim pitanjima. Ni neutralna država nije spriječena da prema zemaljskim kriterijima ocjenjuje stvarno držanje neke grupacije religijskog svjetonazora ili njenih članova, čak ni onda kada je takvo držanje religijski motivirano (usp. BVerfGE 102, 370 [394]).

Nosiocima državne vlasti, isto tako, nije zabranjeno da informišu parlamenta, javnost ili zainteresirane građane o religijskim grupama i njihovom djelovanju. Čl. 4 st. 1 i 2 Ustava ne pruža zaštitu pred javnom polemikom – također kritikom – državnih organa sa nosiocima osnovnog prava. Državi je zabranjeno samo reguliranje genuino religijskih pitanja ili pitanja svjetonazora, zatim pristrasno miješanje u ubje-

đenje, djelovanje i javno predstavljanje pojedinaca ili zajednica religijskog svjetonazora (usp. BVerfGE 93, 1 [16]; 102, 370 [394]). Niti pojedine konfesije smiju biti privilegirane – primjerice, poistovjećivanjem sa njima – niti druge smiju bit obespravljene zbog svoje konfesije – primjerice, ograničavanjem. U državi u kojoj zajedno žive pripadnici različitih religijskih svjetonazora, mirna koegzistencija može uspjeti samo ako država sačuva vlastitu neutralnost glede pitanja vjere i svjetonazora (usp. BVerfGE 93, 1 [16 i dalje] sa daljim uputama). Prema tome, ona mora prilikom ophođenja sa zajednicama vjere i svjetonazora postupati sa posebnom pažnjom čija se konkretna mjera određuje prema okolnostima konkretnog slučaja.

3. Ovim načelima ne odgovaraju u cjelini izjave Savezne vlade o Osho-pokretu i njegovoj zajednici o kojima je u žalbenom postupku pred drugostepenim sudom tek trebalo biti odlučeno.

a) aa) Oспоравана odluka se može potvrditi time, da nema ustavnopravnih nedostataka u izjavama koje Osho-pokret i zajednicu koja joj pripada označavaju kao "sektu", "omladinsku religiju", "omladinsku sektu" i "psiho sektu". Ove izjave ni ne dodiruju zaštićeno područje osnovnog prava na slobodu vjere i svjetonazora. One ne sadrže difamirajuće ili pogrešno predstavljanje, nego se kreću u okvirima kompetentno vođene djelatnosti informiranja o pogođenim zajednicama i u okviru su očekivane suzdržanosti na koju su država i njeni organi obavezani zahtjevom za državnom neutralnošću u pitanjima religije i svjetonazora.

b) Upotreba atributa «destruktivno» i «pseudoreligijsko» i isticanje primjedbe da se manipulira članstvom,

ugrožava pravo apelanta na neutralan i suzdržan tretman u religiozno-svjetonazorskom pogledu, kako mu to garantira čl. 4 st. 1 i 2 Ustava. Međutim, ovim nisu ispunjene uobičajene osobine napada na osnovno pravo. Pod njim se općenito podrazumijeva postupak koji je pravno оформljen i koji neposredno i ciljano (finalno) posredstvom državne zabrane i odredbe koja će se po potrebi prinudno provesti, dakle imperativno, vodi do skraćivanja slobode koja je zajamčena osnovnim pravom. Ni jedna od navedenih osobina se ne odnosi na izjave koje su predmet ove odluke. (...)

Međutim, ovim nije isključeno da se izjave takve vrste mjere prema čl. 4 st. 1 i 2 Ustava. Ustav nije vezao zaštitu osnovnih prava za pojam zadiranja u osnovno pravo, kao što ga sadržajno nije ni predodredio. Spomenute izjave bi imale u odnosu na apelanta posredno-faktički učinak. One se prema Ustavu ne uzimaju u obzir samo onda kada se na odgovarajući način mogu opravdati ustavnim pravom.

c) To nije slučaj. Istina, Savezna vlada je u osporavanim izjavama djelovala u okvirima njene informacione nadležnosti (aa). Apellantovo osnovno pravo iz čl. 4 st. 1 i 2 Ustava je, međutim, srazmjerno ugroženo (bb).

aa) Savezna vlada smije informirati parlament i javnost o Osho-pokretu, o grupacijama koje mu pripadaju kao i o njihovim ciljevima i aktivnostima. Ona se pri tom može osloniti na njen ustavni zadatak vođenja države, tako da joj za ovo nije potrebno neposredno zakonsko ovlaštenje.

(1) (a) Ovlaštenje za prenošenje ovakvih informacija slijedi iz zadataka koji su u okvirima njenog rada s javnošću dodijeljeni Saveznoj vladi, naime,

da se pušta u raspravljanje aktuelnih, spornih pitanja koja su bitna za javnost i da tima preuzima vođenje države. (...)

bb) U suprotnosti su sa Ustavom izjave, kao izjave kojima je povrijeđen zahtjev za državnom neutralnošću, kojima je Osho-pokret zajedno sa pojedinačnim grupama koje mu pripadaju označen kao "destruktivan" i "pseudo-religiozan", kao i prigovor da se njegovim članovima manipulira izvan uvida javnosti. One nisu opravdane prema mjerilima načela srazmjernosti. (...)

Ovakvi atributi, sa navedenim prigovorom, difamiraju apelanta. Za pretpostaviti je da će njihovo isticanje apalantu donijeti znatne poteškoće, kao što je gubitak postojećih članova, izostanak budućeg članstva ili izostanak finansijske potpore. Niti je Savezna vlada iznijela, niti su na neki drugi način vidljivi razlozi koji bi i pored zahtjeva za suzdržanošću, iznošenjem bitnih razloga koji se oslanjaju na konkretne činjenice, unatoč svemu, opravdavali izjave Savezne vlade. (...)

7. BVerfGE 108, 282 (Kopftuch / marama za glavu)

1. Zabrana da nastavnici u školama i u nastavi nose maramu (Kopftuch), nema odgovarajuće zakonsko uporište u pravu zemlje Baden-Württemberg

2. Društvene promjene koje su povezane sa pojačanim religijskim pluralitetom mogu podstaknuti zakonodavca da nanovo odredi mjeru prihvatljivosti religijskih odnosa u školi.

Presuda

Drugog senata od 24. septembra 2003.

- 2 BvR 1436/02 -

Obrazloženje:

A.

Apelantica očekuje namještenje u školi zemlje Baden-Württemberg. Ona ustavnom tužbom osporava Odluku Više uprave za škole Stuttgart, koju su potvrdili upravni sudovi, a kojom je odbijeno njeno namještenje kao nastavnice u osnovnim školama, u statusu državnog službenika na probi, sa obrazloženjem da nije podobna za ovu službu zbog izjavljene namjere da u školi i nastavi nosi maramu. (...)

B.

Ustavna tužba je prihvatljiva i osnovana. Osporavane odluke su u suprotnosti sa čl. 33 st. 2 Ustava u vezi sa čl. 4 st. 1 i 2 Ustava i sa čl. 33 st. 3 Ustava.

Nošenje marame kojom se pokriva glava (*Kopftuch*) u predmetnoj stvari čini potpuno jasnom pripadnost apelantice islamskoj religijskoj zajednici i njenu ličnu identifikaciju kao muslimanke. Kvalificiranjem ovakvog držanja kao nedostatka podobnosti za službu nastavnice u osnovnim školama zadire u pravo apelantice na jednak pristup svakoj javnoj službi iz čl. 33 st. 2 Ustava u vezi sa pravom na slobodu vjeroispovijesti iz čl. 4 st. 1 i 2 Ustava, bez trenutnog postojanja potrebnih, dovoljno određenih zakonskih osnova. Time je apelantici onemogućen pristup jednoj javnoj službi na način koji se ne može opravdati ustavnim pravom.

II.

1. Čl. 33 st. 2 Ustava otvara svakom Nijemcu, prema njegovim podobnostima, sposobnostima i stručnim rezultatima jednak pristup svakoj državnoj službi.

a) Članom 33 st. 2 Ustava je zajamčena ona mjera prava na osnovu koje je, jednako kao i kod osnovnog prava na slobodu izbora zanimanja (čl. 12 st. 1 Ustava), moguće posredstvom nadležne javnopravne korporacije ograničiti broj slobodnih radnih mjesta u državnoj službi (usp. BVerfGE 7, 377 [397 i dalje]; 39, 334 [369]). Čl. 33 st. 2 Ustava ne garantira pravo na uzimanje u javnu službu (usp. BVerfGE 39, 334 [354]; BVerwGE 68, 109 [110]). Pristup nekoj djelatnosti u javnoj službi (pristup zanimanju koje se istovremeno odnosi na slobodan izbor zanimanja) smije biti ograničen subjektivnim pretpostavkama (usp. BVerfGE 39, 334 [370]). (...)

2. U individualanu slobodu vjeroispovijesti koja je zagwarantirana čl. 4 st. 1 i 2 Ustava zahvata obaveza državnog namještenika da ne smije kao nastavnik u školi i nastavi učiniti vidljivom sopstvenu pripadnost određenoj religijskoj zajednici tako što će primjenjivati religijsko utemeljena pravila odjevanja. Ona stavlja pogodnog pred izbor da obavlja državnu službu kojoj teži, ili da slijedi vjersku zapovijesti odijevanja koju razumijeva kao obavezu.

Čl. 4 garantira u stavu 1 Ustava slobodu vjere, savjesti i ispovijedanja vjere i svjetonazora, u stavu 2 pravo na nesmetano obavljanje vjerskog obreda. Oba stava člana 4 Ustava sadrže obuhvatno osnovno pravo koje se mora shvatiti kao jedinstveno pravo (usp. BVerfGE 24, 236 [245 i dalje]; 32, 98 [106]; 44, 37 [49]; 83, 341 [354]). Ono se ne proteže samo na unutrašnju slobodu da se vjeruje ili ne vjeruje, nego i na vanjsku slobodu, da se vjera obznani i širi (BVerfGE 24, 236 [245]). Ovdje spada i pravo pojedinca da svoje ukupno držanje usmjeri prema zahtjevima vjere i

da djeluje prema sopstvenom vjerskom ubjedenju. To se ne odnosi samo na imperativne stavove vjere, nego i na takva religijska ubjedenja koja u pogledu prevladavanja određene životne situacije određuju neko držanje kao ispravno (usp. BVerfGE 32, 98 [106 i dalje]; 33, 23 [28]; 41, 29 [49]).

Sloboda vjere iz čl. 4 st. 1 i 2 Ustava je bezrezervno zajamčena. Ograničenja se, prema tome, moraju izvesti iz samog Ustava. Ovdje se ubrajaju osnovna prava trećih, kao i društvene vrijednosti koje su u rangU Ustava. (...) Ograničenje bezrezervno zajamčene slobode vjeroispovijesti, osim ovoga, podrazumijeva dovoljno određene zakonske osnove (usp. BVerfGE 83, 130 [142]).

3. Dotaknut je, također, čl. 33 Ustava. Prema njemu je pristup javnim službama nezavisan od konfesionalne pripadnosti (rečenica 1); niko ne smije zbog religijske pripadnosti ili svjetonazora pretrpjeti štetu (rečenica 2). Ovim je isključena ovisnost obavljanja javne službe o religijskoj pripadnosti. Čl. 33 st. 3 Ustava je u prvom redu usmjeren protiv nejednakog tretmana koji je neposredno vezan za pripadnost određenoj religiji. Osim toga propis zabranjuje obavljanje javne službe iz razloga koji bi bili nespojivi sa slobodom vjeroispovijesti koja je zajamčena u čl. 4 st. 1 i 2 Ustava (usp. BVerfGE 79, 69 [75]). Ovo ne isključuje zasnivanje službenih obaveza koje zadiru u slobodu vjeroispovijesti rukovodilaca upravnih službi i kandidata za javnu službu, čime se kandidatima vjernicima otežava ili čak isključuje pristup javnim službama, ali se potčinjavaju stogim zahtjevima opravdavanja koji važe za ograničavanje bezrezervno zagwarantirane slobode vjeroispovijesti; osim toga mora se

poštovati zahtjev za striktnim provođenjem jednakog tretmana različitih vjera, kako u utemeljenju, tako i u provođenju takvih službenih obaveza.

4. a) Nošenje marame i u školi, kako to zahtjeva apelantica, pada u područje zaštite čl. 4 st. 1 i 2 Ustava i tamo zajamčene slobode vjeroispovijesti. Apelantica razumijeva nošenje marame na glavi (...) kao obavezu koja joj je određena religijskim propisima; poštovanje ovakvih religijskih pravila odjevanja je za nju izraz sopstvene religijske pripadnosti. Nije se postavilo sporno pitanje, da li je i u kojoj mjeri pokrivanje žena propisano pravilima islamske vjere. Istina, ne može se svaki postupak jedne osobe posmatrati kao izraz slobode vjeroispovijesti jedino na osnovu njenog subjektivnog određenja; vjerska zajednica zapravo ne bi smjela ostati izvan uzimanja u obzir kada se radi o ocjeni odnosa koji pojedinac reklamira kao izraz samorazumijevanja slobode vjeroispovijesti (usp. BVerfGE 24, 236 [247 i dalje]). Na zadovoljavajuće plauzibilan način se obavezivanje žena da u javnosti pokriju glavu maramom može prema sadzaju i formi, kao islamsko-religijski vjerski propis, svrstati u zaštićeno područje čl. 4 st. 1 i 2 Ustava (usp. o tome također BVerfGE 83, 341 [353]); to su i učinili stručni sudovi na način kojem se iz ustavnopravne perspektive ništa ne može prigovoriti.

b) Sa čl. 4 st. 1 i 2 Ustava bi bila spojiva pretpostavka, kao i na njoj zasnovano odbijanje primanja u javnu službu, da apelantici nedostaje odgovarajuća podobnost za izvršavanje zadataka nastavnice osnovne škole zato što hoće da, u suprotnosti sa službenom obavezom, u školi i na nastavi, nosi na glavi maramu koja jasno ukazuje na njenu pripadnost islamskoj vjerskoj

zajednici, kada bi namjeravano vršenje prava na slobodu vjeroispovijesti bilo u suprotnosti sa pravnim dobrima koja stoje u ustavnom rangu i kada bi se ovakvo ograničavanje slobodnog ispovijedanja vjere moglo pozvati na dovoljno jasan zakonski osnov. U obzir dolaze, kao ustavna dobra koja su u suprotnosti sa slobodom vjeroispovijesti, pored nadzora države nad školstvom (čl. 7 st. 1 Ustava), koji se mora ispuniti u okvirima obaveze nareligijsko-svjetonazorske neutralnost, pravo roditelja na njegu i odgoj djece (čl. 6 st. 2 Ustava) i negativna sloboda vjeroispovijesti djece u školi (čl. 4 st. 1 Ustava).

aa) Ustav obavezuje državu kao domovinu svih državljana u čl. 4 st. 1 čl. 3 st. 3 rečenica 1, čl. 33 st. 3 kao i preko čl. 136 st. 1 i 4 i čl. 137 st. 1 WRV u vezi sa čl. 140 Ustava na religijsku neutralnost i neutralnost u pogledu svjetonazora. On sprečava uvođenje bilo kakve pravne forme državne crkve, zabranjuje privilegiranje određenih konfesija kao i izolaciju onih koji drukčije vjeruju (BVerfGE 19, 206[216]; 24, 236 [246]; 33, 23 [28]; 93, 1 [17]). Država mora paziti da prema načelu jednakosti tretira različite zajednice religije i svjetonazora (usp. BVerfGE 19, 1 [8]; 19, 206 [216]; 24, 236 [246], 93, 1 [17]) i ne smije se identificirati sa određenom religijskom zajednicom (usp. BVerfGE 30, 415 [422]; 93, 1 [17]). Državu koja garantira slobode, kako je konstituirala Ustav, karakterizira otvorenost u odnosu na mnoštvo religijskih svjetonatora i ona počiva na slici čovjeka koju oblikuje slobodan razvoj ličnosti u pogledu samoodređenja i vlastite odgovornosti (usp. BVerfGE 41, 29 [50]).

Religijsko-svjetonazorska neutralnost, koja se od države zahtjeva, se ne razmijeva kao neutralnost koja distan-

cira u smislu striktnog odvajanja države i crkve, nego kao držanje koje je za slobodu vjeroispovijesti jednako podsticajno za sve konfesije. Čl. 4 st. 1 i 2 Ustava određuje u pozitivnom smislu da se mora osigurati prostor za aktivno upražnjavanje vjerskog ubjeđenja i za ostvarenje lične autonomije na području religijskosti i svjetonazora (usp. BVerfGE 41, 29 [49]; 93, 1 [16]). Država ne smije jedino poduzimati ciljani uticaj koji bi bio u službi političkog, ideološkog ili svjetonazorskog usmjerenja kao što se ne smije izričito ili prećutno identificirati sa mjerama koje proizilaze ili prethode određenoj vjeri i svjetonazoru kako bi ovim ugrozila religijski mir u jednoj zajednici (usp. BVerfGE 93, 1 [16 i dalje]). Načelo religijske i svjetonazorske neutralnosti, također, zabranjuje državi da vrednuje vjeru i nauk jedne vjerske zajednice kao takve (BVerfGE 33, 23 [29]).

Sve ovo prema sadašnjem razumijevanju odnosa države i religije važi, kako je to već prihvaćeno u dosadašnjoj jursidiciji saveznog ustavnog suda, posebno za područje obaveznih škola, za koje su, prema njihovoj prirodi, oduvijek bile relevantne predstave o religiji i svjetonazoru (usp. BVerfGE 41, 29 [49]; 52, 223 [241]).

Prema njima hrišćanske veze nisu naprosto zabranjeno kod formiranja javnih škola; ali škola mora ostati otvorena i za drukčije religijske sadržaje i vrijednosti ili svjetonazore (usp. BVerfGE 41, 29 [51]; 52, 223 [236 i dalje]). U ovoj otvorenosti njemačka država čuva svoju neutralnost u pogledu na religiju i svjetonazor (usp. BVerfGE 41, 29 [50]). Za rješavanje napetosti koje su neizbježne u uslovima zajedničkog obrazovanja djece različitih svjetonazora i vjera neophodno je iznaći urav-

notežen model (BVerfGE 41, 29 [63]; 52, 223 [247, 251]; 93, 1 [21 i dalje]; usp. pod dd)) koji uzima u obzir zahtjev za tolerantnošću kao izraz ljudskog dostojanstva (čl. 1 st. 1 Ustava).

bb) Čl. 6 st. 2 Ustava garantira roditeljima, kao prirodno pravo, njegu i odgoj djece i obuhvata zajedno sa čl. 4 st. 1 Ustava pravo na odgoj djece u smislu religijskog svjetonazora; u prvom redu je zadatak roditelja da svojoj djeci prenesu ono vjersko ubjeđenje i svjetonazor, koje smatraju tačnim (usp. BVerfGE 41, 29 [44, 47 i dalje]; 52, 223 [236]; 93, 1 [17]). Ovom odgovara pravo da se djeci uskrati prenošenje vjerskog ubjeđenja koje roditelji smatraju pogešnim (usp. BVerfGE 93, 1 [17]). Međutim, čl. 6 st. 2 Ustava ne sadrži isključivo pravo roditelja na odgoj djece. Država, pored roditelja, samostalno i ravnopravno obrazuje u svom području, jer joj je članom 7 st. 1 Ustava dodijeljen nadzor nad cjelokupnim školstvom (usp. BVerfGE 34, 165 [183]; 41, 29 [44]). Kako se on izvršava u pojedinačnom slučaju, posebno koji obim religijski odnosi trebaju imati u školi, slobodno odlučuju zemalje uz poštovanje ustavnih ograničenja, posebno onih iz čl. 4 st. 1 i 2 Ustava (usp. BVerfGE 41, 29 [44, 47 i dalje]; 52, 223 [242 i dalje]).

cc) Konačno, sloboda apelantice da svoje vjersko ubjeđenje prakticira nošenjem marame u školi i nastavi je konfrontirana sa negativnom slobodom vjeroispovijesti učenica i učenika. Čl. 4 st. 1 i 2 Ustava, koji jednako podstiče negativnu kao i pozitivnu slobodu vjeroispovijesti, jamči slobodu da se ne učestvuje u kulturnim radnjama vjere kojoj se ne pripada; to se odnosi na kultove i simbole, u kojim se vjera ili religija predstavljaju. Čl. 4 Ustava pre-

pušta pojedincu da odluči koje će religijske simbole priznati i poštivati, a koje će odbiti. Istina, on nema u jednoj zajednici koja ostavlja prostora različitim vjerskim ubjedenjima pravo da bude pošteđen obznanjivanja stranih vjera, kultskih radnji i religijskih simbola. Od toga se, međutim, mora razlikovati situacija koju stvara država, a u kojoj je pojedinac bez mogućnosti da to izbjegne, izložen uticaju određene vjere, radnjama u kojima se ona manifestira i simbolima u kojima se ona predstavlja (usp. BVerfGE 93, 1 [15 i dalje]). Zbog toga čl. 4 st. 1 i 2 Ustava ostvaruje sopstveni učinak kod osiguranju slobode u životnim područjima koja upravo nisu ostavljena društvenoj samoorganizaciji, nego se država stara o njima (usp. BVerfGE 41, 29 [49]); to osnažuje čl. 140 Ustava u vezi sa čl. 136 st. 4 WRV, prema kojem je zabranjeno nekog prisiljavati na učešće u religijskom obredu.

dd) Ustav ostavlja zemljama široku slobodu uobličavanja u području školstva; čl. 7 Ustava s obzirom na usmjerenost škola u pogledu religije i svjetonazora ima u vidu široku samostalnost zemalja, a u okviru njihove isključive nadležnosti u području školstva i načelnu slobodu pri formiranju oabaveznih škola (usp. BVerfGE 41, 29 [44 i dalje]; 52, 223 [242 i dalje]). Obaveza je zakonodavca u saveznoj zemlji, koji u procesu obrazovanja opšte volje mora tražiti kompromise koji su za sve prihvatljivi, da riješi neizbježnu napetost koja postoji između pozitivne slobode na vjeroispovijest nastavnika, na jednoj, i državne obaveze na neutralnost u pogledu vjere i svjetonazora, roditeljskog prava na odgoj djece, kao i negativne slobode vjeroispovijesti učenika, na drugj strani, uzimajući u ob-

zir zahtjev za tolerantnošću. On se pri reguliranju mora orijentirati na to da, na jednoj strani, u području školstva iz čl. 7 Ustava dopusti uticaje religijskog svjetonazora, čuvajući roditeljsko pravo na odgoj i da, na drugoj strani, čl. 4 Ustava zapovijeda da se kod odluke za odgovarajuću školu smjerovi iz religije, isključe koliko god je to moguće. Propisi se moraju posmatrati zajedno, njihova interpretacija i područje njihovog djelovanja se moraju uzajamno prilagoditi. To uključuje mogućnost da pojedine zemlje mogu donijeti različite propise, jer i školska tradicija, kofensionalni sastav stanovništva i njihovo više-manje izraženo religijsko porijeklo moraju biti uzeti u obzir pri iznalaženju srednjeg puta (BVerfGE 41, 29 [50 i dalje]; 93, 1 [22 i dalje]).

Ova načela važe i za odgovor na pitanje, u kojem obimu se mogu nastavnici, ograničavajući njeno individualno pravo na slobodu vjeroispovijesti, odrediti obaveze za njen nastup i za njeno ponašanje u školi, s obzirom na očuvanje državne neutralnosti u pitanjima vjerskog svjetonazora.

5. Unošenjem religijskih svjetonazora u škole i nastavu preko nastavnika može ugroziti državnu obavezu na obrazovanje koju ona ispunjava u skladu sa neutralnošću, roditeljsko pravo na odgoj i negativnu slobodu učenika i učenika. Ovo otvara mogućnost uticaja na školsku djecu kao i konflikte sa roditeljima, koji će voditi ometanju školskog mira i onemogućavanju države da ispuni svoju obrazovnu misiju. Odjeća nastavnika, koja je religijsko motivirana i koja može biti interpretirana kao obznanjivanje vjere, također može imati ovakav učinak. Pri tom se, ipak, radi samo o apstraktnim opasnostima. Budu li upravo takve mogućnosti ugro-

žavanja ili konflikta na osnovu nastupa nastavnika, a ne konkretno ponašanje koje se predstavlja kao pokušaj uticaja ili čak misioniranje djece koja su im povjerena, vrednovane kao kao povreda obaveza državnog službenika ili kao nedostatak koji onemogućuje zapošljavanje u statusu državnog službenika, onda se podrazumijeva dovoljno određen zakonski osnov, koji to dopušta, jer ovim ide i ograničenje osnovnog prava iz čl. 4 st. 1 i 2 Ustava koje je zajamčeno bez ikakvih ograničenja. (...)

6. Nadležni zakonodavac u saveznoj zemlji može slobodno odlučiti da li će stvoriti zakonski osnov koji je do sada nedostajao tako što će npr. u okvirima ustavnopravnih uslova nanovo odrediti mjeru dopuštenog vezivanja za religiju u školama. On pri tom mora na primjeren način voditi računa o slobodi vjeroispovijesti nastavnika kao i pogođenih učenika, o roditeljskom pravu na odgoj kao i o obavezi države na neutralnost u pogledu religijskog svjetonazora. (...)

C.

Ova odluka je donešena sa većinom od pet, protiv dva glasa.

8. BVerfGE 52, 223 (Schulgebet / školska molitva)

1. Djeci je prepušteno na volju da li će u okviru državnog nadzora nad školama, koji je zajamčen čl. 7 st. 1 Ustava, u državnim školama koje ne pripadaju ni jednom vjerskom svjetonazoru, dopustiti da se izvan nastave o religiji provede dobrovoljna, nadkonfesionalna školska molitva.

2. Školska molitva je načelno u skladu sa ustavom i kada učenik ili

njegovi roditelji odbiju održavanje molitve; njihovo osnovno pravo na negativnu slobodu vjeroispovijesti neće biti povrijeđeno ako oni o učešću na molitvi mogu odlučivati slobodno i bez pritiska.

3. Dobrovoljnost koja se redovno podrazumijeva prilikom uvažavanja zahtjeva za tolerantnošću, izuzetno nije osigurana ako djeca, prema okolnostima konkretnog slučaja, ne mogu na podnošljiv način izbjeći učešće na molitvi.

Rješenje

Prvog senata od 16. oktobra 1979.

- BvR 647/70 i 7/74 -

Ustavne tužbe su povezane zbog zajedničke odluke i odnose se na pitanje, da li je u javnim školama prihvatljiva školska molitva izvan vjerske nastave, ako se roditelji jednog učenika protive molitvi.

I.

1. Ustavnopravna pitanja koja nameće školska molitva će se u prvoj liniji ispitati prema čl. 6 st. 2 rečenica 1 Ustava (roditeljsko pravo na odgoj), čl. 4 st. 1 i 2 Ustava (sloboda vjeroispovijesti i pravo na nesmetano obavljanje vjerskog obreda) kao i prema čl. 7 st. 1 Ustava (obrazovanje i odgoj kao državna obaveza). Čl. 6 st. 2 rečenica 1 Ustava jamči roditeljima pravo i obavezu da sami, prema vlastitim predstavama uobličie njegu i odgoj svoje djece – pridržavajući se čl. 7 Ustava – uz primat roditeljskog odgoja u odnosu na ostale učesnike u procesu odgoja djece (usp. BVerfGE 24, 119 [138, 143 i dalje]; 47, 46 [69 i dalje]). Ovdje sapađa i pravo na odgoj djece o pitanjima vjerskog svjetonazora (usp. BVerfGE 41, 29 [44]).

Čl. 4 st. 1 i 2 Ustava podrazumijeva pravo roditelja da djeci prensu vjersko ubjeđenje koje smatraju tačnim (BVerfGE 41, 29 [47 i dalje]).

Na drugoj strani, čl. 7 st. 1 Ustava stavlja državi u zadatak odgoj školske djece (BVerfGE 34, 165 [181] i dalje). U područje državnog reguliranja, koje je za školstvo prenešeno na savezne zemlje (usp. BVerfGE 34, 165 [181 i dalje]), ne spada samo organizaciono uređivanje škola, nego i sadržajno utvrđivanje obrazovnih usmjerenja i ciljeva. Džava zbog toga može u školama načelno slijediti sopstvene obrazovne ciljeve koji se razlikuju od ciljeva roditelja (BVerfGE 34, 165 [182]; 47, 46 [71 i dalje]). Opšti nalog školi da obrazuje i da odgaja djecu nije nadređen roditeljskom pravu, nego mu je jednak. Apsolutni primat se ne može pripisati ni obrazovnom nalogu države, ni pravu roditelja (BVerfGE 41, 29 [44]; 47, 46 [72]).

2. Problem školske molitve se najprije mora promatrati u širem okviru, da li su religijski odnosi u javnim (obaveznim) školama uopšte dozvoljeni ili je država obavezana da u formi školstva uskarti svako ispoljavanje religijskosti u svim školama koje ne spadaju u vjerske škole – izuzev vjerske nastave koja je izričito garantirana čl. 7 st. 3 Ustava.

Savezni ustavni sud se ovim pitanjem detaljno bavio u rješenjima od 17. decembra 1975. o državnim školama badeškog svjetonazora (BVerfGE 41, 29 [44 i dalje]) i o bavarskim državnim školama (BVerfGE 41, 65 [77 i dalje]). Upućuje se na ova izvođenja.

Prema njima, nije naprosto zabranjeno uvođenje hrišćanskih odnosa kod uobličavanja javnih škola, bez obzira da li bi manji dio roditelja, koji u odgo-

ju sopstvene djece ne mogu izbjeći ove škole, bio protiv vjerskog odgoja. Škola, zapravo, ne smije biti misionarska škola i ne smije se zahtijevati da hrišćanski vjerski saržaji postanu obavezni; ona mora ostati otvorena i za drukčije svjetonazore i vjerske sadržaje. Obrazovni cilj jedne takve škole ne smije biti fiksiran na hrišćansku konfesiju – izvan vjerske nastave, na koju niko ne smije biti prisiljen. Potvrđivanje hrišćanstva u profanim nastavnim predmetima se u prvoj liniji odnosi na priznavanje odlučujućeg faktora kulture i obrazovanja, kako se on u zapadnoj historiji formirao i razvojem historijske datosti legitimirao u odnosu na nehrišćane, ali ne i na vjersku istinu. U ove faktore ne spada samo zamisao tolerancije prema onima koji drukčije misle. (...)

3. Ako su dopuštene religijske veze u obaveznim javnim školama, pod pretpostavkom poštovanja načela koja je razvio Savezni ustavni sud, onda se provođenju školske molitve načelno ništa ne može prigovoriti, kada se ona izvodi u okvirima koji su čl. 7 st. 1 Ustava određeni saveznom zemljama za uobličavanje školstva, i ako se time ne povređuju osnovna ustavna načela, posebno osnovna prava učesnika iz čl. 4 Ustava. (...)

a) Školska molitva, kako se ona pojavljuje u predmetnom postupku ustavne tužbe, predstavlja nadkonfesionalno (ekumensko) prizivanje boga na hrišćanskim osnovama.

Školska molitva kao akt ispoljavanja religijske pripadnosti koji se izgovara izvan vjerske nastave, nije dio opšte školske nastave koja se provodi u okvirima državne obaveze, da obrazuje i da odgaja. Ona nije poduka, kako je to karakteristično za nastavu kao takvu, nije prenošenje znanja na učenike, ali

nije ni ciljani upliv posredstvom škole i nastavnika na djecu, nego religijska djelatnost koja se u pravilu provodi s nastavnicima. Time školska molitva ne spada u prenošenje kulturnih i obrazovnih vrijednosti hrišćanstva, koje Savezni ustavni sud smatra dozvoljenim za područje opšte nastave na hrišćanskim školama (BVerfGE 41, 29 [52]). Ali, iz činjenice da su takve škole dopuštene, još uvijek ne slijedi da je školska molitva ustavnopravno dopuštena.

(b) Budući da školska molitva ne predstavlja dio nastave u smislu školske poduke, ona ne može biti ni sastavni dio nastavnog plana. Njeno provođenje mora – to je općenito, s obzirom na propise iz čl. 4 st. 1 i 2 Ustava kao i čl. 140 Ustava u vezi sa čl. 136 st. 4 WRV, nesporno – počivati na osnovama apsolutne dobrovoljnosti. To ne važi samo za učenike nego i za nastavnike iz svakog razreda u kojem se provodi školska molitva (usp. o tome također čl. 7 st. 3 Ustava).

(...)

Čak i ako školska molitva nije i ne može biti dio obaveznog provođenja nastave, ona ipak ostaje – i to u svakoj od navedenih formi – školska manifestacija koja se pripisuje državi. To važi za svaki slučaj u kojem se molitva, na prijedlog nastavnika, održava za vrijeme nastave (vidi uz ovo i čl. 7 st. 3 rečenica 3 ustava).

c) Kada država u navedenom smislu dopusti školsku molitvu izvan časova vjerske nastave, onda ona podupire hrišćanske poglede, a time i jedan religijski element u školi kojim se prevazilaze vjerski odnosi koji slijede iz priznavanja hrišćanstva kao bitnog faktora kulture i obrazovanja (BVerfGE 41, 29, 52). Molitva se, isto tako, u svojoj nadkonfesionlanoj formi oslanja na vjersku

istinu, naime na vjeru, da Bog može dati zamoljeno. Prihvatljivost ovog religijskog elementa u (obaveznim) državnim školama ostaje ipak – pod pretpostavkom očuvanja dobrovoljnog učešća – u okviru slobode uobličavanja koja je zajamčena saveznim zemljama kao nosiocima školskog obrazovanja, čak i onda kada se zbog uspostavljanja konkordancije pri vrednovanju uzme u obzir osnovno pravo onih koji prema čl. 4 Ustava, drukčije misle.

Čl. 4 Ustava ne jamči samo slobodu vjere nego i vanjsku slobodu da se vjera ispolji u javnosti (BVerfGE 32, 98 [106]; 33, 23 [28]; 41, 29 [49]); čl. 4 st. 1 i 2 Ustava u tom smislu osigurava prostor u kojem će se aktivno upražnjavati vjersko ubjeđenje.

Dopusti li država u školama školsku molitvu, ona ovim ne čini ništa drugo do realizaciju prava na oblikovanje školstva, koje joj je dano čl. 7 st. 1 Ustava, tako da učenici koji to žele mogu obznaniiti svoje religijsko uvjerenje – ali samo u ograničenoj formi opšteg i vankonfesionalnog prizivanja Boga. (...)

Slobodan prostor koji je dopuštanjem školske molitve ostavljen za vršenje pozitivne slobode vjeroispovijesti država mora od početka ujednačavati sa negativnom slobodom ispoljavanja vjere roditelja i učenika koji odbijaju školsku molitvu. Ujednačenje ovdje slijedi principijelno preko garantirane dobrovoljnosti učešća učenika i nastavnika. (...)

4. Kada država u navedenom smislu dopusti saveznim zemljama da u skladu sa slobodnim uobličavanjem školstva uvedu školsku molitvu, one nisu sa svoje strane prinuđene da u državnim školama svaki put odobre provođenje molitve.

Savezne zemlje su Ustavom obavezane samo da predvide vjersku nastavu u vjerskim školama kao redovan nastavni predmet (čl. 7 st. 3 rečenica 1 Ustava). Roditelji nemaju pozitivno pravo da određuju uvođenje školske molitve na jednak način na koji im pripada pravo da organiziraju škole određenog vjerskog usmjerenja. (...)

II.

Ako se u konkretnom slučaju jedan učenik ili njegovi roditelju suprotstave održavanju molitve, drukčije će se razumijevati činjenica da ne postoje nikakve ustavnopravne sumnje u školsku molitvu.

1. Državni sud zemlje Hessen (*Staatsgerichtshof Hessen*) je mišljenja da školska molitva po prigovoru jednog učenika mora biti otkazana, već zbog toga što učenik ne smije biti doveden u situaciju da odbijanje školske molitve, koje je motovirano religijom ili svjetonazorom, bude njegovim neučestvovanjem obznanjeno prema vani. Nije pokriveno osnovnim pravom na negativnu slobodu vjeroispovijesti takvo proširivanje prava na ćutanje, koje ne bi bilo povrijeđeno prinudom da se obznani to u što se vjeruje ili što se misli, nego pozitivnim ili negativnim stavom prema držanju koje je određeno vjeronjavanjem drugih.

(...)

3. Protivljenje jednog učenika koji drukčije misli ili njegovih staratelja bi moglo voditi prema zabrani školske molitve samo ako ne bi bilo zajamčeno pravo učeniku da o svom učešću u školskoj molitvi slobodno i bez prinude odlučuje. U pravilu će jedan učenik biti u stanju da na podnošljiv način izbjegne učešće u molitvi, tako da se on u punoj slobodi može odlučiti da ne učestvuje na molitvi.

a) U obzir dolaze mogućnosti da se izbjegne molitva: učenik može napustiti učionicu za vrijeme održavanja molitve; on može npr. ući u sobu po završetku molitve ili napustiti prostorju pri kraju nastave, prije nego se izgovori molitva. Učenik koji drukčije misli može ostati u učionici za vrijeme molitve, međutim ne mora učestvovati u molitvi; on pri tom može – za razliku od učenika koji se mole – ostati da sjedi na svom mjestu.

b) Mora se priznati da svaka od navedenih mogućnosti izbjegavanja molitve pogođenog učenika izdvaja u pogledu njegovog držanja u odnosu na učenike koji mole. To je posebno uočljivo kada se radi samo o *jednom* učeniku: on se drži vidljivo drukčije nego njegovi školski drugovi. Ovakvo odvajanje moglo bi za pogođenog biti nepodnošljivo ako bi ga nužno dovelo u ulogu autsajdera, tako da bi u odnosu na razrednu zajednicu bio diskriminiran.

4. Ipak, ne može se polaziti od toga da će izbjegavanje školske molitve, u pravilu ili u značajnijem broju slučajeva, učenike koji drukčije misle potisnuti do nepodnošljive pozicije autsajdera, kako je ova upravo predstavljena. Vrednovanje okvirnih uslova pod kojima se molitva provodi, zadataka koji su obaveza nastavnika i stvarnih odnosa u području školstva, vodi prema zaključku da se ne može strahovati od redovnog diskriminiranja učenika koji ne učestvuju u molitvi.

Napomene uz prevod:

Odluke Saveznog ustavnog suda štampane su u tomovima odluka (*Entscheidungen des Bundesverfassungsgerichts* = BVerfGE). Ovdje je u naslovu zadržana njemačka kategorizacija koja je preuzeta u literaturi i u jurisprudenci.

ciji. Ostavljen je originalan model citiranja: nakon skraćenice BVerfGE (= Odluke Saveznog ustavnog suda) dolazi broj odgovarajućeg toma u kojem je odluka objavljena, a zatim broj prve stranice odluke. U samom tekstu se često upućuje na referentna mjesta u pojedinim odlukama, i tu se na trećem mjestu, u srednjoj zagradi, pojavljuje broj stranice koja je mjerodavna za konkretan predmet.

SVAKA odluka je u njemačkoj dogmatici poznata pod odgovarajućim imenom, ovdje su nakon broja toma i odgovarajuće stranice zadržana originalna imena odluka i, u svrhu bolje orijentacije, dodan je prevod.

Prevod zadržava strukturu odluka: najprije su u masno otisnuti nosivi iskazi (*Leitsätze*), a zatim dijelovi odluka koje se odnose na sam predmet. Skraćenice koje se ovdje pojavljuju razumljive su iz samog teksta, prevod skraćenica naveden je kod prvog spominjanja, u zagradi.

U pogledu rada, sastava, nadležnosti i pojedinih odluka Saveznog ustavnog suda, zatim značenja pojedinih osnovnih prava, posebno slobode ispovijedanja vjere i slobode svjetonazora kao i korištenja ostalih skraćenica upućujem na Uvod u njemačko državno pravo u: E. Šarčević, *Ustavno uređenje Savezne Republike Njemačke*, Sarajevo, 2005.

Zusammenfassung

Die Religionsfreiheit des deutschen Grundgesetzes liefert als Element der objektiven Ordnung bindende Prinzipien für die Ausgestaltung der Rechtsordnung. Im Vordergrund steht dabei die Idee eines freiheitlichen Staates. In sein Rechtssystem lässt sich ein Toleranzprogramm in der Weise einbauen, dass der Staat Totalidentifikation mit einer Religion vermeidet und die Totalitätsansprüche partikularer Religionen verhindert. Der religiöse Pluralismus wird hierdurch ein Bestandteil des Grundrechts auf Religionsfreiheit. Dies bedeutet, dass die Religionsfreiheit nicht nur jedem das Recht auf Glauben gewährleistet, sondern auch eine friedliche Koexistenz der Religionen bewahrt. So gesehen eröffnet die Religionsfreiheit des Grundgesetzes einen breiten Raum für die religiöse Pluralisierung und für die fortgeschrittene Entwicklung zu einer multireligiösen Gesellschaft. Denn soll der Staat die Religionsfreiheit gewährleisten, muss er gleichzeitig die friedliche Koexistenz unterschiedlicher Religionen ermöglichen. Er darf aber keiner von den bestehenden Religionen zugehören.

Die rechtsdogmatische Rezeption dieser Erkenntnis geht weit über die Bedeutung eines theoretischen Grundsatzes hinaus. Man erfasst sie, wenn man den Schutz der Religionsfreiheit nicht nur auf personale Freiheitsrechte oder auf einen eurozentrisch geprägten Religionsbegriff bzw. auf typisch christliche Kultushandlung verengt. Wenn dagegen die Interpretation der Religionsfreiheit in der Dogmatik vornehmlich auf die christliche Weltanschauung Bezug nimmt, bedeutet dies lediglich, dass der Interpret der historischen Entwicklung Rechnung trägt.

Filozofsko-teološki dijalog u srednjovjekovnoj Bosni XV vijeka

Prof. dr.sc. Salih Jalimam

Pravni fakultet Univerziteta u Zenici

Abstract:

Report: Philosophically-theological dialogue in medieval Bosnia in XV-th century, appoints to examples of unantagonistical type of acting, profligated and determined with philosophically-theological, socially-political and pragmatically-religious action, by whom medieval Bosnia presents its personal figure and type. It is about dialogue among religions, which in this case, are presented by XV-th century.

Every dialogue about faith must be concerned with mercy and acknowledge its complete human dependence on God. Believer is indebted to accept the whole Proclamation in the way the Church interprets it. According to st. Toma Akvinski, every teaching or writing opposite of the Proclamation, official or supreme Church teaching means heresy. In both cases, in spirit of Greek phenomenon, dialogue is presented as a conversation, conversation of two or discussion, or as a theoretical discourse but in a way of practical acting.

Anyway, it is about literary meaning, whether theoretical (philosophical) or its practical (historical) dimension, but it should be known that essential and sourceful meaning remained with was concerned with exchanging words among unlike-minded persons. Ability of finding a part of spiritual (philosophically-theoretical) wealth among religions is especially precious, because the faith is a mercy, a gift, a fusion of the Holy Ghost and connection with God.

In XV-th century in medieval Bosnia, an evidenced efforts of: Jacobus de Marchia, Joanes Torquemada o.p., pope Pia II, fra. Toma Tomasini, Blaža Constandina etc., gave certain weight to presented hypothesis. Discussion which they indicate shows extraordinary relations and connections with European philosophical thought, renaissance scope but with respect to earlier medieval thoughts.

Početak XV. vijeka nastao je izuzetan rukopis: "Dialogus contra Manicheos in Bosna". Radi se o nedovoljno iskorištenom rukopisu u historijskoj literaturi o crkvenim i vjerskim odnosima u srednjovjekovnoj Bosni, a oko čije suštine i podataka koje daje traju dugotrajne rasprave i sporovi.¹ Autor je fra Jakov Markijski² (Giacomo della Marca) koji je kao i sv. Bernardin Sienski te sv. Ivan da Capestrano, bio veliki propovjednik svoga vremena. Rođen je 1394. godine u Monteprandone u provinciji Ascoli Piceno. Veoma rano je ostao bez oca pa su ga već u sedmoj godini poslali čuvati ovce. Onda to nije bio baš lak posao jer je posvuda bilo vukova. Tako se i mali Dominik prestrašio vuka, napustio stado te pobjegao u Offidu, jednom svećeniku, svome rođaku. Kasnije će toga vuka nazvati "Božjim anđelom, a ne vukom, kako mu se nekoć činio".

Dominik je tada pošao u školu koja mu je veoma dobro išla. Svršivši osnovnu i srednju školu, dakako u obliku svoga vremena, upisao se na Sveučilište u Perugiji na studij građanskog prava. Postao je bilježnik te smio nositi naslov Ser Domenico. Nastanio se u Firenzi. Na povratku u zavičajne Marche, zbog nekih obiteljskih poslova, zaustavio se u Asizu, kolijevci franjevaštva. Ondje je nakon razgovora s poglavarom samostana Sv. Marije Anđeoske, odlučio i san stupiti u veliku franjevačku redovničku obitelj u kojoj

će postati jednom od njezinih sjajnih zvijezda. Redovničke zavjete položio je 1. augusta 1416. godine.

Već u 22. godini kao pravnik ulazi u franjevački red, a učitelj mu je kao novaku fra Bernardino da Siena i sam svetac. Završio je teologiju i postao svećenik, franjevac. U franjevačkom redu je dobio ime Jakov. Kao svećenik jednog je dana rekao fra Bernardinu Sienskom: "Oče, ja idem propovijedati u Gubbio. A vi, kamo idete?" - Bernardin je odgovorio: "Ja ću poći u Regno."³ Htio je reći da ide u Abbruzze, u Aquilu. No nekoliko dana nakon toga fra Jakov je prosvijetljen doznao da je njegov veliki i ljubljeni duhovni učitelj otišao u jedan drugi Regno; ta riječ u talijanskom znači kraljevstvo. Prekinuo je svoju propovijed te sa svima za velikog pokojnika izmolio pokornički psalam "Miserere". A zatim je izjavio: "U ovaj čas pao je na zemlju velik stup!" i doista je tada umro Bernardin Sienski. Preostali dio života proveo je kao neumorni propovjednik, prokstrativši gotovo cijelu Europu.⁴

Otkako je na blagdan Sv. Antuna Padovanskog 1422. godine u Firenzi u crkvi San Miniato, započeo s propovijedanjem, ostao je tome vjeran sve do svoje blažene smrti 28. novembra 1476. godine u Napulju. Više od pola stoljeća krstarilo je putovima Evrope propovijedajući posvuda o imenu Isusovu, što bijaše stalna omiljena tema njegovih propovijedi, kao i njegova velikog učitelja

¹ Franjo Rački, 1869, 92.

² O životu i radu fra Jakova Markijskoga vidi: L. Waddingus, An. Min., ad an. 1416 – 1476, passim; T. Somigli, Vita di S. Giacomo della Marca, AFH, XVII (1924), 403-414; G. Caselli, Studi su S. Giacomo della Marca, I, Ascoli Piceno 1926; II, Offida 1926; M. Sgattoni, La vita di S. Giacomo della Marca per fr. Venanzio da Fabriano, Zara 1940.

"Inquisitorem haereticarum pravitatis in regno Hungariae et Austriae partibus, auctoritate Apostolica, usque ad nostrum beneplacitum facimus, constituimus et deputamus", Waddingus, An. Min., ad an. 1436, n.3.

Franjo Rački, 1869, 118

³ Franjo Rački, 1869, 118

⁴ Franjo Rački, 1869, 118

sv. Bernardina Sienskog. Propovijedao je s velikim uspjehom u Italiji, Bosni, Češkoj i Poljskoj. Često je obavljao i veoma delikatne misije u službi papa: Eugena IV., Nikole V. i Kalista III. Bila je u tome upravo poslovična njegova poslušnost. Tako se jednom nalazio baš kod stola kad mu stiže od Pape nalog da putuje u Mađarsku.⁵

Kao propovjednik u propovjedima je udarao po lakomosti, škrtosti i lihvi. Ta pošast je u ono doba veoma cvala pa su bogatstvo i novac bili u rukama malog broja bogataša i lihvara koji su gulili narod. Te gulikože već je sv. Bernardin Sienski nazivao onima koji "ispijaju Kristovu krv". Da bi se što uspješnije borio protiv toga društvenog zla, sv. Jakov Markijski je osnivaio Monti di Pieta (brda dobrote), gdje su siromasi mogli dobiti pomoć i zajam uz najpovoljnije uvjete. Te će dobrotvorne ustanove kasnije najuspješnije širiti sveti Bernardin da Feltre. Fra Jakova Markijskog je na njegovim putovanjima pratio brat Venancije koji pripovijeda da mu je, dok je propovijedao po Lombardiji, bila ponuđena biskupska stolica u Milanu, no on je to odbio. Bio je ponizan redovnik koji je o sebi ponizno mislio. To se vidi iz toga što je neprestano molio za oprostjenje. Naročito je molio svoju redovničku subraču zbog - kako je on u poniznosti mislio - lošeg primjera što im je davao. Umirući je molio: "Isus, Marija, blagoslovljena bila Isusova muka!" Brat Venancije, njegov dugogodišnji pratilac, nakon smrti svoga

duhovnog učitelja Jakova Markijskog napisao je njegov životopis u kojem govori o mnogim čudesima što ih je taj svetac učinio za života i poslije smrti.⁶

Kao franjevački redovnik na prvo mjesto stavlja poslušnost, zatim dolazi pokora. Prakticirao je sedam korizama kroz godinu je prakticirao, a to mu je pomoglo da je samodisciplinu dotjerao do savršenosti. Zbog svog eksplozivnog karaktera molio je često subraču oprostjenje za loš primjer, kako je sam isticao. Iako krhkog zdravlja, šest puta je primao posljednje pomazanje. Kao putujući propovjednik je neumoran. Osobito je bio pobožan prema imenu Isusovu.⁷

Fra Jakov Markijski umro je u Napulju 1476.godine, gdje mu se i danas čuvaju reliquae a svetim ga je proglasio papa Benedikt XIII. Učinio je mnoga čudesa već za života i kao zagovornik kod Boga poslije svoje smrti, a vrlo je cijenjen i kao zagovornik i zaštitnik franjevačke provincije svoga rodnog kraja Sv. u Ascoli Picino.

Fra Jakov Markijskog, višekratni papin legat, za kojega Vilim de Casale, franjevački general 1430-1442.godine pismom od 1.aprila 1432.godine vrhovna uprava franjevačkog reda i rimska kurija imenovale su pohoditeljem bosanske franjevačke vikarije a kasnije starješinom, vikarom fra Jakova Markijskog jednoga od tadašnjih najvećih zapadnih govornika i najrevnosnijih širitelja imenovao je Jakova generalnim pohoditeljem Vikarije Bosne kaže

⁵ Franjo Rački, 1869, 118

⁶ Franjo Rački, 1869, 118

⁷ Vlastoručne bilješke fra Jakova Markijskoga Danas se nalaze u Cod. XV, fol. 98 r- 103 v. u arhivu franjevačkoga samostana u Capestrano u srednjoj Italiji. Prijepis tih bilježaka bratski mi je poslao prof. O. Dionizije Lasić iz Rima. Kako se mora zaključiti iz samih bilježaka, prvi dio istih, br. 1-58, pisan je "in partibus Hungariae", i to u samostanu Ozora kod Temišvara. Drugi dio, br. 59-70, fra Jakov je dodao kasnije, i to u stonu, Dubrovačka republika, u kojemu su se nalazile mnoge papinske bule, koji je sadržaj iscrpio u svojim bilješkama. – Dio Gra Jakovljevih bilježaka donio je A. Matanić, De duplici activitate S. Iacobi de Marchia in regno et vicaria franciscali Bosnae, AFH, LIII (1960), 114-116.

“da je najglasovitiji propovjednik na cijelom svijetu” („venerabilis frater Jacobus vicarius (Bosnae) non solum im toto ordine sed in toto orbe clarissimus predicator in regulari obeservancia pater integerrimus”...)” pismo od 25. oktobra 1438. godine Acta Bosnae 168 Bosanski pohoditelj i vikar od 1432-1439.g. kršćanstva.

U toj službi fra Jakov Markijski je bio 1435. godine ponovo potvrđen na dalje tri godine. Dana 18. jula 1437.godine srijemski biskup Jakov o njemu kaže: “Jakov Markijski vikar bosanski istražitelj krivovjerske zloće, poslan od Apostolske stolice i svetoga koncila bazilijanskog”. Po svjedočanstvu njegova mlađega savremenika i zemljaka fra Marijana iz Firenze, Jakov Markijski za vrijeme svoga boravka u srednjovjekovnoj Bosni napisao je: “Dialogus contra Manicheos in Bosna”.⁸ Ovo djelo ima osobitu vrijednost za pitanje bosanskih heretika, jer je napisano u srednjovjekovnoj Bosni, od čovjeka, koji je bio duboko filozofsko-teološki naobražen i uslijed duljega osobnog doticaja dobro poznao, što su bosanski heretici učili i vjerovali. U tom djelu fra Jakov Markijski bosanske heretike naziva manihejcima i opisuje ih kao dvopočetne heretike.⁹

Historijski, teško je decidno utvrditi vrijeme kada nastaje, ali se pretpostav-

lja da je krajnja granica početak XV. vijeka, znači vrijeme žestokog spora među vjerama u srednjem vijeku. Većina autora se slaže da je nastao negdje u srednjovjekovnoj Bosni, čak i od domaćeg autora¹⁰ čime se i u formalnom i suštinskom pogledu oslanja na mnogoborojne kontraverzističke priručnike i protivheretičke rukopise iz prve polovine XV. vijeka, ali ga forma dijaloga i rasprave izdvaja iz takvog tipa srednjovjekovnog stvaralaštva.

Treba znati da: “Dialogus contra Manicheos in Bosna” nastaje u vremenu u kojem se zapadnokršćansko društvo zatvara samo od sebe, čak je i kolonizovano od naprednijih civilizacija Vizantije i islama, te se baca u osvajanje svijeta od Skandinavije do Svete zemlje.¹¹ Ovim priručnikom otvara se, istovremeno u unutrašnjem biću zapadnoevropskog čovjeka jedan novi oblik postavljanja problema, kroz fon svijesti i savjesti ali i dijaloškom formom razlažu se osnovni problemi vjere i čovjeka. Evidentno je da su autori ili autor dobro poznavali društvena, vjerska i religijska kretanja u srednjovjekovnoj Bosni, čime se smatra i prvorazrednim izvorom, koji donekle pomaže u identificiranju odnosa u društvu ali i veze i dodire među vjerama u srednjovjekovnoj Bosni.

Bosanski patareni nisu mogli velikim srednjovjekovnim crkvama suprot-

⁸ Djelo “Dialogus contra Manicheos in Bosna” imali su u ruci crkveni cenzori 1697. godine kada se radilo o kanonizaciji fra Jakova Markijskog. Od tada se tom djelu zameo trag, ali ima nade da će se naći. Cenzori Johannes Bapt. Lucini i Johannes Bapt. Berberi sadržaj djela su iscrpili su i unijeli u svoju ocjenu koja se nalazi u skupnom djelu pod nazivom: “Monumenta canonizationis B. Jacobi de Masrchia” koja se danas nalazi u Biblioteci Vallicelliana, Roma, pod oznakom S. Borr. L. VI.54

⁹ Bogomili su učili, da se nitko ne može spasiti bez njihova krštenja barem na času smrti. Pod uticajem te nauke Bosanski velikaši bogomisle sljedbe uvijek su držali na svojim dvorovima kojega “krtjanina”, da bi ih taj mogao krstiti u slučaju potrebe. Kada su se takvi velikaši obratili na katoličku vjeru, tražili su da ih franjevci stanuju u njihovim dvorovima, naravno, uvijek po dva, kao dvorski duhovnici. Taj je običaj dokinuo general Casali pismom 17. prosinca 1435, svakako prema prijedlogu fra Jakova Markijskoga: “omnes vero gratias concessas fratribus pro manendo cum aliquibus prelatibus et principibus, cuiuscunq; condicionis existant, in regno Ungarie, t in tota vicaria Bosne, prtr imprialem maiestatem... Revoco et anullo”, Acta Bosnae, 149, n. 733. Još detaljnije je opisano to poništenje u drugom pismu od 17.XII.1435., Acta Bosnae, 150, n. 734.

¹⁰ Dominik Mandić pretpostavlja da je autor neki nepoznati dominikanca a Franjo Šanjek tvrdi da je to Pavle Dalmatinac.

¹¹ Jacques Le Goff, 1997, 224-225.

staviti vlast i silu, već su, prije svega insistirali na moralnodidaktičkim pretpostavkama i nalogima, osporavajući katoličkoj crkvi pravno na ekskomunikaciju i suprotstavljajući se pripremljenim krstaškim ratovima i progonima onim što pišu u Svetom pismu kroz stav Isusa Krista i apostola i u njihovim riječima koje sugeriraju da je neizbježno da svako tko živi kršćanskim i duhovnim životom bude progonjen (“Blago progonjenim zbog pravednosti, jer je njihovo Kraljevstvo nebesko”).¹²

U tumačenju mnogih dijelova iz “Dialogus contra Manicheos in Bosna” moguće je da se prepoznaju i korijeni i značenja bosanskog bogomilstva, tako se uočavaju velike promjene u patarenskom pogledu na svijet i na historiju ali je očigledan jaz između ograničenog domašaja i univerzalnih pretenzija bosanskih patarena. Za raspravu je ranije naznačen stav da “svi narodi žive u Bosni” kao i ono što je u Prvoj poslanici Timotejevoj naglašeno: “koji zabranjuju ženidbu i (naređuju) uzdržavanje od jela koja Bog stvorio da ih vjernici-oni što potpuno upознаše istinu-uzimaju sa zahvalnošću”.¹³

Fra Jakov Markijski bilježi da su i bosanski heretici izbjegavali bogomolje napravljene ljudskom rukom, heretici su se okupljali po pećinama i šumama, a odbijali da se okuplja u crkvama jer “Previšnji ne prebiva u zgradama napravljenim ljudskom rukom” nalazeći opravdanje u Prorokovim riječima: “Nebo je moje prijestolje, a zemlja je podnožje nogama mojim”. On je kao njihov protivnik htio da ocrni bosanske bogomile čim ih je uporedio sa div-

ljim životinjama, a realnije će biti sa su i oni preferirali proplanke ili skromne seoske kuće – hiže.

Molitva na otvorenom je jedan od sinkretizama koji se sve do nedavnog vremena bio sačuvao u sve tri bosanske religije. Posljednje godine srednjovjekovne Bosne protekle su neminovno u sjeni osmanske najezde. Obuzet očajničkom željom da osigura pomoć izvana, kralj Stjepan Tomaš obratio se papi u pedesetim godinama XV. vijeka. Rim se posljednjih godina sve više zanimao za srednjovjekovnu Bosnu, pogotovo pošto su franjevci ondje razvili živu djelatnost u tridesetim godinama XV. vijeka pod vodstvom revnog bosanskog vikara Jakova Markijskog. Ali, papinska je vlast isto tako bila opsjednuta pitanjem hereze u srednjovjekovnoj Bosni, pa je u četrdesetim godinama XV. vijeka uputila bujicu spisa u kojima je optuživala heretičku Crkvu bosansku za cio niz pogubnih doktrinarnih zabluđa, među njima i za maniheizam.¹⁴

Zanimljivo je da bosanski patareni izuzetno poznavaju Svetog pisma, nizom navoda i kategoričnih tvrdnji koji često opravdavaju mnoge navode, tako u dijelu koji govori o uzdržavanju od zla i nasilja poziva se na izjavu Isusa Krista u Evanđelju po Mateju. “Vrati mač svoj u korice, jer svi koji se mača hvataju od mača ginu”.¹⁵ Zanimljiv je dio u kojem se traži opraštanje umjesto kažnjavanja¹⁶, kao i gdje se traži da se duše spašavaju a ne gube.¹⁷

Interesantno je istaknuti čest alegorijski govor koji prati dijalog, kao i visok stupanj rasprave u kojoj se ističe i lukavstvo, obimno poznavanje

¹² Matej, 5, 10.

¹³ Franjo Rački, 1869, 119.

¹⁴ Salih Jalimam, 2002, 37

¹⁵ Matej, 26, 52.

¹⁶ Ivan, 8, 5-12.

¹⁷ Matej, 6, 14-15.

Svetog pisma, teološkog učenja bosanskih patarena, što vrlo često zahtjeva i traži temeljnije i potpunije komentiranje. Primjera ima dovoljno a ovom prilikom da se spomene da u drugom poglavlju: "O nasljednicima svetog Petra" anonimni rimski kršćanin osporava razloge bosanskog patarena što se odijelio od prave Kristove Crkve i pobjegao u bosanska brda ili u Lombardiju. Jednakim govorom, u šestom poglavlju prigovara bosanskom paterenu da živi "in stabulo inter frascas in silvis at in montibus in modum lupi et bestie silvestris".¹⁸ Aludira se, alegorijskim govorom i na neobičan život bosanskih patarena i kad se raspravlja o nasljednicima sv. Petra: "Vos scisi fuscitis a nobis et fugistis ad montes nec/vel/ lombardie nec vel bosne.. Vide ergo: ibi esse in civitatibus fidei ubi sunt episcopi et sapientes, quod de te, stante inter frascas per montes et silvasalci non potest".¹⁹

"Dialogus contra Manicheos in Bosna" nalazi se i priča o tome kako Rimljani imaju baptisterij kao uspomenu na krštenje cara Konstantina a u njoj je zabilježena I žaoka: "Njima treba prije vjerovati kod kojih se to desilo, nego tebi što boravi među grmljem".²⁰ U "Dialogus contra Manicheos in Bosna" pod rednim brojem 10 piše: "Crkva ili križevi, ili slika ne smije se štovati, kao što činite vi..nama se čini da vi (katolici) po primjeru pogana gradite tvarne crkve".²¹ U nešto ranijem, poglavlju sedam piše: "Bog pravi nije stvorio ono što će biti uništeno, a vidljive stvari će biti uništene,

radi toga nisu stvorene od Boga nego od đavola".²² Ili "Đavo je bez počela i stvoritelj svega vidljivo.

Fra Jakov Markijski iz duljega osobnog dodira s bosanskim hereticima znao je tačno, što oni uče i kako se vladaju. Radi toga on je u: "Dialogus contra Manicheos in Bosna" napisao posebno poglavlje "O zakletvi" u kojemu je dokazao da je zakletva dopuštena, ako se učini "ne krivo ni nepromišljeno, nego u potvrdu istine". Fra Jakov Markijski proboravio u Bosni kao poglavar franjevačkih misionara i dobro poznao zablude bosanskih heretika iz osobnog uvida u Dialogus.. napisao je čitavo poglavlje "u kojem je dokazao da je pod prilikom kruha stvarno Tijelo, a pod prilikom vina Krv Kristova". O Dialogu su službeni ocjenitelj djela fra Jakova Markijskog piše "U raspravi o sakramentu euharistuje sav je tome da dokaže stvarnost Tijela i Krvi Kristove pod prilikom kruha i vina, i božansku ustanovu ovoga sakramenta od Isusa Krista".

Prema ovome moguće je pretpostaviti da bosanski heretici nisu vjerovali u presveti Oltarski Sakrament i da su u tome bili slični tadašnjim zapadnim katarima o kojima piše Bonacursus, nekadašnji njihov prvak:" oni ne vjeruju, da bi se neka vidljiva tvar mogla na ijedan način pretvoriti u tijelo Kristovo". Mjesto euharistijske žrtve svete mise bosanski su heretici kao i zapadni katari imali lomljenje hljeba, koje su obavljali svi pravi krstjani po privatnim kućama prije običnog jela. Napisao je cijelo poglavlje "O krštenju" dokazujući njegovu božansku ustanovu.

¹⁸ Franjo Rački, 1869, 129.

¹⁹ Franjo Rački, 1869, 113.

²⁰ Franjo Rački, 1869, 113.

²¹ Franjo Rački, 1869, 120.

²² Franjo Rački, 1869, 120.

Ocjenitelj "Dialogus contra Manicheos in Bosna"²³ veli o prvom poglavlju u kojem fra Jakov Markijski raspravlja o krštenju: "U djelu o krštenju brani se Ivanovo krštenje od osude patarena, koji su tvrdili da krštenje popdjeljuju polagajem knjige bez vode. Alfonz Dominquez, augustijanac, ocjenjujući djelo sv. Jakova Markijskog zabilježio je u Postupku za kanonizaciju ovu rečenicu Svečevu o krštenju patarena u Bosni." Da je, dakle Apostol s knjigom krstio, koju knjigu ne spominje Krist u (ustanovi) krštenja i da nije krstio s vodom, koju spominje Krist u krštenju, radio bi protiv Krista, jer se sakramenti, koje je ustanovio Sin Božji, niti smiju niti mogu mijenjati ni u stvari ni u izrazu (forma) jer tko drugčije čini, ništa ne čini, jer ne čini što je ustanovio Sin Božji".

Fra Jakov Markijski, koji je iz osobnoga doticaja s bosanskim hereticima, dobro poznavao što oni uče u "Dialogus contra Manicheos in Bosna" napisao je cijelo poglavlje "O tvarnim crkvama" u kojemu je "branio obrede i starodrevni kršćanski običaj, da te (crkve) imaju i da se tu vrhovnom Biću klanjaju, protiv onih (maniheja) koji su krivo tumačili riječi Apostolove: Svevišnji ne stanuje u rukotvorinama."²⁴

Napisao je posebno poglavlje "O

stvaranju vidljivih stvari" i "O stvaranju duša". Crkveni ocjenitelji ovog djela, prigodom kanonizacije 1697. godine o ovim dvama poglavljima napisali su ovo: "Jedan pak o stvorenju vidljivih stvari, a drugi o stvaranju duša, guši patarensku herezu, koji su držali đavla stvoriteljem vidljivoga i ludim uvjerenjem učili, da su ljudske duše đavli, koji su negdje pali s neba i onamo će se napokon povratiti". U drugom poglavlju o ženidbi pisac napada one, koji ovaj ugovor, koji je po zaslugama Kristovim poslije postao sakrament, zabacuju kao grijeh." Napisao je cijelo poglavlje o krštenju vodom, u kojem je također branio krštenje Ivanovo od osude patarenske"²⁵

Prema podacima iz "Dialogus contra Manicheos in Bosna" "moguće je barem donekle prodrijeti u tajanstvo vjerskog učenja i života bosanskih bogomila, prije svih prezir i odbacivanje bogatstva, ukrasa, materijalnih vrijednosti, te s s pravom smatra .. ovo bitnim priručnikom za znanje o vjeroučenju heretika. Tvrdnje: "I mi lomimo hljeb drugima"²⁶ su ključna za razumijevanje dualističkog izražavanja blagosivljenja i blagovanja "hljeba molitve". Isto tako u šestom poglavlju se kaže: "Riječi su Kristove istinite, ali ne da bi kruh mogao biti tijelo Kristovo niti vino voda".²⁷

²³ Jedan od zanimljivih jest "Tractatus contra Patharenos ad catholice fidei defensionem" (Dijalog protiv Patarena u obranu katoličke vjere) prema rukopisu Cod. Lat. 2688/0 prije 1441. godine fol. 22r-32v. Franjevačkog arhiva u Cresu. Rukopis je opisao G. Bigoni, L. archivio conventuale di San Francesco di Chreso in Istria. Inventario 1387-1947. -Citta d Castello, 1973, str. 479-481.). Ima 15 poglavlja u kojima autor izlaže patarensko učenje o dvama počelima (Pataren kaže da su dva boga) te raspravlja o ženidbi, osudi Svetog pisma Starog zavjeta i Svetih otaca, manihejskom nastojanju da dokažu kako su patrijarsi i starozavjetni svetopisamski tekstovi osuđeni, pobija manihejsko učenje da su ljudske duše otpali anđeli, opovrgava patarensko učenje da Krist nije imao pravo ljudsko tijelo, nego maštovito, poriče razloge zbog kojih manihejci osuđuju Ivana Krstitelja, patarensko krštenje polaganjem ruku, opravdava molitve za mrtve, uskrsnuće tijela, prisegu koju heretici zabranjuju, opravdava crkvene kazne kao izopćenje koje manihejci ne priznaju, hranu koju patareni zabranjuju i štovanje križa koje patareni smatraju idolatrijom.

²⁴ Navedene riječi iz Sv. Pisma jesu sv. Stjepana prvomučenika Dj. Ap. 7, 48).

²⁵ Franjo Rački, 1869, 118

²⁶ Franjo Rački, 1869, 118. "Inquisitorem haereticae pravitatis in regno Hungariae et Austriae partibus, auctoritate Apostolica, usque ad nostrum beneplacitum facimus, constituimus et deputamus", Waddingus, An. Min., ad an. 1436, n. 3.

²⁷

Podaci koji su ponuđeni u "Dialogus contra Manicheos in Bosna" uvjerljivi su u tumačenju eshatologije, kosmologije i doketizma heretike i treba napomenuti da se po mnogim manifestacijama "Dialogus contra Manicheos in Bosna" iz XV. vijeka smatra se važnim i ključnim dokumentom kroz koji se identifikuje spoljne i unutrašnje manifestacije bosanske hereze. Ne radi se samo o dokumentu manifestacije nego i o ključnoj potvrdi smosvjesne vjerske pojave koja posjeduje svoj, osoben sud koji je historijski i teološki relevantan i potvrđen. Bogomilsko odbacivanje svakidašnjeg života toliko je daleko od bilo koga poznatog standardnog

shvatanja vjerskih, obrednih i kulturnih manifestacija u srednjem vijeku te njihovo pristajanje na dijalog obavezuje da se to treba i može tumačiti kao zaseban, jedinstven i neponovljiv pogled na svijet i vjeru i tumačenje spasenja te to se smatra istovremeno i jedinstvenom simboličkom formulom kojom se nastoji prebroditi kriza svijeta u jednom konkretnom historijskom periodu. Sklonost prema alegoriji, aluziji i ironiji kao i manifestacijama koje se mogu prepoznavati i kao pojave kriptobogomilske i kriptokatoličke svijesti i naslaga mogu se identifikovati i u nizu antiheretičkih i kontraverzističkih tekstova.

IZVORI I LITERATURA

Izvori:

1. Biblija. Stari i Novi zavjet. – Izd. "Stvarnost" Zagreb 1968, str. 934-368.
2. Salih Jalilam, Izvori za historiju srednjovjekovne bosanske države.- Izd. Historijski arhiv, Tuzla 1997, str. 144.
3. Franjo Rački, Prilozi za povjest bosanskih patarena.- Izdanje. STARINE JAZU, knj. I, Zagreb 1869, str. 92-140.

Literatura:

1. Walter Beltz, Biblijska mitologija. Bog i bogovi. Zagreb 1984.
2. Brenda Bolton, Lo spiritio di firoma nel Medioevo.- Napoli 1988.
3. Maurice Borrmans, Smjernice za dijalog između kršćanina i muslimana.- Zagreb 1984.
4. Georges Duby, L'Europa nel medioevo.- Roma 1987.
5. Augustin Franzen, Pregled povijesti Crkve.- Zagreb 1983.
6. Jacques Le Goff, Il meraviglioso e il Quotidiano nell'occidente medioevale.- Roma 1988.

7. Jacques Le Goff, Za jedan drugi srednji vek. Vreme, rad i kultura zapada.- Novi Sad, 1997, 346.
8. Jacques le Goff, Zelenaš i čistilište.- Quorum-Peto razdoblje. Zbirka tekstova, III, 5, Zagreb 1987.
9. Salih Jalilam, Dominikanci i antiheretički priručnici.- Bibliotekarstvo, XXXIII Sarajevo 1988, 56-62.
10. Salih Jalilam, Djelatnost dominikana u srednjovjekovnoj Bosni.- Tuzla 1997, str. 197.
11. Salih Jalilam, Historija bosanskih bogomila, Tuzla 1999, str. 315.
12. Salih Jalilam, Zapadnoevropski heretici i bosanski bogomili.- Sarajevo 1998, str. 76.
13. Dr. o. Dominik Mandić, Bogomilska crkva bosanskih kršćana.- Chicago 1962, str. 508.
14. Franjo Šanjek, Bosansko-humski (hercegovački) kršćani i katarsko-dualistički pokret u srednjem vijeku.- Zagreb 1975, str. 216.
15. Franjo Šanjek, Crkva i kršćanstvo u Hrvata. Srednji vijek.- Knjiga I. Zagreb 1993.

Philosophically-theological dialogue in medieval Bosnia in XV-th century

SUMMARY

The history of Bosnia in the Middle Ages, in almost a century and a half of its synthetic analysis, has commented on and interpreted a relation between religion (Catholic, Bogomilian and Orthodox) which has been, mainly, if not always, in terms of antagonism supported primarily by identified historical sources. This was supported by such facts as the crusades, installation of inquisition courts, insistence on the change of one's religion either forcibly or voluntary, which placed the entire society of the Middle Ages into a situation where "orthodoxy" was continually tested. However, it is worth warning that the style, manner and method of studying and interpreting history of Bosnia in the Middle Ages was made possible by means of a particular quality of historical structure on the hand, and a dominating and particular national and political background on the other.

That is why there is an attempt to point to an existence of historical sources leading to, one may say, a non/antagonistic type of action profiled and defined by comprehensive political social, theological, philosophical, religious and pragmatic action whereby Bosnia of the Middle Ages discovers its particular picture and type. It is a kind of dialogue amongst religions and specifically between Catholic and Bogomilian, shown in an example from the XIII century in the period between Confessio "Christianorum Bosnensium" anno 1203 to Disputio inter Christianum Romanum et patarenum Bosnensem te Summa Raynerii Sacchonii and Alexander from Alexandria 1270.

Along with these, we find written down for record the efforts of Cardinal Joannes de Casamaria, Bishop Johannes Wildeshauzen, Ponza, Pavao the Dalmatian and Michael of Dubrovnik, which gives a sufficient variability to the hypotheses.

Pravo na djelotvorni pravni lijek u svjetlu posljednjih izmjena i dopuna zakona o krivičnom postupku Bosne i Hercegovine

Docent dr.sc. Almin Dautbegović

Abstract:

Any individual, whose rights and freedoms are violated, recognized by European Convention on Human Rights and Basic Freedoms Protection¹, has the right on judicial remedy before the national authorities, even when these rights and freedoms are violated by the individuals doing their official duties. The goal of article 13. of European Convention is that the states assure effective judicial remedies in own local system, against violation of rights guaranteed by the Convention.

Key words: *European Convention, fair trial, court of higher instance, appeal, defender*

1. Uvod

Zakon o krivičnom postupku BiH stupio je na snagu 01. marta 2003. godine u sklopu cjelovite reforme pravosuđa provedene na cjeloj teritoriji Bosne i Hercegovine pod patronatom međunarodne zajednice. Isti je u više navrata mjenjan i dopunjavan u nastojanju zakonodavca da isti doradi, otkloni nejasnoće u njegovom tumačenju kao i da isti dopuni novim procesnim normama kojima bi krivični postupak bio funkcionalniji. Međutim sve do posljednjih izmjena i dopuna istog, nisu promjenjene odredbe prava na žalbu optuženog u slučaju koji bi u prvostepenom postupku bio oslobođen optužbe, da bi u žalbenom postupku po žalbi tužilaštva bio osuđen odnosno oglašen krivim.

Ovakva greška nije učinjena procesnim zakonima entiteta i Brčko distrikta. Tako je u čl. 333. stav 1. Zakona o krivičnom postupku Federacije BiH¹ ustanovljeno pravo na žalbu na drugostepenu presudu i propisano da je protiv presude suda koji rješava u drugom stepenu dopuštena žalba ako je sud koji rješava u drugom stepenu preinačio prvostepenu presudu kojom je optuženi oslobođen od optužbe i izrekao presudu kojom se optuženi oglašava krivim. Na sličan način je pravo na žalbu na drugostepenu presudu uređeno u procesnom zakonu Republike Srpske i Brčko distrikta.

Neki od postupaka pred Sudom Bosne i Hercegovine zbog kršenja prava optuženog na djelotvorni pravni lijek odnosno prava na žalbu su po apelaciji optuženog iznjeti pred Ustavni sud Bosne i Hercegovine.

¹ ("Službene novine Federacije BiH", broj 35/03), koji je stupio na snagu 1.8.2003. godine i Zakona o izmjenama i dopunama Zakona o krivičnom postupku Federacije Bosne i Hercegovine ("Službene novine Federacije BiH", broj 37/03, 56/03, 78/04, 28/05, 55/06, 27/07, 53/07, 64/07).

2. Pravo na djelotvoran pravni lijek garantovano Evropskom konvencijom

Svako, čija su prava i slobode, priznate Evropskom konvencijom, narušena ima pravo na pravni lijek pred nacionalnim vlastima.

Cilj člana 13. Konvencije je da države osiguraju djelotvorne pravne lijekove u svojim vlastitim domaćim sistemima protiv kršenja prava koja garantira Konvencija. Stoga je primarna odgovornost za osiguravanje prava zagwarantovanih u Konvenciji na samim državama, a provedbeni mehanizam, uspostavljen Konvencijom, treba biti na raspolaganju samo kada domaći sistem nije u stanju pružiti pravni lijek protiv kršenja ljudskih prava. Član 13. ne zahtijeva da pravni lijek ima bilo kakvu određenu formu, već osigurava postojanje djelotvornih pravnih lijekova u domaćem sistemu, dok je priroda tih pravnih lijekova stvar određenog sistema.

Na prvi pogled čini se da iz formulacije člana 13. proizilazi da se njima zahtijeva postojanje djelotvornog pravnog lijeka u predmetima kada je došlo do kršenja prava zagwarantiranog Konvencijom.

Evropski sud nije usvojio takvo tumačenje nego stanovište da djelotvoran pravni lijek mora biti na raspolaganju kada osoba podnese "osnovanu" žalbu da je povrijeđeno jedno ili više njenih prava zagwarantovanih Konvencijom. Precizna definicija šta se smatra "osnovanom" žalbom nije u potpunosti jasna. Prije svega, žalba se mora odnositi na kršenje prava koje je zaštićeno Konvencijom. Naprimjer, ako se osoba žali da joj je uskraćeno pravo da usvoji

dijete, ona se ne može pozivati na kršenje člana 13., pošto Konvencija ne sadrži pravo na usvajanje djece.

Sud je u predmetu Powell i Rayner protiv Ujedinjenog Kraljevstva² iznio svoje stanovište o tome šta predstavlja "osnovanu žalbu". Sud je odlučio da prag treba biti isti kao i onaj koji je korišten u kontekstu pojma "očito neosnovanog", prilikom razmatranja prihvatljivosti prijava. Sud je smatrao da je važno da kriteriji, korišteni u ova dva konteksta, budu isti.

Sličnu analizu izveli su ombudsmeni u predmetu Berbić protiv Republike Srpske.³ Stoga, ako žalba postavlja *prima facie* pitanje kršenja prava zaštićenog Konvencijom, smatrat će se da je to osnovana žalba u smislu člana 13. Konvencije. Dakle, kriterij osnovane žalbe je manje strog od kriterija za utvrđivanje povrede nekog od prava Konvencije.

Član 13. garantira pravo na pravni lijek pred domaćim organima. On ne zahtijeva da taj organ mora biti sud. U jednom broju predmeta Sud je prihvatio postojanje pravnog lijeka pred organima koji nisu sudski, kao zadovoljavajućeg u smislu člana 13. Kriterij je djelotvornost pravnog lijeka bez obzira na prirodu organa koji je ovlašten da ga primjeni.

Postoje 4. autonomna zahtjeva koje pravni lijek mora ispunjavati da bi bio "djelotvoran" u smislu člana 13. To su slijedeći elementi: pravni lijek, dakle, mora posjedovati:

- 1) institucionalnu djelotvornost;
- 2) stvarnu djelotvornost;
- 3) korektivnu djelotvornost i
- 4) materijalnu djelotvornost.

² Powell i Rayner protiv Ujedinjenog Kraljevstva, presuda Evropskog suda od 12.02.1990. godine, Serija A br.172, u stavu 46.

³ Ombudsman za ljudska prava, predmet br. 7/96, Demirović i Berbić protiv Republike Srpske, Izvještaj od 30.09.1998. godine.

U predmetu Đ.M. protiv Federacije Bosne i Hercegovine⁴ Dom je objasnio ova četiri elementa na slijedeći način: “institucionalna djelotvornost koja zahtijeva da organ koji donosi odluku bude neovisan od vlasti koje su krive za navodnu ili stvarnu povredu; stvarna djelotvornost koja zahtijeva da podnosilac prijave bude u mogućnosti isticati bit određenog prava pred domaćim organom od kojeg traži pravni lijek; korektivna djelotvornost koja zahtijeva da domaći organ bude u stanju utvrditi povredu određenog prava podnosioca prijave; te materijalna djelotvornost koja zahtijeva da svaki pravni lijek koji podnosioc prijave može dobiti u svoju korist bude takav da ga podnosioc prijave može stvarno iskoristiti.”

Dom je usvojio ovaj pristup, zasnovan na pristupu Evropskog suda i u drugim predmetima kao što je predmet Galić protiv Federacije Bosne i Hercegovine.⁵

U praksi, Dom i ombudsmani imaju tendenciju da ne ispituju predmete u smislu člana 13., ako su već ustanovili povredu člana 6. stav 1. Konvencije, zbog toga što su zahtjevi iz člana 13. manje strogi od zahtjeva iz člana 6. stav 1., te su stoga pokriveni ukoliko se ustanovi povreda te odredbe.

Primjer za to je predmet Medan i ostali protiv Bosne i Hercegovine i Federacije Bosne i Hercegovine,⁶ u kom predmetu Dom nalazi da, obzirom na odluku u smislu člana 6. (1). Konvencije, kojom je ustanovljeno da je pod-

nosiocima prijave uskraćeno pravo pristupa sudu, kako bi se utvrdila njihova imovinska prava. Dom smatra nepotrebnim da ispituje žalbe koje se odnose na član 13. Konvencije. Zahtjevi iz člana 13. Konvencije su manje strogi od onih iz člana 6. i prema mišljenju Doma, u sadašnjem kontekstu su pokriveni članom 6.⁷

Osim toga, u već pomenutom predmetu, Hermas protiv Federacije Bosne i Hercegovine, Dom nije ustanovio kršenje člana 13. s obzirom na članove 4. i 5.;

Dom napominje, na početku, da se ne postavlja posebno pitanje prema članu 13. Konvencije s obzirom na kršenje člana 5. Dom se poziva na svoju presudu kojom je ustanovljeno kršenje članova 5.(4). i 5.(5). (vidi stavove 67. i 78). U pogledu člana 5.(4). Konvencije, može se primjeniti kao referenca predmet Murray protiv Ujedinjenog Kraljevstva (presuda od 28. oktobra 1994. godine, Serija Abr.300 –A, stav 97), a u pogledu člana 5.(5) spomenuta presuda Suda u predmetu Tsirlis i Kouloumpas (loc.cit., stav 73).

Osim toga, pošto odluka Doma o povredi člana 4. direktno proizlazi iz odluke o povredi člana 5. (vidi stav 37. gore), ni u tom smislu se ne postavlja posebno pitanje.”

U predmetu Živković protiv Federacije Bosne i Hercegovine⁸ Dom je naveo da je zakon bio uzrok kršenja jednog člana Konvencije. Član 13. ne zahtijeva postojanje pravnog lijeka

⁴ Dom za ljudska prava, predmet br. CH/98/756, Đ.M protiv Federacije Bosne i Hercegovine, Odluke januar-juli 1999. godine, u stavu 93.

⁵ Dom za ljudska prava, predmet br. CH/97/40, Galić protiv Federacije Bosne i Hercegovine, Odluke i izvještaji iz 1998. godine, u stavu 56.

⁶ Predmeti Doma za ljudska prava br. CH/96/3, 8 i 9, Medan i ostali protiv Bosne i Hercegovine i Federacije Bosne i Hercegovine, Odluka o meritumu od 3.11.1997. godine, Odlukao prihvatljivosti i meritumu, mart 1996.-decembar 1997. godine, u stavu 43.

⁷ (vidi primjer Hentrich protiv Francuske, 1994. godine. Serija A br.296, stav 65.).

⁸ Predmeti Doma za ljudska prava br. CH/98/875, 939, i 951, Živković i ostali protiv Federacije Bosne i Hercegovine, Odluke januar-juni, u stavu 76.

protiv samog Zakona. U ovom predmetu, Dom nalazi da je izvor povrede sam zakon. Tražiti djelotvoran lijek, bilo bi isto što i tražiti sudsku ili neku drugu reviziju zakona.

U presudi u predmetu James i ostali (presuda od 21. februara 1986. godine, Serija A br. 98, stav 81). Evropski sud je smatrao da član 13. ne ide tako daleko da garantuje pravni lijek kojim se dozvoljava da zakoni zemlje potpisnice, kao takvi budu osporavani pred domaćim vlastima na osnovu toga što su protivni Konvenciji. Prema tome, prijave ne ukazuju na kršenje člana 13. Konvencije.”

Visoki sudski troškovi mogu predstavljati još jedan element koji može dovesti do povrede principa pristupa sudu. U predmetu M. F. protiv Republike Srpske ombudsman je ustanovio povredu člana 6. stav 1. Konvencije u vezi sa nemogućnošću podnosioca žalbe da pokrene upravni spor pred Vrhovnim sudom RS, koji se tiče njegove obaveze da plati sudsku taksu koja je nesrazmjerna njegovom finansijskom stanju. Ombudsman je podsjetio da je podnosilac žalbe podnio zahtjev za izuzimanje od plaćanja te takse, tvrdeći da nema adekvatnih finansijskih sredstava za to. Međutim, njegov zahtjev je odbijen bez objašnjenja. Ombudsman je, na kraju, konstatovao da, iako pravo na žalbu na odluku suda (u nekrivičnim predmetima) nije zagarantirano članom 6., ako je pravo na žalbu propisano, član 6. stav 1., se primjenjuje u žalbenom postupku.

Međutim, treba obratiti pažnju i na predmet R.Đ. protiv Federacije Bosne

i Hercegovine, u kojem ombudsman nije našao povredu člana 6. u činjenici da uplata sudske takse u iznosu od 100 KM za pokretanje upravnog spora, navodno, sprečava podnosioca žalbe da ospori šutnju administracije pred Kantonalnim sudom u Sarajevu, pošto je podnosilac žalbe propustio da zatraži izuzimanje od obaveze da plati navedenu sudsku taksu, a to je mogućnost koja mu je u domaćem zakonu bila dostupna (član 10. Zakona o sudskim taksama Kantona Sarajevo). U tom pogledu, ombudsman podsjeća da, u skladu sa praksom Evropskog suda član 6. posebno ne garantira pravo na besplatnu pravnu pomoć – što, svakako, obuhvata izuzimanje od obaveze plaćanja sudskih taksi – u vezi sa pravom na pristup sudu u utvrđivanju pojedinačnih građanskih prava i obaveza.

Međutim, za razliku od toga, u određenim vrstama slučajeva organi Konvencije ističu da efikasno pravo na pristup sudu može ponekad zahtijevati dodjelu pravne pomoći.

3. Sud Bosne i Hercegovine

Odlukom Visokog predstavnika⁹, Wolfganga Petritscha, od 12.01.2000. godine, donesen je Zakon o sudu Bosne i Hercegovine.¹⁰ Nakon njegovog donošenja ovaj zakon je u više navrata mijenjan i dopunjavan.¹¹ U uvodnom djelu Odluke o osnivanju je rečeno da je cilj osnivanja Suda Bosne i Hercegovine, da bi se osiguralo efikasno ostvarivanje nadležnosti države Bosne i Hercegovine i poštovanje ljudskih prava i vladavine zakona na njenoj teritoriji.

⁹ Prvi Visoki predstavnik u Bosni i Hercegovini bio je Karl Bildt, zatim Carlos Westendorp a nakon njega Wolfgang Petrich i konačno Paddy Ashdown. Aktuelni Visoki predstavnik u Bosni i Hercegovini je Cristian Shvarchshilling.

¹⁰ (Službeni glasnik BiH br. 29/00, Službene novine Federacije BiH br. 52/00 i Službeni glasnik Republike Srpske 40/00)

¹¹ („Službeni glasnik BiH“ br.24/02; 03/03; 37/03; 42/03; 04/04; 09/04; 35/04; 61/04.

Sud je nadležan za krivična djela utvrđena zakonom države Bosne i Hercegovine kad se tim zakonom određuje nadležnost Suda za ta krivična djela. U nadležnosti Suda je takođe da:

- 1) zauzima konačan i obavezujući stav vezan za provođenje zakona države i međunarodnih ugovora, na zahtjev bilo kojeg suda entiteta ili bilo kojeg suda Distrikta Brčko kojem je povjereno provođenje zakona države;
- 2) odlučuje o pitanjima koja se tiču provođenja međunarodnih i međuentitetskih krivičnih propisa, uključujući i odnose sa Interpolom i drugim međunarodnim policijskim organima, te uključujući transfer osuđene osobe, izručenje i predaju osoba po zahtjevu bilo kojeg organa na području Bosne i Hercegovine, druge države, odnosno međunarodnog suda ili tribunala;
- 3) rješava sukob nadležnosti između sudova iz Fedearcije Bosne i Hercegovine i Republike Srpske, i sudova entiteta i sudova Distrikta Brčko;
- 4) odlučuje o ponavljanju krivičnog postupka za krivična djela predviđena zakonima države Bosne i Hercegovine;
- 5) odlučuje po tužbama protiv konačnih upravnih akata, odnosno, kada se radi o upravnoj šutnji, institucija Bosne i Hercegovine i njenih tijela, javnih agencija, javnih korporacija, institucija Distrikta Brčko i drugih organizacija utvrđenih zakonom države Bosne i Hercegovine, donesenih u vršenju javnih ovlaštenja;
- 6) ocjenjuje zakonitost pojedinačnih i općih izvršnih upravnih akata donesenih na osnovu državnog zakona, pri vršenju javnih funkcija organa vlasti Bosne i Hercegovine iz stava 1. ovog člana, za koje zakonom nije predviđeno sudsko ispitivanje;
- 7) rješava imovinske sporove između države i entiteta, između države i Distrikta Brčko, između entiteta, između entiteta i Distrikta Brčko i između institucija Bosne i Hercegovine, koje su povezane sa vršenjem javnih ovlaštenja;
- 8) rješava sukob nadležnosti između sudova iz entiteta, i sudova entiteta i sudova Distrikta Brčko;
- 9) odlučuje o ponavljanju postupka u sporovima iz stava 1. i tačaka a) i b) ovog stava;
- 10) da odlučuje po žalbama protiv presuda ili odluka koje donese krivično odjeljenje ovog Suda, u smislu člana 37. ovog zakona;
- 11) žalbama protiv presuda ili odluka koje donese upravno odjeljenje ovog Suda, u smislu člana 57. ovog zakona;
- 12) žalbama protiv presuda sudova posljednje instance u Distriktu Brčko, u smislu člana 37. ili 57. ovog zakona;
- 13) vanrednim pravnim lijekovima protiv pravomoćnih odluka koje su donijela odjeljenja Suda i protiv pravomoćnih odluka koje je donio sud posljednje instance u Distriktu Brčko, izuzev o zahtjevima za ponavljanje postupka;
- 14) rješavanje po prigovorima koji se odnose na kršenje izbornog zakona i dodatnih propisa i uputstava koje donosi Stalna izborna komisija;
- 15) rješavanje u svim drugim predmetima kada je to predviđeno zakonom Bosne i Hercegovine.

Sud ima opću sjednicu i tri odjeljenja. Sudska odjeljenja su: krivično odjeljenje; upravno odjeljenje; apelaciono odjeljenje (uključujući nadležnost po žalbi u postupku provođenja izbora). Krivično odjeljenje i upravno odjeljenje sačinjeno je od po najmanje pet sudija. Krivično i upravno odjeljenje sude u vijećima sastavljenim od po trojice sudija.

Apelaciono odjeljenje sačinjava najmanje pet sudija. Apelaciono odjeljenje sudi u vijećima sastavljenim od pet sudija. Od sudije iz drugog odjeljenja može se tražiti da sudi u apelacionom odjeljenju. Sudije pojedinačno mogu obavljati i dužnosti istražnog sudije. Sudija u svojstvu istražnog sudije nadležan je da preduzme sve mjere neophodne za spovođenje istrage, a kako je to predviđeno odgovarajućim zakonom o krivičnom postupku. Nakon što u tom svojstvu jednom donese odluku u istražnom postupku, sudija, izuzev u slučaju prestanka funkcije u skladu sa članom 7. ovog zakona, je nadležan za donošenje svih odluka u istom predmetu do kraja istražnog postupka, a u kasnijim fazama postupka isključuje se iz rada u ovom predmetu. Radom krivičnog odjeljenja rukovodi predsjednik odjeljenja kojeg biraju sve sudije odjeljenja. Predsjednik odjeljenja određuje sudiju izvjestioca u svakom pojedinačnom predmetu. Protiv odluke kojom se prihvata ili odbija sastav vijeća stranka ne može uložiti žalbu, što ne utiče na pravo da izjavi prigovor na odluku prilikom ulaganja redovnog pravnog lijeka protiv pravomoćne presude. Upravno odjeljenje vodi

predsjednik, kojeg biraju sve sudije tog odjeljenja. Apelacionim odjeljenjem rukovodi predsjedavajući kojeg biraju sve sudije odjeljenja. Brojne izmjenjive i dopune Zakona o sudu Bosne i Hercegovine u mnogome su izmijenile prvobitni tekst ovog zakona¹².

Zbog brojnih izmjena i dopuna ovog zakona na sjednici Parlamentarne skupštine 18.06.2004. godine i Predstavničkog doma od 27.06.2004. godine, ovlaštena je Ustavno pravna komisija Parlamentarne skupštine BiH da u roku 6 mjeseci izradi prečišćeni tekst ovog zakona. Međutim, do danas ovaj posao nije urađen.

Vrijedi dodati da je u setu propisa koji omogućavaju uspješan rad Suda BiH, donesen i Zakon o programu zaštite svjedoka u BiH.¹³ Ovim zakonom je uređena zaštita svjedoka i njegove porodice, a što će otkloniti strah i nedoumicu svjedoka oko pojavljivanja na sudu i svjedočenja. Sud BiH, i svi njegovi odjeli opravdali su dosadašnjim radom svoje postojanje odnosno osnivanje Suda.

4. Pravo na žalbu u krivičnom postupku pred Sudom Bosne i Hercegovine (analiza slučaja Tihomir Gligorić)

Odredbom čl. 292. stav 1. Zakona o krivičnom postupku Bosne i Hercegovine je propisano da protiv presude donesene u prvom stepenu može se podnijeti žalba u roku od 15 dana od dana dostavljanja prijepisa presude. Sve do posljednjih izmjena i dopuna Zakona o krivičnom postupku Bosne i Hercegovine iz avgusta 2008. godine nije

¹² Izmjene su išle u pravcu utvrđivanja organizacije sudskih odjeljenja, formiranje ureda registrara, zatim Odjela krivične odbrane kao pravne podrške braniocima angažovanim na predmetima odbrane za ratne zločine. Također, izmjenama je stvorena mogućnost izbora određenog broja sudija koji nisu državljanji Bosne i Hercegovine, kao i korištenje engleskog jezika kao službenog jezika u Sudu. Formiran je i poseban odjel suda specijalizovan za predmete ratnih zločina.

¹³ („Službeni glasnik BiH“ br. 29/04).

predviđeno pravo optuženog na žalbu na drugostepenu presudu u slučaju da je osuđen tek drugostepenom presudom po žalbi tužitelja na oslobađajuću presudu.

Kao primjer za ilustraciju navodimo slučaj Gligorić¹⁴, koji se obratio ombudsmanima smatrajući da su zbog nemogućnosti ulaganja žalbe na presudu Suda BiH, narušena njegova ljudska prava garantovana Ustavom BiH, uključujući tu i pravo na žalbu u krivičnim stvarima priznato članom 14. stav 5. Međunarodnog pakta o građanskim i političkim pravima¹⁵.

Pored pakta ovo pravo je priznato i članom 2. protokola 7. uz Evropsku konvenciju¹⁶.

Činjenice u predmetu onako kako ih je u Instituciji predstavio podnosilac žalbe mogu se sumirati na slijedeći način: Podnosilac žalbe zajedno sa Kozomara Stamenkom je od strane Tužilaštva Bosne i Hercegovine optužen da je kao direktor Republičke uprave za imovinsko pravne poslove Republike Srpske počinio krivično djelo neizvršenja odluke Ustavnog suda BiH, Suda BiH ili Doma za ljudska prava iz člana 239. KZ BiH, u vezi sa članom 29. KZ BiH

na taj način što je, prema navodima optužnice, spriječio i odbio izvršenje privremene mjere izdane od strane Ustavnog suda BiH kojom je naređeno da se obustavi izvršenje presude Osnovnog suda u Banjoj Luci broj P-1657/98 od 29. decembra 1998. godine.

Nakon provedenog prvostepenog postupka dana 7. februara 2005. godine, Sud Bosne i Hercegovine je donio i objavio presudu broj K-112/04 kojom je podnosilac žalbe oslobođen od optužbe da je izvršio krivično djelo za koje je optužen. Na ovu presudu Tužilaštvo BiH je uložilo žalbu. Dana 24. maja 2005. godine Apelaciono vijeće Suda Bosne i Hercegovine je svojim rješenjem broj KŽ-44/05 ukinulo prvostepenu presudu i odredilo održavanje glavnog pretresa pred Apelacionim vijećem. Dana 13. oktobra 2005. godine Sud Bosne i Hercegovine je donio presudu broj KŽK-03/05 kojom je oglasio krivim podnosioca žalbe za krivično djelo Neizvršenje odluke Ustavnog suda BiH iz člana 239. u vezi sa članom 29. Krivičnog zakona BiH i izrekao mu uslovnu osudu kojom je podnosiocu žalbe utvrđena kazna zatvora u trajanju od 10 mjeseci, s tim da se ista

¹⁴ Ombudsmanu za ljudska prava obratio se gospodin Tihomir Gligorić u skladu sa članom 18. Zakona o ombudsmanu za ljudska prava Bosne i Hercegovine. U svojoj žalbi upućenoj Instituciji gospodin Gligorić navodi da je prvostepenom odlukom Suda Bosne i Hercegovine (Sud BiH) oslobođen od optužbe da je izvršio krivično djelo Neizvršenje odluke Ustavnog suda Bosne i Hercegovine, Suda BiH ili Doma za ljudska prava iz člana 239. Krivičnog zakona Bosne i Hercegovine (KZ BiH) u vezi sa članom 29. KZ BiH da bi nakon ulaganja žalbe od strane tužilaštva BiH, oslobađajuća presuda bila ukinuta te nakon pretresa održanog pred Apelacionim vijećem Suda BiH, istom izrečena osuđujuća presuda. Na navedenu presudu Apelacionog vijeća Suda BiH nije moguće uložiti žalbu jer Zakon o krivičnom postupku Bosne i Hercegovine (ZKP BiH) ne dozvoljava takvu mogućnost.

¹⁵ Svako lice oglašeno krivim za počinjeno krivično djelo ima pravo da zatraži da, shodno zakonu, viši sud ispita odluku o krivici i presudi.

¹⁶ Svako ko je odlukom suda osuđen na krivično djelo ima pravo da njegovu osudu ili kaznu preispita viši sud. Ostvarivanje ovog prava, uključujući i osnove za njegovo korišćenje, uređuje se zakonom. Ovo pravo može podlijegati izuzecima u odnosu na djela manjeg značaja, koja su određena zakonom ili u slučajevima kada je licu u pitanju u prvom stepenu sudio najviši sud ili je bilo osuđeno na osnovu žalbe na oslobađajuću presudu.

Nacr ovog protokola, njegovo usvajanje te stupanje na snagu nastalo kao posljedica usvajanja PGP-a i potrebe da se korpus prava priznatih Konvencijom proširi i uskladi sa onim pravima priznatim PGP-om a koja do tada nisu bila priznata Konvencijom, jedno od ovih dodatih prava je i pravo na žalbu u krivičnim stvarima. Međutim, pravo na žalbu u krivičnim stvarima priznato članom 2 protokola 7 uz Konvenciju predviđa izuzetke od opšteg pravila što pakt ne čini.

neće izvršiti ukoliko optuženi u roku od dvije godine ne učini novo krivično djelo. Navedena presuda ne sadrži poku u pravnom lijeku.

Podnosilac žalbe smatra da su narušena njegova prava priznata članom 14. stav 5. Međunarodnog pakta o građanskim i političkim pravima, te članom 6. i 13. Evropske konvencije, te članom 2 Protokola broj 7 uz Evropsku konvenciju. Nastala situacija otvorila čitav niz pravnih pitanja i dilema. Ombudsmeni su ispitali da li je prvenstveno narušen član 14. stav 5. PGP-a i s tim u vezi: da li je odluka Suda BiH broj KŽK - 03/05 od 13. oktobra 2005. godine prva osuđujuća presuda; ako jeste da li je na istu dozvoljena žalba te ako nije da li je takva situacija kompatibilna sa članom 14. stav 5. PGP-a.

Na osnovu činjenica iz predmeta ombudsmeni konstatuju da je presuda Suda BiH broj KŽK - 03/05 od 13. oktobra 2005. godine prva osuđujuća presuda izrečena podnosiocu žalbe. Zakon o krivičnom postupku BiH u svojoj glavi XXIII određuje redovne pravne lijekove i postupak povodom istih. Od redovnih pravnih lijekova Zakon o krivičnom postupku BiH predviđa žalbu na prvostepenu presudu i žalbu na rješenje. Zakon o krivičnom postupku BiH, u skladu sa tradicijom evropskog kontinentalnog pravnog sistema, dozvoljava ulaganje žalbe na svaku prvostepenu presudu u roku od 15 dana od dana dostavljanja prepisa presude.¹⁷ Dakle za razliku od anglo-

saksonskog sistema, koji odluku porote o oslobađanju od krivnje štiti od bilo kakvog preispitivanja, Zakon o krivičnom postupku BiH dozvoljava ulaganje žalbe iz razloga predviđenih zakonom¹⁸ i na oslobađajuću presudu¹⁹, pored mogućnosti ulaganja žalbe na osuđujuću presudu²⁰ i presudu kojom se optužba odbija.²¹

O blagovremenoj i dopuštenoj žalbi odlučuje Vijeće apelacionog odjeljenja Suda BiH, koje može odbiti žalbu kao neosnovanu i potvrditi prvostepenu presudu ili preinačiti prvostepenu presudu ili ukinuti presudu i održati pretres.²² U vezi sa ukidanjem prvostepene presude i održavanjem pretresa, što se desilo u slučaju podnosioca žalbe, odredbe koje se primjenjuju na glavni pretres u prvostepenom postupku shodno se primjenjuju i na pretres pred vijećem apelacionog odjeljenja,²³ što u suštini predstavlja pretres u drugom stepenu. „Nova presuda se izriče i objavljuje po opštim pravilima za donošenje presude, a protiv nje procesni subjekti ne mogu izjaviti žalbu.“²⁴

Dakle, u konkretnom predmetu, podnosilac žalbe ne može uložiti žalbu kao redovan pravni lijek na presudu apelacionog vijeća.

Ombudsmeni primjećuju da Bosna i Hercegovina nije stavila rezervu na član 14. stav 5. PGP-a, te je, prema tome, u obavezi da u svom domaćem sistemu u potpunosti implementira pravo na preispitivanje osuđujućih presuda. Štaviše, svojim Ustavom Bosna

¹⁷ član 292 ZKP BiH.

¹⁸ vidi član 296 ZKP BiH –žalbeni osnovi-

¹⁹ član 284 ZKP BiH.

²⁰ član 285 ZKP BiH.

²¹ član 283 ZKP BiH.

²² član 310 ZKP BiH.

²³ član 317 ZKP BiH.

²⁴ M. Hadžiomerađić „žalba na prvostepenu presudu – Zakon o krivičnom postupku BiH“, u *Komentari zakona o krivičnom/kaznenom postupku u bosni i Hercegovini*, Hajrija Sijerčić Čolić (et.al.). (Sarajevo. Savjet Evrope/Evropska komisija 2005) str.804.

i Hercegovina je predvidjela direktnu primjenu odredbi PGP-a. Ombudsmani izražavaju svoju zabrinutost činjenicom da Zakon o krivičnom postupku BiH ne predviđa mogućnost preispitivanja osuđujućih presuda donesenih od strane Apelacionog vijeća Suda Bosne i Hercegovine, čak ni u slučaju kada je presuda Apelacionog vijeća jedina osuđujuća presuda. Prema tome, ombudsmani zaključuju da je podnosilac žalbe žrtva kršenja prava da zatraži da, viši sud ispita odluku o krivici i presudi kako je to predviđeno članom 14. stav 5 PGP-a. U Bosni i Hercegovini egzistiraju četiri Zakona o krivičnom postupku, dva entitetska te Zakon o krivičnom postupku Brčko Distrikta²⁵ i Zakon o krivičnom postupku BiH. Svi navedeni zakoni, osim Zakona o krivičnom postupku BiH, dopuštaju mogućnost ulaganja žalbe kao redovnog pravnog lijeka na presudu drugostepenog suda kojom je preinačena oslobađajuća presuda prvostepenog suda u osuđujuću presudu. Tako Zakon o krivičnom postupku Brčko distrikta u svom članu 317. stav 4. predviđa da je protiv drugostepene presude dozvoljena žalba ako je Apelacioni sud preinačio presudu prvostepenog suda kojom je optuženi oslobođen od optužbe i izrekao presudu kojom se optuženi oglašava krivim²⁶. Zakon o krivičnom postupku Federacije Bosne i Hercegovine²⁷ u svom članu 333. dopušta žalbu protiv presude suda koji rješava u drugom stepenu, ako je sud koji rješava u drugom stepenu preinačio presudu prvostepe-

nog suda kojom je optuženi oslobođen od optužbe i izrekao presudu kojom se optuženi oglašava krivim.²⁸ Međutim, Zakon o krivičnom postupku Republike Srpske daje najviše garancije prava na preispitivanje osuđujuće presude.²⁹

S obzirom na gore izloženo, može se izvesti zaključak da od svih zakona o krivičnom postupku koji se primjenjuju u Bosni i Hercegovini jedino rješenje usvojeno u Zakonu o krivičnom postupku Republike Srpske zadovoljavaju kriterije utvrđene članom 14. stav 5. Međunarodnog pakta o građanskim i političkim pravima. To iz razloga što Zakon o krivičnom postupku Republike Srpske predviđa mogućnost ulaganja žalbe na osuđujuću presudu koja je donesena od strane drugostepenog suda, nakon što je isti ukinuo presudu prvostepenog suda i sam održao pretres, te nakon istog izrekao osuđujuću presudu. Zakon o krivičnom postupku Federacije BiH i Zakon o krivičnom postupku Brčko distrikta, ne nude takvu mogućnost, dok Zakon o krivičnom postupku BiH uopšte ne predviđaju mogućnost ulaganja žalbe na drugostepenu presudu.

Prema tome, različita zakonska rješenja stavljaju građane Bosne i Hercegovine u neravnopravan položaj.

Uzimajući u obzir naprijed izneseno, saglasno članu 32. zakona o Ombudsmanu za ljudska prava Bosne i Hercegovine, Ombudsmani su dali preporuke nadležnim organima u Bosni i Hercegovini da odmah, po prijemu ovog Izvještaja, Savjet ministara Bosne i Hercegovine poduzme sve neophodne

²⁵ Sl. glasnik Brčko distrikta BiH 10/03 i 6/05.

²⁶ O žalbi na drugostepenu presudu odlučuje Apelacioni sud.

²⁷ Sl. novine FBiH 35/03, 37/03, 56/03 i 28/05.

²⁸ O žalbi protiv presude drugostepenog suda odlučuje Vrhovni sud FBiH.

²⁹ Čl. 324. Zakona o krivičnom postupku RS „Protiv presude drugostepenog suda dozvoljena je žalba sudu koji odlučuje u trećem stepenu samo u slučaju ako je drugostepeni sud donio novu osuđujuću presudu ili ako je drugostepeni sud preinačio presudu prvostepenog sud kojom je optuženi oslobođen od optužbe i izrekao presudu kojom se optuženi oglašava krivim. O žalbi protiv drugostepene presude rješava sud trećeg stepena, shodno odredbama koje važe za postupak u drugom stepenu.“

radnje u cilju usklađivanja Zakona o krivičnom postupku Bosne i Hercegovine sa standardima postavljenim članom 14. stav 5. Međunarodnog pakta o građanskim i političkim pravima; da odmah, po prijemu ovog Izvještaja, Vlada Federacije Bosne i Hercegovine poduzme sve neophodne radnje u cilju usklađivanja Zakona o krivičnom postupku F BiH sa standardima postavljenim članom 14. stav 5. Međunarodnog pakta o građanskim i političkim pravima; da odmah, po prijemu ovog Izvještaja, Vlada Brčko distrikta Bosne i Hercegovine poduzme sve neophodne radnje u cilju usklađivanja Zakona o krivičnom postupku Brčko distrikta Bosne i Hercegovine sa standardima postavljenim članom 14. stav 5. Međunarodnog pakta o građanskim i političkim pravima i da u roku od 3 mjeseca od prijema obavijeste ombudsmane o načinu ispoštovanja preporuka navedenih u ovom Izvještaju.

U daljem raspletu predmeta gosp. Tihomir Gligorića je svoj slučaj iznio pred Ustavni sud BiH, koji je o istom odlučivao u svom predmetu br. AP-2281/05 na sjednici održanoj 6. jula 2007. godine. Mada je apelacija usvojena i ukinuta Presuda Suda BiH broj KŽK-03/05 od 13. oktobra 2005. godi-

ne u odnosu na Tihomira Gligorića pa se predmet u dijelu koji se odnosi na istog vraća Sudu Bosne i Hercegovine koji je dužan po hitnom postupku donijeti novu odluku u skladu s članom 7. stav 1. Evropske konvencije, ali u meritornom rješavanju apelacije izbjegnuti su odgovori na postavljene dileme oko žalbe na drugostepenu presudu, a utvrđene povrede prava na pravično suđenje na koje se pozivao apelant pronađene su u drugim aspektima suđenja pred Sudom BiH.³⁰

5. Izmjene i dopune Zakona o krivičnom postupku Bosne i Hercegovine iz jula 2008. godine (posljednje)

Parlamentarna skupština Bosne i Hercegovine na 29. sjednici Predstavničkog doma održanoj 14.05. i 04.06.2008. godine i na 18. shednici Doma naroda održanoj 17. juna 2008. godine donjela je Zakon o izmjenama i dopunama Zakona o krivičnom postupku Bosne i Hercegovine. Ovaj zakon objavljen je u Službenom glasniku BiH br. 58/08 a stupio je na snagu osam dana nakon objave istog.

Odredbom čl. 317. a Zakona o krivičnom postupku Bosne i Hercegovine je propisano da je protiv presude vjeća

³⁰ Apelant je osuđen za izvršenje krivičnog djela - neizvršenje odluke Ustavnog suda Bosne i Hercegovine iz člana 239. Krivičnog zakona Bosne i Hercegovine za radnje koje je preduzeo kao direktor Republičke uprave za geodetske i imovinsko-pravne poslove Republike Srpske. Konkretno da je spriječio izvršenje rješenja Ustavnog suda tako što je «poslao obavještenje koje je potpisao njegov zamjenik Milorad Elez pod brojem 01/377/01 od 23. novembra 2001. godine Područnoj jedinici Laktaši u kojem je zahtijevao da se u predmetu PP «Domet», koji se odnosi na spomenuto rješenje Ustavnog suda BiH, ne vrše nikakve promjene bez znanja i prethodnog obavještenja Uprave na čijem je čelu bio, zbog čega nije ni postupano prema rješenju Ustavnog suda BiH.»

U vezi s navodom o retroaktivnoj primjeni zakona u odnosu na apelanta, Ustavni sud BiH je utvrdio da je Krivični zakon BiH stupio na snagu 1. marta 2003. godine. Nesporno je dakle da taj zakon nije bio na snazi u vrijeme kada je apelant izvršio radnje za koje je osuđen i stoga je neprihvatljivo obrazloženje Suda BiH u osporenoj presudi da je u to vrijeme postojalo krivično djelo čiji zakonski opis odgovara opisu krivičnog djela za koje je osuđen apelant. U vrijeme kada je apelant izvršio radnje za koje je osuđen nije postojala norma na osnovu koje je osuđen, stoga nije ni mogao biti svjestan da radnje koje je preduzeo predstavljaju krivično djelo za koje je osuđen u smislu principa iz člana 7. Evropske konvencije koji su citirani ranije u ovoj odluci Ustavnog suda.

S obzirom na navedeno, Ustavni sud zaključuje da je u odnosu na apelanta došlo do povrede člana 7. stav 1. Evropske konvencije.

apelacionog odjeljenja dozvoljena je žalba u slučaju:

- a) ako je vijeće apelacionog odjeljenja preinačilo prvostepenu presudu kojom je optuženi oslobođen od optužbe i izreklo presudu kojom se optuženi oglašava krivim.
- b) ako je vijeće apelacionog odjeljenja povodom žalbe na oslobađajuću presudu na pretresu donijelo pre-

sudu kojom se optuženi oglašava krivim.³¹

Ovim je okončano razdoblje primjene Zakona o krivičnom postupku Bosne i Hercegovine kojim je nedostajala odredba o pravu na žalbu na drugostepenu presudu, sa svim prigovorima koje je isticala teorija ali i praksa kao u predmetu ilustrovanom u ovom radu.

Literatura:

1. Sadiković Ć.: Evropsko pravo ljudskih prava, "Magistrat" Sarajevo, 2003;
2. Bakšić- Muftić J.: Sistem ljudskih prava, Magistrat, Sarajevo 2002;
3. Mijović, dr. Ljiljana: Evropski sud za ljudska prava kao faktor u izgradnji evropskog identiteta, Pravna riječ, Banja Luka, 4/05;
4. Vijeće Evrope-Ured u Sarajevu, Izvod iz sudske prakse Evropskog suda za ljudska prava, knjiga 1 i 2, Fond otvoreno društvo, Sarajevo, 2001;
5. Dmičić, dr Mile: Ostvarivanje i zaštita ljudskih prava i sloboda u ustavno-pravnom sistemu Bosne i Hercegovine, "Prava čovjeka" Beograd, broj 5-6;
6. Kuzmanović, dr Rajko, Pravne posljedice odluka ustavnog suda i njihovog izvršavanja, Zbornik radova, Beograd, 2004
7. Christopher Harland, Ralph Rocke, Ekkehard Strauss: Komentar Evropske konvencije o zaštiti ljudskih prava prema praksi u Bosni i Hercegovini i Strasbourgu, Grafičar promet Sarajevo, Sarajevo, 2003;
8. Zajednički projekat Vijeća Evrope i Evropske komisije: Komentari Krivičnih zakona u Bosni i Hercegovini, Sarajevo, 2005;
9. Odluka Ustavnog suda Bosne i Hercegovine br. 2281/05 od 06.07.2007. god.
10. Izvod iz sudske prakse Evropskog suda za ljudska prava, Knjiga 1 i 2. Sarajevo, 2001.
11. Sijerčić-Čolić H., Reforma krivičnog postupka u Bosni i Hercegovini, Ljudska prava, (2006) br. 1 i 2. Sarajevo, 2006. str. 97 – 106.
12. Simović, M.: Krivični postupci u Bosni i Hercegovini. Zbirka krivično procesnih zakona Bosne i Hercegovine sa uvodnim komentarom i registrom pojmova. Drugo izmijenjeno i dopunjeno izdanje. Sarajevo, 2004. 1
13. Simović, M.: Nova rješenja ZKP-a Srpska pravna misao, br. 41. Banja Luka, 2007. str. 53 – 99.
14. Simović Miodrag i Haso Tajić, 2007., Zbirka sudskih odluka iz krivično-pravne materije, Privredna štampa d.o.o. Sarajevo

Ustavi i Zakoni:

1. Ustav Bosne i Hercegovine;
2. Krivični zakon Bosne i Hercegovine;
3. Krivični zakon Federacije Bosne Hercegovine;
4. Zakon o krivičnom postupku BiH;
5. Zakon o krivičnom postupku RS, "Službeni glasnik RS", br. 58/04

³¹ U daljem tekstu ovaj čl. glasi:

(2) O žalbi protiv drugostepene presude odlučuje trećestepeno vijeće sastavljeno od trojice sudija.

(3) Odredbe člana 309. ovog zakona primjenjivat će se i na saoptuženog koji nije izjavio žalbu protiv drugostepene odluke.

(4) Pred ovim vijećem ne može se održati pretres.

Right on effective judicial remedy in the light of last changes and supplements of Bosnia and Herzegovina law on criminal procedure

Summary:

By the regulation of article 292, paragraph 1 of the Law on Criminal Procedure, it is regulated that against verdict, brought in first degree procedure, a complaint can be submitted in the period of 15 days since the day of verdict transcription².

In the paragraph 2. of same article a possibility is previewed of prolongation of the appeal period in complex affairs, so that for them, on the demand of parties and defender, the Court can prolong the appeal period no longer than 15 days.

It seems, at first glimpse, that the Bosnia and Herzegovina State has assured, in national criminal procedure, the principle of effective judicial remedy in complex affaires, and in that way has satisfied the obligation by ratification of European Convention, concerning this guaranteed right.³

However, the Law on Criminal Procedure, in original text and all changes and supplements, has not previewed the appeal right of an accused, who would be freed in first degree procedure, to be sentenced, in appellation procedure by prosecution appeal, or declared guilty. Such guilt verdict is first one, from accused point of view, but he has no right to submit an appeal. In this way his right on effective judicial remedy is violated.

Teorija paradigme i njena primjena na povijesne znanosti i religiju

Doc. dr. sc. Nusret Isanović

Abstract

Thanks to the efforts of the U.S. epistemologist and historian of science Thomas Kuhn, paradigm theory has become one of the central themes of modern discussions on epistemology. Its occurrence has marked a shift in the understanding of natural science and its history. Changed is the perception and outlined are the new possibilities of its other reading and understanding. The theory of paradigm has testified its effective applicability not only in natural science, the area of its original application. In addition to being applied in other scientific disciplines, she has done an impact in the areas of life out of science; as it is remarked by Leonard Swidler, in understanding the contemporary situation of the world and almost all areas of human thought.

Znanstveno konstituiranje teorije paradigmi

Teoriju paradigme je, početkom sedamdesetih godina prošlog stoljeća, razvio američki znanstvenik Thomas Kuhn u djelu *The Structure of Scientific Revolutions* (University Chicago Press, Chicago, 1962). Teorija je namijenjena najprije prirodoslovnim znanostima, a potom, nakon što je aktualizirana brojnim raspravama *pro et contra*, nalazi primjenu u različitim znanstvenim disciplinama. Izgleda da je ovim Kuhnovim djelom jedan od središnjih pojmova evropske recentne znanosti - pojam paradigme (grč. παράδειγμα: primjer, obrazac, temeljni model; pratip ili prasluka) zasvagda uveden u epistemološki diskurs postmoderne. "Riječ je o plod-

nom 'historiografskom' pojmu, koji daje razumjeti što se događa u znanosti kada se pojavi novo."¹ Termin „paradigma“ je kompleksne pojmovne strukture i osebujne mnogoznačnosti. Teško se podaje sustavnom, jednostavnom i sasvim jasnom definiranju. U savremenoj znanosti paradigma se razumijeva kao "sredstvo izricanja znanstvenog znanja",² kao "univerzalno prihvaćena znanstvena dostignuća koja nekoj zajednici praktičara neko vrijeme pružaju model problema i rješenja."³ Prema W. J. Filsteadu paradigma čini *matrixu za znanstvenu disciplinu* (područje). Kao takva obuhvata „uopćavanja, pretpostavke, vrijednosti, vjerovanja i primjere svega onoga što čini predmet jedne znanstvene discipline.“⁴

¹ Rosino Gibellini, *Teologija dvadesetog stoljeća*, Kršćanska sadašnjost, Zagreb, 1999, str. 502.

² Isto, str. 501.

³ Thomas S. Kuhn, *Struktura znanstvenih revolucija*, Naklada Jesenski i Turk: Hrvatsko sociološko društvo, Zagreb, 1999, str. 10.

⁴ W. J. Filstead, *Qualitative Methods: A Needed Perspective in Evaluation Research*, u zborniku: *Qualitative and Quantitative Methods in Evaluation Research*, Sage, London, 1979, str. 34.

Margaret Masterman⁵, Douglas Lee Eckberg i Lester Hill, inače blagonakloni kritičari Kuhnove teorije paradigmi i njegovog modela znanstvenog napretka, dali su troznačno određenje pojma paradigme: a) shvaćanje paradigme kao generalne pretpostavke, b) kao disciplinarnе matrice i c) kao 'primjera' koji priskrbljuje prešutno praktično znanje. U ovom određenju paradigma se nadaju kao temeljna pretpostavka za tumačenje ili razumijevanje svega što je predmet punoljetnog interesa ljudskog uma; ona je osnova za oblikovanje obuhvatnog horizonta mišljenja i djelovanja. Kao takva paradigma sabire brojne posebne teorije ili viđenja. Stoga je način za promatranje svijeta, opći uvid ili naznaka o tome kako neki fenomeni mogu biti percipirani ili razumijevani unutar neke znanstvene zajednice kao nositelja razvoja znanosti.

Thomas Kuhn odbija sustavno i sasvim jasno okarakterizirati pojam paradigme. On ga, uglavnom, upotrebljava u dva različita smisala. Paradigma, „s jedne strane, označava čitavu konstelaciju uvjerenja, vrijednosti, tehnika i tako dalje, koje dijele članovi jedne određene zajednice, a s druge označava jednu vrstu elemenata u toj konstelaciji, ona konkretna rješenja zagonetki koja, upotrijebljena kao modeli ili kao primjeri mogu zamjeniti eksplicitna pravila kao temelj za rješenje preostalih

zagonetki normalne zajednice”.⁶ Kuhn smatra da paradigma definira znanstveni rad i misao, te da se sastoji od formalnih teorija, klasičnih eksperimenata i metoda u koje možemo imati povjerenje.⁷ Ona je kod njega u bliskoj vezi sa sintagmom „znanstvena zajednica“. Stoga se definira i „kao ono što dijele članovi znanstvene zajednice, i samo oni“ kao uputu za rješavanje znanstvenih i tehnoloških zadaća, a zajednica je skup znanstvenika koji su izabrali paradigmu. Samo posjedovanje zajedničke paradigme već konstituira znanstvenu zajednicu od skupine inače disparatnih subjekata; svaka znanstvena zajednica, čak i ona iz predparadigmatskog perioda, posjeduje paradigmu.⁸ Stjecanje paradigme je “znak zrelosti znanstvene discipline, a na tom je dostignuću utemeljena čitava ‘normalna znanost’ koja se uglavnom svodi na ‘razrješavanje zagonetki’ – bavljenje problemima definiranim i nametnutim paradigmom.”⁹

Znanstveni napredak - koji se ne događa pravolinijski nego raskidima i revolucijama - neizostavno podrazumijeva izlazak iz područja “normalne znanosti”, u kojoj je stara paradigma već zahvaćena krizom, i prelazak na novu, životvorniju i istinosnu paradigmu; ona nudi “jedinu” istinu, bremeni odgovore na nova pitanja i pokreće radikalni zaokret u ljudskoj svijesti.¹⁰ “Paradigma

⁵ Margaret Masterman prepoznaje preko dvadeset karakterizacija pojma paradigma u Kuhnovom djelu *The Structure of Scientific Revolutions*. Pojmom paradigma, kako ona misli, ovdje je određen kao : univerzalno prihvaćeno znanstveno dostignuće, mit, globalna filozofija ili sklop bitnih pitanja, klasično djelo, model, cijela jedna tradicija, obično znanstveno dostignuće, analogija, zapažena metafizička spekulacija, prihvaćena zdravorazumska uputa, standard primijenjen na “pseudo-metafiziku”, načelo organizacije kojom se rukovodi percepcija, opće epistemološko stanovište, novi način sagledavanja stvarnosti, nešto što određuje vrlo široko polje stvarnosti, itd.

⁶ Thomas S. Kuhn, *Struktura znanstvenih revolucija*, str. 184.

⁷ Vidi: Vjekoslav Afrić, *Pogovor*, u: Thomas S. Kuhn, *Struktura znanstvenih revolucija*, str. 219.

⁸ Vidi: Thomas S. Kuhn, *Naknadna razmišljanja o paradigmi*, u: *Filozofija nauke* (priredio Neven Sasarić), Nolit, Beograd, bez god. izdanja, str. 314 i 315.

⁹ Srđan Lelas, Tihomir Vukelja, *Filozofija znanosti*, Školska knjiga, Zagreb, 1996, str. 51.

¹⁰ Kuhnova “teorija paradigme” izazvala je žive rasprave. Prigovarano mu je, pored ostalog, da je pojam paradigme promjenljiv, te da nije dovoljno jasno i dobro definiran. Na ove i slične primjedbe Kuhn je djelomično, ali, moglo bi se reći i nedovoljno uvjerljivo, pokušao odgovoriti u *Postscriptum*o drugog izdanja (1971) *The Structure of Scientific Revolutions*.

koja istiskuje staru paradigmu i ustoličuje se na njeno mjesto svakako sebe vidi kao jedinu istinu, štoviše kao progresivni skok prema istini, dok su svi drugi pristupi, kao i pristupi napuštene paradigme, pogrešni, lažni, i baš zato napušteni.”¹¹

Unatoč pokušaja nekih znanstvenika da se Kuhnov pojam paradigme shvati odveć jednostavno, izjednačavajući ga ili sa *osnovnom teorijom* ili sa *metafizičkim stanovištem* na djelu je jedan djelotvoran i složen pojam koji ima svoj znanstveni, filozofski, sociološki i, sa Hansom Küng, teološki aspekt. Stoga se može reći da “paradigma nije samo osnovna (ili vladajuća) teorija u smislu opštepriznatih globalnih naučnih dostignuća, već isto tako i uspješna metafizička spekulacija koja naučnicima, tokom jednog određenog perioda vremena, pruža ne samo model-probleme, već isto tako i model-rešenja, a naizad, ona je i skup opšteprihvaćenih uverenja jedne naučne zajednice koja dobija svoj konkretan oblik u nekom udžbeniku ili klasičnom naučnom delu.”¹²

Thomas Kuhn navodi nekoliko, za povijest znanosti presudnih, smjena paradigmi: ptolomejsku, kopernikan-sku, newtonovsku i einsteinovsku. Nadvladavanje Ptolomejeve kozmologije Kopernikovim heliocentričnom i Newtonove mehanike kvantnom fizikom i općom teorijom relativiteta su primjere fundamentalnih paradigmat-skih promjena. Sa stanovišta moguće primjene Kuhnovih epistemološko-paradigmat-skih naputaka na druge sklopove ži-

vota i područja znanja interesantno je, takođe, spomenuti nalaze njegovih istraživanja po kojima u razvoju znanosti utiču i izvanznanstveni faktori. Tako, rezultati, koje neki znanstvenik postigne, osvise ne samo o njegovom prethodnome znanju, nego i o slučajnostima, i o njegovom psihološkom sklopu, kao i o zajednici koja je više ili manje sposobna razumjeti, prihvatiti i odbaciti ponuđena znanstvena rješenja. Dakle, neki od naizgled proizvoljnih elemenata, sastavljeni od osobne i povijesne slučajnosti, „uvijek je formativni sastojak onih uvjerenja koja prihvaća neka znanstvena zajednica u neko određeno vrijeme.”¹³

Primjena teorije paradigme na povijest religija

Da li je pojam paradigme primjenljiv i na druga, izvan-prirodnoznanstvena područja? Iako je ovaj pojam nastao primjenom sociološke analize na područje prirodnih znanosti, on je „upravo mnogim autorima u društvenim znanostima ... izgledao kao obećani alat baš za izučavanje društvenih znanosti. Tako je Searle (1972) upotrijebio ovaj Kuhnov pojam u lingvistici, a Stanfield (1974) u ekonomiji. Kuhnova perspektiva ipak je naj snažniji odijek imala u svom vlastitom ishodištu, u sociologiji.”¹⁴

Leonard Swidler, primjerice, smatra da je paradigma (ili model) primjenljiva “na sve važnije discipline ljudske misli.”¹⁵ Slijedeći Hansa Künga i Ewerta Causinsa - koji, nakon Karla Jasper-

¹¹ Vjekoslav Afrić, *Pogovor*, u: Thomas S. Kuhn, *Struktura znanstvenih revolucija*, str. 231.

¹² Staniša Novaković, *Hipoteze i saznanje*, Nolit, Beograd, 1984, str. 190.

¹³ Thomas S. Kuhn, *Struktura znanstvenih revolucija*, str. 18.

¹⁴ Vjekoslav Afrić, *Pogovor*, u: Thomas S. Kuhn, *Struktura znanstvenih revolucija*, str. 238.

¹⁵ Leonard Swidler, *Doba globalnog dijaloga*, “Dijalog”, časopis za filozofska pitanja, broj 6, Sarajevo, 1996, str. 127.

sa, koji je govorio o *prvom aksijalnom razdoblju* svjetske povijesti¹⁶, govori o *drugom aksijalnom razdoblju*, kao razdoblju globalne svijesti i *relacijskog univerzalizma* u komunikaciji među ljudima, njihovim religijama i kulturama - on pojam *paradigme* primjenjuje na savremenu situaciju svijeta, koja je po njemu bitno karakterizirana radikalno izmjenjenim oblikom svijesti i bitno novim načinom mišljenja u povijesti čovječanstva, a prouzrokovana je zaokretom od milenijuma dugog 'doba monologa' u novonastajuće 'doba dijaloga'; u njemu su sile divergencije savladane silama konvergencije.¹⁷

Postavljajući pitanje o mogućnosti šire primjene pojma paradigme u kontekstu povijesne znanosti i teologije poznati kršćanski mislilac, inače najdosljedniji zagovornik *ekumenske teologije i teologije religija*, Hans Küng - nakon što je njegovu *primjenljivost više puta provjerio* - odgovara potvrdno, pritom ističući kako "različite religije imaju različite paradigme koje u njima istovremeno postoje."¹⁸

Ključnu provjeru zasnovanosti primjene T. S. Kuhnove "teorije paradigme" na područje religije H. Küng je proveo na značajnom Internationalen ökumenischen Symposium: "Ein neues Paradigma von Theologie" održanom na Univerzitetu u Tübingenu 1983. godine. Cilj Simpozija nije bio "potvrđivanje ispravnosti Kuhnove teorije paradigme nego ustanovljenje mogućnosti primjene njegovih znanstveno-povijesnih i znanstveno-teorijskih ideja na područje duhovnih znanosti, napose na teologiju, te postavljanje

pitanja o samoosvjetljenju položaja teologije danas."¹⁹ Na Simpoziju se nije težilo postizanju konsenzusa u pogledu određene nauka i dogme nego konsenzusu za stanovito teoretsko-praktično razumjevanje teologije danas. Ne želi se, dakle, "kruti kanon nepromjenljivih istina nego kanon osnovnih uslova ... koji se moraju ispuniti ukoliko teologija uzima za ozbiljno svoju savremenost ..., ukoliko želi biti primjerena vremenu i evanđelju."²⁰

H. Küng samo uslovno preuzima Kuhnovu terminologiju i ne insistira na semantici njegovih središnjih pojmova kakvim jesu „inkomenzurabilnost“, "revolucija" i, naročito, "paradigma". Neke od njih pretumačuje i naznačava povijesnu i teološku perspektivu za njihovo unekoliko drukčije razumjevanje. On podsjeća da pojam "paradigma" ima relativno dugu povijest upotrebe unutar koje je nastala njegova razudena primjena i slojevita mnogoznačnost. Stephen Toulmin, primjerice, tvrdi da je pojam "paradigma" u upotrebu uveo još Georg Christoph Lichtenberg, profesor prirodne filozofije u Göttingenu sredinom osamnaestog stoljeća kako bi objasnio određene osnovne modele u *naturphilosophiji*. Ovaj pojam su kasnije preuzeli Ernst Mach i Ludwig Wittgenstein kao ključ razumjevanja, nakon čega on ulazi u opći filozofski diskurs, najprije u Engleskoj, u upotrebi Wittgensteinovih učenika Watsona i N. R. Hansona, a potom, početkom pedesetih godina prošlog stoljeća on se počinje koristiti u Sjedinjenim američkim državama, gdje s Thomas S. Kuhnom ulazi u širu znanstvenu upotrebu.

¹⁶ Vidi o tome više u: Karl Jaspers, *Vom Ursprung und Ziel Geschichte*, Artemis, Zurich, 1949, str. 19-43.

¹⁷ Vidi: Leonard Swidler, *Doba globalnog dijaloga*, str. 141.

¹⁸ Hans Küng, *Projekt Weltethos*, Piper Verlag, München, 1990, str. 158.

¹⁹ Hans Küng, *Theologie im Aufbruch*, Piper Verlag, München, 1987, str. 156.

²⁰ Isto, str. 158.

I Stephen Toulmin i Thomas Kuhn se slažu da paradigme ili modeli nisu ap-solutne konstante u vremenu, te da ne izmiču zakonima promjena. Naprotiv, one su dio stalno mijenjajućeg svijeta i same se, takođe, mijenjaju.²¹

Uvažavajući Kuhnovu definiciju pojma paradigme,²² Hans Küng je *mutatis mutandis* prenosi s područja prirodnih znanosti na područje povijesnih znanosti i religije, pri tom podjednako koristeći "pojmove modeli interpretacije, modeli objašnjenja i *modeli razumijevanja*"²³ čime je omogućeno, kako on misli, novo čitanje i razumijevanje povijesti religija i njihovih teologija. U prenošenju Kuhnovog prirodnoznanstvenog pojma paradigme na područje kršćanske teologije potrebno je, smatra Hans Küng, takođe imati na umu jednu važnu razliku, a ona se sastoji u činjenici da se u teologiji promjena paradigme uvijek događa na temelju evanđelja: "Samo evanđelje ovdje se pojavljuje kao temelj, ne samo diskontinuitet, već i kontinuitet u teologiji."²⁴ Pojmove "paradigma" i "model" on smatra istoznačnim, ali zato razlikuje tri nivoa paradigmi/modela: *makro-*, *meso-* i *mikro-paradigme*. Međutim, samo makro-paradigme mogu ponuditi sveobuhvatna rješenja.²⁵

Opravdavajući primjenu prirodnoznanstvene paradigme u povijesnim znanostima i teologiji Küng uočava da im je zajedničko postojanje kontinuiteta i *redovite znanosti* sa svojim

tekstovima; potom događanje napretka, ali ne nagomilavanjem spoznajâ, već pojavom krize u određenom trenutku usljed čega dolazi do promjene paradigme: potrošena paradigma, koja više ne nudi odgovore na nova pitanja biva zamjenjena novom, živom paradigmom; sličnost između prirodne znanosti i teologije nadaje se i u utjecajima kojeg imaju izvanznanstveni faktori na promjenu i oblikovanje njihovih paradigmi. On takođe upućuje na razlike između paradigmi primjenjenih u prirodnim znanostima i religiji. Za razliku od prirodne znanosti - gdje staru paradigmu, primjerice onu Ptolomejevu, zamjenjuje nova, Kopernikova - u području religije nova paradigma može supostojati zajedno sa starom (na primjer, moderna prosvjetiteljska zajedno sa srednjovjekovnom rimokatoličkom), tako da i danas ljudi iste religije žive u različitim paradigrama. Tako primjerice ima znatan broj današnjih katolika ili muslimana koji duhovno žive u četrnaestom ili petnaestom stoljeću. Ova perzistencija i konkurencija ranijih religioznih paradigmi u današnjem svijetu, smatra Küng, mogla bi biti jedna od glavnih uzroka sukoba unutar jedne religije i između njih. Stoga, ko želi služiti miru on neće moći zaobići propitivanje i kritičku analizu ovih paradigmi.²⁶

U kontekstu razmatranja mogućnosti primjene "teorije paradigme" na područje teologije Küng svoju pažnju

²¹ Vidi: Hans Küng, *Theologie im Aufbruch*, str. 163-164.

²² O širem razumijevanju pojma paradigme i, u vezi s njim, o konceptu promjene u razumijevanju H. Künga usp. Hans Küng, *Theologie im Aufbruch*, 1987, str. 153. i dalje, osobito dio *Paradigmenwechsel in Theologie und Naturwissenschaft*; o primjeni paradigme na "ekumensku teologiju za mir" i "teologiju religija" Küng govori u svom programatskom djelu *Projekt Welthethos*, str. 151-161.

²³ Hans Küng, *Theologie im Aufbruch*, str. 163.

²⁴ Navedeno prema Rosino Gibellini, *Teologija dvadesetog stoljeća*, str. 503.

²⁵ Vidi: Hans Küng, *Theologie im Aufbruch*, str. 165-166.; Hans Küng, *Das Christentum*, Piper, München/Zürich, 1994, str. 145.

²⁶ Vidi. npr. Hans Küng, *Projekt Welthethos*, str. 157-158.; Rosino Gibellini, *Teologija dvadesetog stoljeća*, str. 506-507.

ne usredsređuje na brojne modulacije i modifikacije u povijesti religije nego na “*zaoravanje brazdi*” ili prijelomne događaje u svjetskoj povijesti “koji su odredili epohe i kulturno-religijske konstelacije koje iz njih proizilaze i koje imaju značenje i za naš današnji svijet.”²⁷ Küng smatra da će ovakav pristup za svaku religiju, osobito za judaizam, kršćanstvo i islam, omogućiti sljedeće:

- a) periodizaciju u svrhu pregleda: paradigme prošlosti;
- b) strukturiranje zasnovano na historiji: izazovi sadašnjosti;
- c) predviđanje koje pažljivo određuje agendu: mogućnost budućnosti.²⁸

Primjenjujući *teoriju paradigme* kao mogućnost novog čitanja i razumijevanja povijesti religija, napose kršćanstva, Küng razaznaje nekoliko *epohalnih konstelacija* ili paradigmi koje označavaju ključne promjene u njegovoj povijesti. Naime, on smatra da se u povijesti kršćanstva dogodilo šest promjena paradigmi ili epohalnih zaokreta:

- *prakršćanska apokaliptička* paradigma; ona je obilježila doba kraja Rimskog carstva i helenističke kulture;
- *starokršteno-helenistička* paradigma; njoj odgovara doba pojave rimskih papa i njemačkih careva;
- *srednjovjekovna rimokatolička* paradigma; na njoj se dogodila istočno-zapadna shizma i pripremljena je pojava renesanse i reformskih sabora;
- *reformatorsko-protestanska* paradigma; s njom korespondira kato-

ličko-protestanski crkveni raskol i prispijevanje moći za pojavu novovjekovne filozofije, prirodne znanosti i teorije države;

- *prosvjetiteljska – moderna* paradigma; njoj odgovara epoha industrijalizacije i demokratizacije;
- *savremena ekumenska* paradigma (postprosvjetiteljska ili postmoderna paradigma).²⁹

Ovu shemu promjene paradigmi u povijesti kršćanstva Küng je prvi put izložio na, ranije već pomenutom, Simpozijumu u Tübingenu. Ona će mu poslužiti i kao osnova za strukturu druge knjige njegove velike trilogije o Abrahamovskim religijama, knjige o kršćanstvu: “*Das Christentum*”.

Teoriju paradigme Küng, razumljivo, ne primjenjuje samo na kršćanstvo nego i na ostale velike svjetske religije, koje on ovdje razumijeva kao velike riječne sisteme, određene da *krivudaju vrlo različitim kulturnim krajolicima*. U sklopu takvog religioznog riječnog sistema svaku religiju, smatra on, „treba tretirati ozbiljno kao *posebnu veličinu* u njenom specifičnom profilu.”³⁰ Usljed bitnog perceptivnog pomaka u razumijevanju, opažanju i tumačenju iste religije se vide u različitim paradigmama ili disciplinarnim matricama i „čitaju“ se na nov način.

U sklopu primjene *teorije paradigme*, osim kršćanstva, Küng posebnu pažnju posvećuje drugim dvijema “*abrahamovskim religijama*”, judaizmu i islamu. Analizu religioznih situacija ovih religija, predstavljanje njihovih povijesti i izvođenje povijesno-sustavnih usporedbi, njihovu periodizaciju, struktu-

²⁷ Hans Küng, *Projekt Weltethos*, str. 154.

²⁸ Vidi: Isto, str. 155.

²⁹ Vidi: Hans Küng, *Theologie im Aufbruch*, str. 157-158.; Hans Küng, *Projekt Weltethos*, str. 155-156.

³⁰ Hans Küng, *Projekt Weltethos*, str. 157.

riranje i prognosticiranje on ostvaruje primjenom *teorije paradigmi*.

U njihovom „novom“ razumijevanju on polazi od stanovišta da bi ove tri religije morale biti shvaćene i prikazane „kao *cjelina* pa bi, u tom slučaju, unutar *jedne povijesti kulture* kršćanstva, judaizma i islama razlikovali *različite konstelacije ili paradigme*.”³¹ Važno je podcrtati da naznačena paradigmatička matrica Küngu služe kao mogućnost za temeljito povijesno predstavljanje,

ali i kao osnova za *novo čitanje i razumijevanje* Judaizma i islama. Judaizmu i islamu, što zajedno sa kršćanstvom čine sestrinske religije unutar bliskoistočno-semitskog vjerskog „riječnog toka“, on posvećuje dva opsežna djela svoje trilogije:³² „Das Judentum” i „Der Islam”. Kao i povijest kršćanstva i njihovu povijest određuje šest epohalnih konstelacija ili paradigmi, o čemu će biti više govora u jednoj opsežnijoj studij.

LITERATURA

1. Afrić, Vjekoslav: *Pogovor*, u: Thomas S. Kuhn, *Struktura znanstvenih revolucija*, Naklada Jesenski i Turk: Hrvatsko sociološko društvo, Zagreb, 1999.
2. Filstead, W. J.: *Qualitative Methods: A Needed Perspective in Evaluation Research*, u zborniku: *Qualitative and Quantitative Methods in Evaluation Research*, Sage, London, 1979.
3. Gibellini, Rosino: *Teologija dvadesetog stoljeća, Kršćanska sadašnjost*, Zagreb, 1999.
4. Jaspers, Karl: *Vom Ursprung und Ziel Geschichte*, Artemis, Zurich, 1949.
5. Kuhn, Thomas S.: *Naknadna razmišljanja o paradigmi*, u: *Filozofija nauke* (priredio Neven Sasarić), Nolit, Beograd, bez god. izdanja.
6. Kuhn, Thomas S.: *Struktura znanstvenih revolucija*, Naklada Jesenski i Turk: Hrvatsko sociološko društvo, Zagreb, 1999.
7. Küng, Hans: *Der Islam*, Piper, München/Zürich, 2004.
8. Küng, Hans: *Das Christentum*, Piper, München/Zürich, 1994.
9. Küng, Hans: *Projekt Weltethos*, Piper Verlag, München, 1990.
10. Küng, Hans: *Theologie im Aufbruch*, Piper Verlag, München, 1987.
11. Lelas, Srđan i Vukelja, Tihomir: *Filozofija znanosti*, Školska knjiga, Zagreb, 1996.
12. Novaković, Staniša: *Hipoteze i saznanje*, Nolit, Beograd, 1984.
13. Swidler, Leonard: *Doba globalnog dijaloga*, „Dijalog”, časopis za filozofska pitanja, broj 6, Sarajevo, 1996.

³¹ Hans Küng, *Projekt Weltethos*, str. 151.

³² Od početka posljednje decenije XX stoljeća do 2004. godine Küng je objavio tri velika djela (na približno tri hiljade stranica) posvećena „proročkim religijama”: Judaizmu (*Das Judentum*, Piper, München/Zürich, 1991), kršćanstvu (*Das Christentum*) i islamu (*Der Islam*, Piper, München/Zürich, 2004).

Conclusion

Theory of paradigms has shown that scientific paradigms are expendible and they become outdated; that the science is not developing by a linear multiplying the data, but by ructions and revolutions. In the times of "ordinary science" paradigms are not questioned. Regular science is presented as a way of solving puzzles and a large enterprise of accumulation. However, at a time the irregularities appear and the puzzle can no longer be resolved in the framework of the regular science. There is a crisis of old paradigms and a request appears for switching to a new paradigm. By a scientific revolution the old paradigm is completely or partially replaced by a new one.

It seems particularly interesting here, for us, the Hans Küng application of the concept of paradigm in context of historical science and religion, where it is taken as a model of interpretation or a model of understanding. In the transmission of paradigm theory, from the field of natural sciences to the field of historical science and religion, he perceps significant similarities. Theology, also, holds on regular science, and its progress is not happening by an accumulation of knowledge, a crisis occurs in it that determines the switch to a different paradigm, etc. However, unlike the natural sciences, a paradigm change in the (historical) religions is always happening on the basis of holy texts or published God's Word, which appear as a foundations, not only of a discontinuity, but also of a continuity in their theologies. The difference, in relation to the natural sciences, is reflected by the fact that a new paradigm, in the field of religion, can co-exist together with the old one: modern enlightenment, for example, along with medieval Roman Catholicism.

By applying the theory of paradigms, to which is inherent the use of terms: Models interpretations, explanations of models and models of understanding, it comes to substantially different intellectual perspsektive in understanding, perception and interpretation of same history of religion and its theology, which allows to see it differently and to "read" it in a new way. By its application it is contributed to self- lightening of theology position in our modernity, a contribution is given to achieving consensus for a theoretical-practical understanding of religion, its history and role today; updated is its responsibility in modernity and encouraged is its growth for participation in fulfilling the complex needs of our time and claims to transcendence.

Pregledni članak

Srebrenička banovina i susjedne zemlje

Salih Jalimam

Abstract

An insufficient attention is dedicated in Bosnian – Herzegovina's historiography to first years of functioning of the Srebrenica dukedom. In written surveys of Bosnian Herzegovina's history those data were easily overviewed, which pertains to Srebrenica dukedom in a more narrow sense at that time. Attracted by development of political events on the territory of Herzog Stjepan Vukičević-Kosača, which retained certain independence, and the events about Jajce town, in connection with military activities of Hungarian King Matija Korvin, the historians have lost an insight in historical documents, which give some light on the life inside the Bosnia in first decades of Ottoman's governing. A picture is obtained, with the execution of last Bosnian King Stephan Tomašević, and with occupation of towns by the Ottomans, such as the idea about Bosnia is lost, that Bosnian Noblesse is completely torn out, and that Bosnia remained only as battlefield where two big enemies – Hungarian Kingdom and Ottomans Empire – have fought about its richness and strategically important roads.

In this report some, already known, historical sources and interpretations of the development will be pointed, linked to first years of functioning of the Srebrenica dukedom, and some more broad significations and explaining will be given to them, in the framework of historical circumstances which were crucial in relationships of neighbouring states (Hungarian Kingdom, Republic of Venice, Roman Currie), depending on the situations in Bosnia and Herzegovina.

Key words: *Srebrenik, dukedom, kingdom, Hungarian, Ottomans, Venicens, Bosnia, political break down*

U istraživanju i interpretaciji prvih godina srebreničke banovine pažnja je usmjerena prema nekoliko, već davno poznatih historijskih izvora, koji bliže ili šire objašnjavaju spoljnopoličke okolnosti u bosanskohercegovačkim dešavanjima šesdesetih i sedamdesetih godina XV. vijeka. To se prije svega odnosi na djelo Georgia Sirimiensisa,¹ napisano između 1545.-1548. godine, kako sam autor piše, “kada je boravio dvadeset godina u budimskog kraju.”² Zatim, tu su skoro neiskorišteni podaci iz “Geschicht von der Turckey” Jorga iz

Nirnberga³, kao i ono što kazuje Konstantin Mihailović iz Ostravice u svojim “Janjičarevim uspomena ili turska hronika”.⁴ U historijskoj interpretaciji toga vremena skoro da je skoro potpuno zanemareno viđenje historijskih okolnosti na koje ukazuje Jannus Pannonius koji je bio u pratnji mađarskog kralja Matije Korvina “me regia castra sequentum”⁵ i bio svjedokom borbe oko grada Jajca 1463. godine iz iz toga doživlja nastale su dvije poeme: “Se ipsem excusat quod non praelia tractat”⁶ i “Threnos de morte Barbarae matris.”⁶

¹ Epistole de perditione regni Hungarorum (Đurađ Sremac, Poslanica o propasti ugarskog kraljevstva) Beograd,

² S.Čirković, 1964, 330

³ S.Čirković, 1964, 330

⁴ S.Čirković, 1964, 330

⁵ S.Čirković, 1964, 330

⁶ S.Čirković, 1964, 330

Svjedokom političkog sloma srednjovjekovne Bosne je i biskup Nikola Modruški, koji je na ovom teritoriju boravio u dva navrata i to 1461. i 1463. godine kao papin legat kod kralja Stjepana Tomaševića i o tome ostavio zapise autobiografskog karaktera "Defensio ecclesiasticae libertati". Radi se o opširnem izvješću o dešavanjima na teritoriji srednjovjekovne Bosne, koji je posredno, kroz djelo humaniste Enea silvije de Piccolominija "Commentarii rerum memorabilium" u kojem ima i ovaj zanimljiv navod: "Mađarski kralj nalazio se s vojskom u blizini. Kada je od jednog izbjeglice čuo da mu Turci spremaju zasjedu, napravio im je protuzasjedu. Opkoli jednog turskog zapovjednika s 4.000 vojnika, napadne ga i natjera u bijeg. U potjeri uspije mu ih gotovo sve pobiti. Bila je to jedina utjeha Mađarima poslije gubitka Bosanskog Kraljevstva".⁷ Nešto podataka nalazi se i kod vizantijskog historičara Laonika Halkokondila, koji je inače napisao deset knjiga pod zajedničkim nazivom "Prikaz iz historije" u kojima je obradio razdoblje od 1298. do 1463. godine. Drugi je Kritobul sa Imbrosa koji u djelu „Historija“ opisuje razdoblje od 1451. do 1467. godine. Osman-ski izvori za ovo razdoblje su: Ašikpaša Zade, Dursum-beg.⁸

Mađarska kraljevina i Mletačka republika vršile su odlučujući uticaj na razvoj političkih prilika u srednjovjekovnoj Bosni i mnogo prije njenog političkog sloma, tada su ipak „domaće snage-dvor, vlastela i crkva-imale koliko toliko snage i bile aktivne, tako da su sa svojim držanjem i kolebanjem utica-

le na jačinu pozicija jednog ili drugog velikog suparnika u srednjovjekovne Bosni."⁹ Manje je zapaženo da ni poslije 1463. godine te snage ne nestaju sasvim, bar za jedno kraće vrijeme. U historijskoj literaturi evidentene su određene dvojbe oko osmanlijskog osvajanja Srebrenika i šire okoline, ali Dubrovčani svojim pismom od 13. oktobra 1462. godine potvrđuju da su već u to vrijeme Osmanlije zauzeli cijelu župu Usoru.¹⁰ Povijesna važnost Srebrenika je porasla tek kada su Osmanlije zauzeli veći dio srednjovjekovne Bosne 1463. godine. Te godine je pod osmanlijsku vlast palo 117 gradova-utvrđenja, među kojima i Srebrenik.¹¹

Kralja Matiju Korvina, opasnost od osmanske vojske prinudila je na ozbiljno pripremanje za dalje ratovanje, izvori spominju da je kralj već u julu 1463.godine izmirio se sa carem Fridrikom III. "priznavši Abzburgovcima pravo da naslijede Ugarsku ako umre bez nasljednika."¹² U isto vrijeme evidentirani su pregovori kralja Matije Korvina i Mletačke republike, iz čega je septembru 1463. godine u Petrovaradinu, nastao savez po kojem je trebalo da Mađari ratuju protiv Osmanlija na kopnu a Mletačka republika na Jadranskom moru i to sa svojih posjeda u Dalmaciji, Zeti i na Peleponezu. Ratovanje Republike protiv Osmanlija trajalo je šesnaest godina od 1463.do 1479.godine. "Ovako uredivši stvari ugarski kralj je dobio određene ruke za rat protiv Osmanlija".

Cijela je Evropa politički slom srednjovjekovne Bosne primila "s bolom", ali ga niko nije shvatio kao definitivno i

⁷ Državni arhiv u Dubrovniku, Actii consilii Rogatorum

⁸ S.Jalimam, 1997, 56

⁹ Sima Ćirković, 1964,331-332

¹⁰ Eusebio Fermendžin, 1892, 125

¹¹ Boris Nilević, 2003,47

¹² B.Nilević, 2003,48

nepopravljiv događaj.¹² U takvom ozrjačju, među susjednim državama javila se ideja o obnavljanju bosanskog kraljevstva, kao što se javilo više ličnosti koje su se osjetile pozvanim da budu njeni izvršioци.¹³ U oktobru 1463. godine mađarski kralj Matija Korvin poslao je vojsku na teritoriji srednjovjekovne Bosne koja je vodila vojne operacije u okolini grada Jajca, “za kojeg se smatralo da ima posebno značajnu ulogu u vladanju Bosnom.”¹⁴ Za kratko vrijeme osvojeno je podrgrađe Jajca, ali se osmanlijska vojska povukla u grad i tamo pružila, neočekivan, jak otpor koji je trajao sve do sredine decembra 1463. godine. U vojnim operacijama oko Jajca mađarskoj vojsci se pridružila i vojska hercega Stjepana Vukčića-Kosače i njegovog sina Vladislava, dok je drugi sin Vlatko nastavio da ratuje u istočnim oblastima gdje je početkom oktobra 1463. godine potukao osmanlijsku vojsku i “ubio ili zarobio oko tri hiljade vojnika”.¹⁵

U prvoj polovini jula 1464. godine stigao je pod Jajce Mahmud-paša Anđelović i započeo dugu opsadu grada. Početkom septembra 1464. godine pronijeli su se glasine da se jajačkom kraju približava kralj Matija Korvin sa svojom vojskom. Osmanlije su se tada povukle i napustile posadu oko Jajca, a koristeći povlačenje Osmanlija, kralj Matija Korvin započeo je snažnu vojnu operaciju prema sjeveroistočnoj Bosni i uspio zauzeti grad Srebrenik i još tri grada na rijeci Savi, najvjerovatnije: Brčko, Novi i Teočak.¹⁶ U svojim prodorima iz Bosne prema sjeveru i za-

padu, Osmanlije su bili zaustavljeni i, ovakvo stvorena jaka odbrambena linija pola vijeka štitila je mađarski teritorij od osmanlijskih upada. U prvom redu, Jajačka i Srebrenička banovina služile su, zajedno sa Šabačkom na istoku, kao čuvar mađarskih kapija.¹⁷

Kralj Matija Korvin iskoristio je osvajanje Jajca kao važnu činjenicu da nastavi sa daljim vojnim operacijama za osvajanje ostalih dijelova srednjovjekovne Bosne, ali su mu oskudna sredstva jedva dopuštala da za vrijeme osmanske ofanzive 1464. godine sačuva ono što je osvojio. Da li uslijed toga što je uviđao teškoće odbrane osvojenog dijela srednjovjekovne Bosne, ili iz želje da te oblasti zadrži što tješnje vezane za mađarsku kraljevinu, on nije obnavljao bosansko kraljevstvo.¹⁸ Zbog teškoća u snadbijevanju i bolesti koje su se javljale u vojsci, uslijedilo je povlačenje Osmanlija, tako da je u jesen 1464. godine kralj Matija Korvin sa svojom vojskom uspio da prodre u Usoru i zauzme Srebrenik. Pojedini odredi mađarske vojske zalijetali su se sve do Srebrenice, posebna pažnja posvećena je osvajanju grada Zvornika, koji je “kao prelazna tačka između Bosne i Srbije imao veliku strategijsku važnost i upravo predstavljao ključ Drine.”¹⁹

Mađarska vojska na ovom pohodu naišla je na snažan otpor osmanlijske posade, posebno je bosanski namjesnik Minnet-oglu Mehmed-beg uputio intrentnu pomoć od 200 vojnika, koji su uspjeli zaustaviti ovu vojnu operaciju. Prema svjedočenjima Mađari su cijeli mjesec, od sredine oktobra do sredine

¹³ S. Ćirković, 1964, 332

¹⁴ B. Nilević, 2003, 48

¹⁵ S. Ćirković, 1964, 331-332. B. Nilević, 2003, 48

¹⁶ S. Ćirković, 1964, 333-334, A. Handžić, 1975, 35

¹⁷ Ć. Truhelka, 1904, 48

¹⁸ Ć. Truhelka, 1904, 69

¹⁹ A. Handžić, 1975, 35, S. Ćirković, 1964, 332, B. Nilević, 2003, 49

novembra 1464. godine tukli Zvornik topovima, ali, bezuspješno.

U to vrijeme je u srednjovjekovnoj Bosni bile su dvije banovine: Jajačka i Srebrenička. Mađarski kralj Matija Korvin, od grada Srebrenika i još nekoliko manjih gradova, 1464. godine osnovao je Srebreničku banovinu, koja je bila uklopljena u jedinstven odbrambeni bedem za zaštitu južnih mađarskih granica. Kralj je na Srebreniku formirao jedno od žarišta akcije za odbranu Mađarske od osmanlijske vojske. Srebrenička banovina sa sjedištem u Srebreniku je u to vrijeme obuhvatala nekoliko gradova i to: na jednoj strani mjesta do Zvornika, zatim na drugoj strani Teočak, Tešanj, Gradačac, Soko i Barka (Brčko). „Ova je banovina u to vrijeme bila najrasprostranjenija u povijesti.“²⁰

Mađarski kralj Matija Korvin za zapovjednika u istočnoj Bosni imenovao je Nikolu Ujlaki (Iločki) mačvanskog bana, inače namjesnika grada Srebrenika i „...comes perpetuus.“ Teočaka kod Zvornika. Zanimljivo je spomenuti i to da je Nikola Ujlaki ranije bio žestoki protivnik kralja Matije Korvina, „nu ovaj mu je uskoro (1471.godine) dao čak i titulu bosanskog kralja“.²¹ Matija Korvin smatrao je srebreničku banovinu „ključem i kapijom“ za sjever i zapad srednjovjekovne Bosne. I sam papa Pijo II je, potresen padom bosanske srednjovjekovne države, sa suzama u očima govorio u kardinalskom kolegiju: „... Bosna je pala, kralja njenog ubiše, dršću Mađari i dršću svi susjedi.“²² Stoga je papa Pijo II u oktobru

1463. godine objavio krstaški protiv Osmanlija.

Mletačka republika nije se osjećala pozvanom da povede direktnu akciju za oslobađanje srednjovjekovne Bosne i obnavljanje kraljevstva. Ona se izmirila s Mađarima i pokušala da pomiri hercega Stjepana Vukčića-Kosače i sina Vladislava i obećala pomoć, ali je na jednu ponudu Vladislava Kosače da preduzme akciju u srednjovjekovnoj Bosni odgovorila da je to učinio već mađarski kralj.²³ Obračanje Vladislava Mletačkoj republici u vrijeme kada Mađarska ratuje u srednjovjekovnoj Bosni govori o neraspoloženju prema Mađarskoj. Još rječitije o tom govori drugi događaj. Još prije, 12. augusta 1463.godine pred mletački senat izašla je grupa, plemića iz srednjovjekovne Bosne, „moleći za pomoć i podršku za ponovno dobijanje bosanskog kraljevstva.“²⁴ Karakteristično je da u zapisnicima nije zabilježeno nijedno ime: očigledno su poslanstvo činili ljudi bez većeg značaja. U to vrijeme krupna vlastelinska imena u srednjovjekovnoj Bosni već su sišla sa historijske pozornice. Plemići su u svoje ime i ostale vlastele izjavili da ni oni ni svi stanovnici bosanskog kraljevstva „neće nikada drugu vladu osim mletačke, a ako je ne dobiju potčiniće se Osmanlijama.“²⁵

Tražili su da Mletačka republika pošalju poslanike hercegu Stjepanu Vukčiću-Kosači i drugim gospodarima „onih zemalja svakako u cilju obezbjeđenja pomoći.“²⁶ Javni vapaj grupe plemića pred mletačkim Senatom nije urodila plodom, ali je ta vijest veoma

²⁰ B. Nilević, 2003,49

²¹ Č. Truhelka, 1904, 69

²² V. Ćorović, 1940,560

²³ B. Nilević, 2003,48

²⁴ S. Ćirković, 1964, 330

²⁵ B. Nilević, 2003, 49

²⁶ S. Ćirković, 1981,360

interesantna, jer daje mogućnosti da se sagleda odnos susjednih zemalja prema situaciji u srednjovjekovnoj Bosni poslije njenog pada.²⁷ U svakom slučaju neosporna je njihova veza sa bosanskim kraljevstvom, "ostalom vlastelom, čitavim stanovništvom u čije ime se istupa u Mletačkoj republici."²⁸ Treba podvući izraziti protivmađarski karakter ovog poslanstva koje dolazi do izraza naročito u spremnosti da se srednjovjekovna Bosna "prije potčini Turcima nego Ugarskoj."²⁹

Izrazito protivmađarskog raspoloženja u srednjovjekovnoj Bosni vjerovatno je izazvalo neobičnu pojavu da bosansko kraljevstvo obnovi ista država koja ga je srušila. Potvrdu sadrži pismo Gerarda de Colisa, poslanika milanskog duke u Budimu, iz posljednjih dana 1465. godine. Colis opisujući obnovu kraljevstva i ličnost novog kralja Bosne, ujedno objašnjava i razloge koji su sultana naveli na taj korak. Novi kralj se zvao Matija i "bio je vlastelin drugog kralja Bosne" ("del' altro re de Bosna"), "ali je sada renegat i ima ženu u Carigradu." Colis ovako obrazlaže sultanov postupak: sultanu je potrebno da osvoji Jajce, jer bez njega neće moći da drži ni Bosnu dovoljno sigurnu. Videći da ne može osvojiti Jajce, on je novog kralja postavio zato da bi zemlji izgledala da ima svoju staru vladu; "a kako je Jajce prirodno neprijateljski raspoloženo prema Mađarima, on pokušava da ga na ovaj način potčini pomenutom kra-

lju, a time bi, kao prirodna posljedica, Jajce bilo potčinjeno Turcima."³⁰ Drugi govore, kaže Kolis, da sultan traži mir sa svakim jer je slab i ima komplikacije na dvoru. Colis, svakako, kao savremenik upućen u političke događaje nije pogriješio u ocjeni sultanovih namjera i motiva koji su ga naveli na postavljanje kralja u Bosni.³¹

O postavljenju bosanskog kralja ima nekih potvrda u dubrovačkom arhivu prva, je od 11. januara 1467. godine, kada je Vijeće umoljenih Dubrovačke republike, donijelo odluku da se da poklon u tkaninama u vrijednosti od 100 perpera "domino Mathie regi Bosne filio olim Regis Radivoy".³² Poslije četiri godine 16. septembra 1471. godine Dubrovčani opet daruju nešto skromnijim darom, samo sa 60 perpera u gotovom novcu "domino Mathie Sabancich nuncupato regi Bosne".³³

Pismo Lupusa Lukača, savjetnika dvora, upućeno s mađarskog dvora milanskom duki, 3. jula 1476. godine, spominje postavljanje kralja Matije "Christianissimo" u Bosni, koji je pismom tražio od mađarskog kralja da ga i on prizna, "a Turci kad su za to saznali, opsjeli su njegove gradove i gradove njegove vlastele."³⁴ U literaturi se pretpostavlja da je Matija Korvin poslao kralju Matiji, tražeći priznanje od njega; to saznaje sultan, šalje vojsku koja opsjeda kralja i njegovih šest gradova; Matija Korvin uputi pomoć i ta vojska koju je mađarski kralj poslao pod komandom kaločkog nadbiskupa Stefana

²⁷ Poslanstvo o kom je ovdje riječ može biti sastavljeno od emigranata, izbjeglih iz srednjovjekovne Bosne, a može biti grupa odvažne vlastele koja je iz zemlje krenula da izvrši ovu misiju. S. Ćirković, 1964, 330

²⁸ S. Ćirković, 1964, 330

²⁹ B. Nilević, 2003, 49

³⁰ S. Ćirković, 1964, 331

³¹ S. Ćirković, 1964, 331

³² Državni arhiv u Dubrovniku, Actii consilii Rogatorum

³³ Državni arhiv u Dubrovniku, Actii consilii Rogatorum

³⁴ Državni arhiv u Dubrovniku, Actii consilii Rogatorum

Batorija, uspjela je da oslobodi novoga kralja početkom jula 1476. godine.³⁵

To nepobitno proizilazi iz drugog dijela pisma Lupusa Lukača, gdje se iznose razlozi koji su naveli sultana na postavljenje kralja. Kako je kralj Matija jedan dio Bosne dao vojvodi Nikoli Iločkom i učinio ga kraljem Bosne, sultan se nada da će se ostatak Bosne "lakše potčiniti Hrišćaninu nego Turčinu, ali mu to nije uspjelo."³⁶ Ovo postavljanje kralja 1476. godine je, dakle, došlo kao reakcija na postavljanje Nikole Iločkog za kralja, sa mađarske strane; a kako se to imenovanje Iločkog desilo septembra 1471. godine, taj događaj nam kao pregrada jasno dijeli ova dva imenovanja vazalnog kralja. Istina, u vrijeme kada je Nikola Iločki postavljen za kralja, Dubrovčani su darovali kralja Matiju Šabančića, pa bi se moglo misliti da se onaj uvod u pismu Lupusa Lukača odnosi na jedno ranije vrijeme.

U Vijeću umoljenih dubrovačke Republike odlučeno je 6. maja 1476. godine da se izaberu tri člana Vijeća koji će napisati odgovor mađarskom kralju "Pro factio Mathie Voissalich".³⁷ Sutradan su ovi izabrani članovi došli sa nacrtom tog odgovora i ovog puta je stvar stilizovana nešto drukčije: "de firmando responsonem faciendam Mathie Voissalich et litteris regie Maiestatis."³⁸ Odgovori su primljeni tek poslije dvostruke ispravke. Ovdje se nigdje ne kaže izričito da

je Matija Vojsalić kralj Bosne. To nije ni čudo kad iz pisma Lupusa Lukača saznaje se kako su tekle stvari. "Ni sam Matija nije tursko postavljenje smatrao dovoljnim, nego je tražio priznanje od ugarskog kralja."³⁹ Prirodno je da ga ni Dubrovčani, posredujući između njega i mađarskog kralja, nisu smatrali kraljem, niti ga tako titulisali. Za stupanje u vezu s mađarskim kraljem, Matija Vojsalić nije imao pogodnijeg, prirodnijeg pa ni lakšeg puta od Dubrovnika.⁴⁰

U Mađarskoj, od dolaska na prijesto Matije Korvina djelovala je jaka opozicija čiji glavni nosilac bio je Nikola Iločki. Snaga opozicije postala je osobito opasna poslije 1471. godine. Da ga oslabio i razjedinio opoziciju kralj Matija Korvin „poslužio se potkupljivanjem osobite vrste: postavio je najgrlatijeg opozicionara Nikolu Iločkog za kralja Bosne i nije promašio cilj."⁴¹ Postavši druga ličnost u kraljevini, zauzimajući mjesto iza samog Matije Korvina, Nikola Iločki je postao kraljev vatreni pristalica. „Za Bosnu on nije značio ništa: Jajce i veći dio osvojene Bosne ostao je i dalje pod upravom banova, dakle, neposredno pod Matijom."⁴² Nikolin kraljevski naslov bio je samo velika počast, a njegov ugled nije bio ništa veći od ugleda njegovog protivnika Matije Šabančića. O njegovoj političkoj djelatnosti u Bosni znalo se samo toliko da je slao poslanika hercegu Vlatku Kosači i Ivanu Crnojeviću.⁴³

³⁵ B. Nilević, 2003, 49

³⁶ S. Ćirković, 1964, 331 "Izvori nam sasvim jasno kažu da je kralj Bosne postavljan dva puta: jednom, 1465. godine, a drugi put 1476. godine."

³⁷ S. Ćirković, 1964, 331

³⁸ Ć. Truhelka, 1904, 49

³⁹ S. Ćirković, 1964, 332

⁴⁰ B. Nilević, 2003, 50

⁴¹ S. Ćirković, 1964, 334

⁴² V. Ćorović, 1940, 560

⁴³ Vladimir Ćorović je smatra da je slanjem poslanika Nikola tražio podršku i novac. Matija Korvin je mogao ovim potezom biti zadovoljan i izgleda da nije zaboravio koliko mu je koristio, jer se bosanskom krunom služio još jednom. Ona mu je poslužila kao cijena za sporazumjevanje. Neposredno pred svoju smrt 1489. godine, kad su započeti pregovori s carem Fridrihom III, nudio je Matija da car Fridrih postavi svog nezakonitog sina za kralja Bosne i Hrvatske. V. Ćorović, 1940, 560

Historijski izvori iz šesdesetih i sedamdesetih godina XV. vijeka potvrđuju da je poslije pada srednjovjekovne Bosne pod osmanlijsku vlast 1463. godine ostala samo sitna vlastela kao jedini značajan činilac i da osmanlijska vlast u svojoj politici računala sa njim.⁴⁴ Ta sitna vlastela je izrazito antimadžarski raspoložena, a dokaz tome je izjava grupe vlastele u Veneciji 1463. godine, "da će se radije dati pod Tursku vlast, nego koju drugu osim Mletačke."⁴⁵ "Neprijateljstvo Bosne prema Mađarima ističe i Gerard de Colis u pismu koje smo citirali, a takav se stav može izvesti i posebno iz sultanove politike prema Bosni."⁴⁶

Međutim, u osmoj deceniji XV. vijeka izgleda da nastaje promjena u raspoloženju i političkoj orijentaciji susjednih zemalja prema Bosni. Matija Korvin, tek kada je dobio direktnu ponudu obratio pažnju prema bosanskim unutrašnjim prilikama i društvenim kategorijama (sitna vlastela) koja je tražila, od susjeda pomoć. Historijski izvori nisu od pomoći da se prepoznaju dalje aktivnosti, čak, ne zna se šta se desilo sa Matijom Vojsalićem i njegovim plemstvom poslije 1476. godine.

Vojno-političke promjene koje su evidentirane u drugoj polovini XV. vijeka na prostorima srebreničke banovine ukazivali su da je opasnost od Osmanlija stalna i da od narednih osmanlijskih napada nije izuzeta ni Srebrenička banovina. Od svoga osnivanja 1464. godine pa do propasti

1512. godine banovina je mnogo trpila u stalnim podgraničnim sukobima, ali, ipak, dugo se održavala uprkos nemarnosti njenog bana Tome Matučine. U njenim gradovima-tvrđavama: Srebreniku, Tešnju i Sokolu kod Gračanice malo je bilo ljudi, a ban se nije mnogo brinuo za njenu odbranu tako ni za namirnice. U historijskoj literaturi se prenosi da nije ostavio nikakvo oružje za odbranu ban je ostavio Srebrenik i vratio se u Mađarsku.⁴⁷ Smederevski sandžakbeg Bali-beg i bosanski Mustafa, kada su uvidjeli da je riječ o slabo ili nikako branjenom prostoru, sa brojnim vojnim postrojbama napali su 1512. godine Srebrenik. Osmanlije su, uz pomoć ljestava popeli se na izvanjske zidove grada pa se srebrenička posada povukla u gradsku kulu. Malobrojna posada, od vođa ostavljena, hrabro je branila Srebrenik, inače vrlo zapušten i po starinski građen.⁴⁸ Osmanlije su glađu prisilile posadu, da nakon deset dana junačke odbrane, uz obećanu slobodu odlaska "na vjeru preda" grad. Međutim, to obećanje nije održano, jer kada je posada izlazila iz grada, Osmanlije su je posjekle do posljednjeg čovjeka.⁴⁹

Vojno-političkim slomom Srebrenika, sa historijske pozornice nestaje i srebrenička banovina, čime prestaje i određeni politički interes susjednih zemalja. Novom upravno-administrativnom i teritorijalnom podjelom ovaj kraj će nastaviti život u okvirima Zvorničkog sandžaka.

⁴⁴ S. Ćirković, 1981, 397

⁴⁵ B. Nilević, 2003, 50

⁴⁶ S. Ćirković, 1964, 332

⁴⁷ Ć. Truhelka, 1904,

⁴⁸ B. Nilević, 2003, 51

⁴⁹ Ludvig Thalloczy, 1916, 180 Đ. Basler, 1957, 120

I. IZVORI

a) Neobjavljeni:

Državni arhiv u Dubrovniku

1. Actii Consilli Rogatorum vol. XV - XVIII
2. Actii Consilli Minoris, vol. X - XVI
3. Lettere e commissioni di Levante, vol. I - XVI

b) Objavljeni

1. Mihailo Dinić, Odluke veća Dubrovačke republike. Knj. I - II. - Posebna izdanja SAN, Beograd, 1951, 1964.
2. Mihailo Dinić, Iz dubrovačkog arhiva. - Knj. III, Beograd 1967,
3. Dubrovačko malo veće o Srbiji (1415-1460). - (sabrao i priredio Andrija Veselinović), Beograd, 1997, str. 699.
4. Eusebio Fermendžin, Acta Bosnae potissimum ecclesiastica cum insertis editorum documentorum registis ab anno 925 usque ad annum 1752. - MSHSM, ed. JAZU, Zagreb, 1892.
5. Josip Gelcich - Lajos Thalloczy, Diplomatarium relationum reipublicae Ragusinae cum regno Hungariae. - Budapest, 1879.
6. Salih Jalimam, Izvori za historiju srednjovjekovne bosanske države. -Izd. Arhiv, Tuzla 1997, str.144
7. Šime Ljubić, Listine o odnošajah između Južnoga Slavenstva i Mletačke Republike. -sv. V, VIII, IX,. - Ed. MSHSM, JAZU, Zagreb 1857, 1886, 1890.
8. Frano Miklošič, Monumenta Serbica. -Wien 1858.
9. Medo Pucić, Spomenici srpski od 1395 do 1423. -Sv. I - II. - Beograd 1858 - 1862.
10. Jovan Radonić, Acta et diplomata Ragusina. - Izd. SKA, Beograd 1934.
11. Junni Resti, Chronica Ragusina. Ed. Natko Nodilo, Chronica Ragusina Junii Restii ab origine urbis usque ad annum 1451. Izd. JAZU, Zagreb 1893, str. 315

12. Tade Smičiklas, Codex diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae. - sv. II - XV, Zagreb 1904-1934.
13. Aleksandar Solovjev, Odabrani spomenici srpskog prava od XII do XV veka,-Beograd 1926.
14. Stare srpske biografije. XV i XVII. veka. -Izd. SKZ, Beograd 1938, str. 164
15. Ljubomir Stojanović, Stare srpske povelje i pisma. - Knj. I Dubrovnik i Srbidio 1-2. Beograd - Sremski Karlovci, 1929 - 1934.
16. Ferdo Šišić, Nekoliko isprava iz početka XV stoljeća. - Starine, JAZU, knj. XXXIX, Zagreb 1938.
17. Đuro Šurmin, Hrvatski spomenici. Knj. I, Zagreb
18. Ludvig Thalloczy, Studien zur Geschichte Bosniens und serbis im Mittelalter. - Munchen und Leipzig, 1914.
19. Augustin Theiner, Vetera monumenta Slavorum meridionalium historiam illustrantia. - sv. I, Romae 1863.
20. Augustin Theiner, Vetera monumenta historica Hungariam sacram illustrantia. Sv. I - II. Romae 1859-1862.
21. Marko Vego, Zbornik srednjovjekovnih natpisa Bosne i Hercegovine. - Sv. I - IV, Izd. Zemaljski muzej Bosne i Hercegovine. - Sarajevo 1962-1970.

II. LITERATURA:

1. M. Hadžimehmedović R. Stari grad Srebrenik, Sarajevo 1985.
2. Hamdija Kreševljaković, Stari bosanski gradovi. - Naše starine, I, Sarajevo 1953, str.40
3. Mihailo Dinić, Srpske zemlje u srednjem veku. Istorijsko - geografske studije. - Izd - SKZ, Beograd 1978, str. 446
4. Mihailo Dinić, Srebrnik kod Srebrenice. - Beograd 1934.
5. Marko Vego, Postanak srednjovjekovne bosanske države. - Izd. „Svjetlost” Sarajevo 1982, str. 216
6. Vladimir Ćorović, Istorija Srba. - Izd-Zograf, Niš 2001, str. 794
7. Vahid Tursumović, Srebrenik kroz historiju. - Izd.Bosnia ars, Tuzla 1997, str. 93

8. Ferdo Šišić, Vojvoda Hrvoje Vukčić-Hrvatinić i njegovo doba (1350-1416) - Zagreb 1902, str. 288
9. Ferdo Šišić, Glasnik zemaljskog muzeja
10. Salih Jalimam, Historija bosanskih bogomila. - Tuzla 2002, str. 234
11. Salih Jalimam, Vranduk - kraljevski grad. - Zenica 1996, str. 143
12. Vladimir Ćorović, Historija Bosne. Knjiga I. Beograd 1940. str. 658
13. Vladimir Ćorović, Kralj Tvrtko I Kotromanić. - Izd. SKA, Beograd, 1925, str. 105
14. Sima Ćirković, Istorija srednjevekovne bosanske države. - Izd - SKZ, Beograd 1964.
15. Sima M. Ćirković, Herceg Stefan Vukčić - Kosača i njegovo doba. - Beograd 1964, str. 309
16. Ambrozije Benković, Katoličke župe Bosne i Hercegovine i njihove filijale od XII. Vijeka do danas. - Đakovo, 1966.
17. Ambrozije Benković, Tuzlansko područje negdja i sada. - Županja-Đakovo. 1971.
18. Pavao Živković, Tvrtko II Tvrtković.
19. Đoko Slijepčević, Istorija srpske pravoslavne crkve. Knjiga I. -Diseldorf, 1978, str. 528
20. Ivan Stražemanac: Povijest franjevačke provincije Bosne Srebrene. - Zagreb 1993, str. 420
21. Đuro Tošić, Trg Drijeva u srednjem vijeku. - Sarajevo 1987, str. 324
22. Dominik Mandić, Franjevačka Bosna. -Rim 1968, str. 252
23. Dominik Mandić, Državna i vjerska pripadnost srednjovjekovne Bosne i Hercegovine. - Chicago, 1960, str. 487
24. Tomislav Raukar, Hrvatsko srednjovjekovlje. - Prošlost, ljudi, ideje. -Zagreb 1997, str. 620
25. Adem Handžić, Tuzla i njena okolina u XVI. vijeku. - Tuzla, 1975.
26. Konstantin Jireček, Istorija Srba. Knj. I, Beograd 1922, str. 328
27. Josip Jireček, Trgovački drumovi i rudnici Srbije i Bosne u srednjem vijeku. - Sarajevo, 1951, str. 146
28. Šefik Bešliagić, Stećci - kataloško - topografski pregled. - Sarajevo 1971, str. 495
29. Mladen Ančić, Putanja klatna. Ugarsko - hrvatsko kraljevstvo i Bosna u XIV. stoljeću. - Zadar - Mostar, 1997, str. 298
30. Boris Nilević, Sjeveroistočna Bosna u tokovima evropske srednjovjekovne povijesti. Prilog historiji Srebreničke banovine.-Bosna franciscana, god. IV, broj 6, Sarajevo 1996, str. 116-122
31. Aiša Softić, Usmene predaje Bošnjaka.- Izd. BKZ "Preporod" Sarajevo 2002, str. 450
32. Ćiro Truhelka, Naši gradovi. Opis najljepših srednjovjekovnih gradova Bosne i Hercegovine. - Naklada knjižare J.Studnička i dr. Sarajevo 1904, str 96
33. Poviest hrvatskih zemalja Bosne i Hercegovine. Knjiga I. Izd. HKD "Napredak" Sarajevo 1942, str. 853
34. Marko Vego, Naselja bosanske srednjovjekovne države. - Izd. "Svjetlost" Sarajevo 1957, str.184

Summary

Srebrenik, as a strategic town, had many lords and it became an important part of Bosnian state. Since 1426, powerful Ottoman Empire fought in a battle for Srebrenik. After 1463. Srebrenik was included in Ottoman Empire. Next year it was in charge of the Hungarian king Matijas Korvin, when town becomes the center of th Srebrenik's bannat and Hungarian defense against Ottoman attacks.

Until 1512, Srebrenik managed to resist Ottoman's invasion, and its occupation meant disappearance of Srebrenik's bannat. Because of that. Srebrenik lost its historical relevance, and the war between Europe and Levant went on north. Its "life" continued like a part of Zvornik's region with new administrative and territorial partition. So it became one of the administrative units of Ottoman Empire.

Turcizmi u bosanskom jeziku

Mr. Sc. Edina Solak

Pedagoški fakultet Univerziteta u Zenici

Abstract:

This article analyses semantics of the lexicographic loan words from turkish language to bosnian, which have passed through not only the transphonemization and transmorphologization, but also numerous semantic displacements in different stylistic and sociolinguistic contextual positions.

XIII. yüzyıldan XX. yüzyılın başlarına kadar Balkanlar'da Osmanlı Devleti'nin resmi dili olan Türkçe, bölgedeki toplumlar tarafından iletişim aracı olarak kullanılmıştır. Bölgede Osmanlı tebaası olarak yaşayan halk devletle olan ilişkilerinde ve günlük hayatta Türkçeyi kullanmışlardır. İletişim ihtiyacından kaynaklanan bu etkiyle Türkçe kelimeler zaman geçtikçe Boşnak, Makedon, Sırp ve Arnavutların sözcüğüne girmeye başlamıştır.

Bosna Eyaletinde yüzyıllarca Osmanlı Türkçesi genellikle yazı dili olarak kullanılmaktaydı. Saraybosna'daki el yazma kütüphanelerinde, özellikle arşiv koleksiyonlarında, Boşnakların Osmanlı Dilinde çok sayıda el yazma eserleri muhafaza edilmektedir. Örneğin, arşiv koleksiyonlarında çeşitli belgeler bulunmaktadır: kadı sicilleri, vakfiyeler, inam defterleri, nikah defterleri, ticaret defterleri ve sair. Halbuki, halkta Boşnak dilinde çok sayıda Türk kelimeleri (*turcizmi*) hala kullanılmaktadır. 'Dil transferi' hem tarih süreci hem de kültür ve uygarlığın etkilerinin neticesidir.

Boşnakların İslamiyet'i kabul etmesi günlük yaşam tarzlarını da değiştirmiş, gündelik hayatta yeni kelimelere ihtiyaç duymuşlardır. Bu ihtiyacı ilişkide buldukları Türkçeden bazen kısmi değişikliklerle bazen kelimeleri hiç değiştirmeden alarak karşılamışlardır.

Osmanlı Devleti yönetim sistemi ve devlet anlayışı gereği çok sayıda Boşnağı İstanbul'a getirmiş burada eğitmiştir. Bunlar arasından çok ünlü devlet adamı, ilim adamı, şair ve yazarlar yetişmiştir. Osmanlı sarayına gelen ve burada eğitildikten sonra askeri ve mülki görevlilerle evlendirilip Bosna'ya tekrar döndükleri veyahut Bosna'ya gelen memurların Boşnaklarla evlendikleri ve bir daha geri dönmedikleri Türkçenin bu yolla da Bosnakçaya tesir ettiğini söyleyebiliriz. (Ahmet Cevdet Paşa Tezâkir-i Cevdet adlı eserinde Boşnak kızlarının Saraybosna'ya gelen memurların gönüllerini çalmakta ne kadar mahir olduklarını tatlı tatlı anlatır).

Yapılan araştırmalara göre bugün Boşnakçada dokuz bin civarında Türkçe kelime bulunmaktadır. Gündelik hayatta da çok sayıda Türkçe kelime

ve kavramla karşılaşmak mümkündür. Saraybosna sokaklarında Ramazan ve bayramlarda *Ramazan şerif hayrola*, *Bayram şerif mübarek olsun* gibi tabirleri görmek veya bayram namazında camide müezzinin Yunus Emre'nin bir ilahisini saf Türkçe okuduğunu işitmek hiç şaşırtıcı değildir.

Türk dilinin yaygınlaşması ile birlikte Türk atasözlerine karşı ilgi de artmıştır. Bu konuda ilk örneğe Bosna Hersek'ten Mehmet-Bag Kapetanoviç Ljubušak'ın (1839-1902) Cevâhir-i Şarkiye (Istočno Blago) isimli eserinde rastlanmaktadır. Bu eserde bahsedildiği üzere, Boşnak dilinde 4492 atasözü, atasözü niteliğinde cümleler ve özlü sözler yer almaktadır. Bunların arasında, Tanzimat dönemi Türk şair ve yazarlarından da vecizeler vardır. Bunun yanında Bosna'da Türkçe Boşnakça gramer kitapları görülmeye başlamıştır. (Bosnalı İbrahim Edhem Berbiç'in "İlk Karşılaştırmalı Boşnakça Türkçe Gramer Kitabı")

Bu genel girişten sonra Türkçenin Boşnakçaya etkilerini daha detaylı olarak irdelemek istiyorum.

Dil devamlı değişmektedir. Türk dilinin çağdaş Boşnakçaya etkisi hala görülmektedir. Çalışmamızda sadece bu etkinin izleriyle uğraşmak istiyoruz.

Yazılı ve sözlü edebiyat ile birlikte Boşnakçayı daha fazla etkilemeye başlayan Türkçe, bu dile nüfuz ettikçe günlük kullanım alanına daha kısa sürede girmiştir. Yapılan bu inceleme sırasında bazı Türkçe kelimelerin günlük hayatta artık Boşnakça kelimeler gibi rahatlıkla kullanıldığı görülmüştür. Bir selâm ifadesi olan "selâm aleyk", "eselâmu aleykum" veya "selâmun alejkum" ifadeleri hem Türkçeden gelme hem de millî bir sembol olarak görülmektedir. Boşnakça-

da "sabahayrula", "akşamhayrula", "sabahayrosum", "akşamhajrosum" ve cevabı olan "Alahrazola" veya "Alahrazosum", "merhaba" gibi kelimeler evde, ailede veya mahallede kullanılan gündelik kelimelerdir.

Ayrılırken söylenen "eydovale (iyi dua ile)" ve cevabı olan "eysahadile - eysadile (iyi sıhhat İle)" de Türkçe ifadelerdir. Yine ayrılırken kullanılan "Alahemanet", "Alahimanet", "Allahu / Bogu na amanet" ifadeleri de yaygın olarak kullanılmaktadır. Uzun süreli evden ayrılmalarda ise "Alahmanet (Allah'a emanet)", "Allah sana hayır versin", "hayırlarla var", "hayırlı yolculuklar", "Allah seni sahiplensin" gibi ifadeler kullanılmaktadır.

Bosna'da Osmanlı dönemindeki beylerin ve ağaların zamanı geçmesine rağmen hem yazı hem de konuşma dilinde kullanılan hitap şekillerinden olan *beg*, *ağa*, *efendiya* gibi kelimeler Türkçeden geçmiştir. Bunun yanı sıra konuşma diline özgü olarak, aslen akrabalık ilişkisi anlamında olup ama temel anlamında kullanılmayan kelimeler hitap şekilleri olarak kullanılmaktadır. Türkçede olduğu gibi "amidža", "adžo", "dajdža", "tetka", "nano" kelimeleriyle tanıdık veya tanımadık herhangi bir yaşlı adama veya kadına hitap edilebilir. Bunun yanı sıra genç veya yaşıt olan fertlere teklifsiz konuşmalarda "yarane(yaren)", "burazeru (birader)" diye seslenilebilir.

Görüldüğü üzere Boşnak dili Türk dilinden pek çok kelime almıştır. Bu kelimelerden bazıları Boşnak edebiyat dilinin önemli parçası olmuştur. Bu yüzden Boşnak halk şiiri, hikâyesi, atasözleri ve deyimlerini bu sözleri bilmeden ve açıklamadan anlamak çoğu zaman mümkün olmamaktadır.

Boşnak dilinde Türkçe ile ortak tes-

pit edilebilen toplam kelime ve kavram sayısı 6877'dir. Ancak anlam bakımından bu miktar 8742'dir, yani bazı kelimeler iki veya daha fazla anlamda kullanılmaktadırlar.¹ Türkçeden Boşnakçaya geçen kelimeler çeşitli şekillerde tasnif edilebilir, biz türetilme tarzı ve kullanım alanına göre iki şekilde sınıflandıracğız. Türetilme tarzına göre:

A - Boşnakçada olmayan tamamen Türkçeden geçmiş kelimeler:

aa - Karşılığında başka Boşnakça kelime olmayan Türkçe kelimeler: Örnek olarak: bakır, çarapa, kutiya, pamuk, şecer; yemekler: baklava, burek, boza, kahva, somun, bamya; meyveler: dut, zerdalye, senabiya (sinop elması), yerebasmaz (armut); sebzeler: pazija (pazı), arpacık (küçük soğan); giyimler, yelek, tepelik, fermen, dimije; eşyalar: ibrik, cezva, tepsija, minder, tencere, postekija, sinija; enstrümanlar: saz, zurna, def tambur gibi.

ab - Boşnakçada karşılığı olan fakat Türkçe kullanımları yaygın olan kelimeler: Örnek olarak: barut, alat (alet), başta (bahçe), çarşıya, çarşaf, çoban, yastuk, yorgan, yufka, kaymak, kaşika, kusur (küsür), makaze (makas), maşa, megdan, meza (meze), sandale, sanduk, şimşir, torba, tutkal gibi.

B - Halk dilinde ve edebiyat dilinde kullanılan kelimeler; örneğin: amanet, at, bayrak, beşika, bunar (pınar), çardak, çerge, çumur(kömür), džubre(gübre), gaytan, hayduk (haydut), kapiya (kapı), magaza, ocak, pirinaç (pirinç) gibi.

C - Günlük konuşmada sık kullanılan ancak edebiyat dilinde özel amaçla (ironi için) kullanılan kelimeler; asker, avliya, baksuz (bahtsız), bakşış, duşman, celat (cellât), çuprija (köprü),

belay (belâ), behar (bahar), kubra (eski bir tabanca), degenek, sokak, hayvan, burazer (birader), komşıya, muşteriya, merak, ortak, pazar, veresiya, duçan (dükkân), cadda (cadde) gibi.

D - Bazı bölgelerde kullanılan kelimeler; örneğin: babo (baba), taze, fişek, harman, hava, insan, çevirma (çevirme), haber, çiviya (çivi) gibi.

E - Sadece halk edebiyatı içinde bulunan fakat günlük dilde olmayan kelimeler; armağan, bedeviya (bedevi), çuheylan (küheylan), çorda, istifam, leventa, murdum, nara, salte (tek), ge-yisiya (giysi).

F - Boşnakçada, oldukça yaygın olarak kullanılan ancak şekil bakımından Türkçeye bazen benzeyen bazen de farklılık arz eden bazı kelimeler vardır.

1. Türkçeden hiç değiştirilmeden aynen kullanılan kelimeler: aba, abdal, açık, adam, adet, acayip, hendek gibi.

2. Sonuna -ya eklenerek türetilen kelimeler: Boşnakça kelimelerin sonunda li, -lı, -i, -ı veya -ci, -cı, -çi, -çı varsa sonuna -ya takısı eklenmiştir. Örnek; bahtlı = bahtliya, başlı = başliya, çarşılı = çarşiliya, akşamcı = akşamciya, alçı = alçıya, Abdi = abdiya, Ali = Aliya gibi.

Sonuna -ya eklenerek kullanılan kelimelere örnek olarak Saraybosna'daki Başçarşı Sokağı'nın ismi gösterilebilir, Başçarşıya.

3. Sonu -e ile biten Türkçe kelimelere -a eklenerek türetilen kelimeler: Örnek olarak: akçe = akça, Hayriye = Hayriya, Cemile = Cemila gibi.

Boşnakça ile Türkçe arasında sessiz harflerin dönüşümü ile türetilen kelimeler: Örnek olarak: bahçe = başça, ikbal = igbal gibi.

¹ Abdulah Skaljić; Turcizmi u Srpskohrvatskom Jeziku, Svjetlost, Saraybosna, 1989, s.12.

Türkçe -lik, -lık, -siz, -sız ekleriyle oluşturulan Boşnakça kelimeler: çiçeklik = çiçekluk, terzilik = terziluk, hırsızlık = hırsızluk gibi.

Türkçe -lik, -lık, -siz, -sız ekleriyle oluşturulan Boşnakça kelimelere örnek olarak çizmecilik kelimesi verilebilir.

G- Diğer türetme değişiklikleri ise şunlardır:

ga. Sessiz harf değişimleri ile türetilen kelimeler; örnek olarak, sabun = sapun, defter = tefter, göz = coz, sünger = suncer, yağ = yag, halife = kalif, kerpiç = çerpiç, kör = çora, şeker = seçer, mektep = meytet, tamam = taman gibi.

gb. Sesli harf değişimleri ile türetilen kelimeler; örnek olarak, ferace = fereca, hançer = hancar, bereket = beriçet, şehir = şehir, minare = minara, kılavuz = kalavuz, yastık = yastuk gibi.

gc. Birden fazla harfin değişimi ile türetilen kelimeler: kumkuma = kulkuma, çubuk = çibik, kurtuluş = kurtaliş gibi.

gd. Harflerin yerlerinin değişimleri ile türetilen kelimeler; örnek olarak: bayrak = baryak, cezve = cevza, Orhan = Ohran, damga = dagma, nalın = nanule, kuyruk = kuryuk gibi.

ge. Sesli veya sessiz harf eklemek ile türetilen kelimeler; örnek olarak, bilezik = belenzuke, erguvan = yorgovan, seccade = sercada, şehzede = şeyherzada, kervan = karavana gibi.

gf. Sesli veya sessiz harf eksiltilerek türetilen kelimeler; örnek olarak: çıkmaz = çikma, keşkek = keşke, İstanbul = stanbul, işkembe = şkembe gibi.

gg. Kuralsız değişimler ile türetilen kelimeler; örnek olarak: çavuş = çayo, yürüyüş = yuriş, harçlık = haşluk, eczahane = hevzecana, karanfil

çiçeği = karanfilçiç, yırtmaç = itmaç gibi.

gg. ‘H’ harfi yazma ve okumada kullanılan hatalardan türeyen kelimeler; örnek olarak: ahbap = abap, haber = aber, haps = aps, Haşim = Asim, Helva = alva, âdet = hadet, aga = haga, at = hat gibi.

gh. Türkçe fiil kökünden Boşnakça Fiil yapımı;

-isati eki ile mastar fiil yapımı; örnek olarak: davranmak = davranisati, beğenmek = begenisati, boyadı = boyadisati, şaşırmak = şaşirisati, eğlenmek = eglenisati gibi.

-ti ve -ovati ekleri ile fiil yapımı; örnek olarak, aşık olmak = aşıkovati, bayram olmak = bayramovati, pişman olmak = pişmaniti, durmak = durati.

-çiniti, -biti ve -doçi y fiillerle fiil yapımı; dua etmek = dua çiniti, azap çekmek = azab çiniti, pişman olmak = pişman biti, nikâh yapmak = nikâh uçiniti, tövbe etmek = tovbe doçi.

gi. Sıfatların üstünlük derecesi; beter - beterniyi - naybeterniyi, ehven- ehveniyi-

gj. Boşnakça kelimelere Türkçe ek getirmek suretiyle üretilen kelimeler:

-li, -lı ekleme; örnek olarak, no-vayliya = yeni gelen insan gibi.

-lik, -lık, -luk, -lük ekleme; örnek olarak: bezobrazluk = yaramazlık, lo-povluk = hırsızlık.

-ci, -ci, -çi, -cı ekleme; örnek olarak: tramvayciya = tramvaycı gibi.

Boşnakça kelimelere Türkçe ek getirmek suretiyle üretilen kelimelere örnek olarak Saraybosna’daki Kazandzija (kazancı) dükkânının ismi ile Kazandzilik (Kazancılık) Sokağı’nın ismi gösterilebilir.

gk. Türkçe kelimelere Boşnakça ön ek eklemek suretiyle türetilen kelime-

ler; örnek olarak, *rahatsız = nerahat*, *vakitsiz = nevakat*.

gl Biri Türkçe biri Boşnakça olan iki köklü türetilmiş kelimeler; örnek olarak: *maystorbaşa = baş uzman*, *haber-noşa = haberci* gibi.²

Boşnakçada ö, ü gibi bazı harfler kullanılmamaktadır. Ayrıca bazı harflerin okunuşları da değişiktir. Bu nedenle kelimelerin telâffuzları ve okunmaları farklılık arz etmektedir. Gramer, telâffuz ve yazma kuralları itibarıyla Türkçeden oldukça farklı olan Boşnakçada kullanılan Türkçe kelimeleri bir Boşnak'la konuşurken seçmek zordur. Ancak zaman geçtikçe ve ortak konuşulan konu bilindikçe kullanılan kelimelerin ve köklerinin nasıl ve nereden geldiği rahatlıkla anlaşılabilir.

A. Ş. Yesenkoviç'e göre Boşnakçanın sözcüklerindeki Türkçeden ve Türkçe etkisiyle gelme sözcükler çeşitli maddî ve manevî kavramların ses imgesidir: din terimleri, günlük hayat, ev döşeme, giyinme kültürü, yemek kültürü gibi değişik anlam alanlarında kelimeler, yani Osmanlı medeniyetiyle gelen olgulardan başlayarak, beş yüzyıllık bir süreç içerisinde ortaya çıkan dil dışı gerçeklerle kadar değişik nesnelere ve eylemlere yansıyan göstergeler. Bu konular çeşitli araştırmacılar tarafından farklı açılardan incelenip birkaç kitap ve çalışmada yayınlanmıştır. Bu yüzden bugünkü Boşnak dilinde Türkçe sözcüklerinin etkilerinin şu anlam alanlarına yansımış olduğunu söyleyebiliriz:

Din ve dini geleneklerle ilgili kelimeler

Peygamber, namaz, rekat, sedzda, abdest, serdzada (seccade), mukabela (Ramazan ayında camilerde okunan Kur'anı-kerim), saf, okuyisati (ezan

okumak), ikameti'ikametinin (ikamet getirmek), tespih, dzamiya, dzemaî, dzematliya, imam, muyezin, hatib, hutba, bayram (sadece Ramazan ve Kurban Bayramı anlamında), dova (dua), zikir, mevlud (mevhit), sabah (sabah namazı anlamında), ikindiya (ikindi namazı anlamında), aksam (akşam namazı anlamında), yaciya (yatsı namazı), tekiya (tekke), ilahiya (ilahi), derviş (derviş), dzezza (cezbe), rüya (dindar insanlar tarafından görülen ve yorumu olan rüya), hukta-ti (zikir esnasında Hu-Hu demek, zikir etmek), ilalakati (Kelime-i Tevhid söylemek), şucurati (Allah'a şükür etmek), Kibla, Çaba (Kabe), dzenaza (cenaze töreni), mezar, mejt, mejtaş, talkın, gusul, sunetiti sunetluk (sünnet etmek...), medresa, mekteb, softa (medrese öğrencisi), kurban, Çitab (büyük harfle, Kur'an), niçah (dinî nikâh anlamında), takvim." Bazı sözcükler Türkiye Türkçesi'ndeki anlamlarına nazaran, Boşnakçada yalnızca bir anlamda, yani dinî anlam alanında kullanılıp bilinmektedir. Örnek olarak Türkçedeki "rüya" uykuda görülen herhangi bir rüya/düş olabilirken Boşnakçada ancak tasavvufa yakın çevrelerde kullanılan bir kelime olup, dindar insanlar tarafından görülen ve anlamlı bir yorumu olan rüya demektir. Türkiye Türkçesinde bazı çevrelerde okul anlamında kullanılan "mektep" kelimesi, Boşnakçada ancak Türkiye Türkçesindeki "Kur'an kursu" anlamına denktir. Bunun gibi, medrese de ancak imam-hatip lisesine denk bir dinî lisedir; "softa" ise, o lisenin öğrencisidir. Yine Türkiye Türkçesindeki "cenaze" herhangi bir ölü anlamında iken, Boşnakçada ancak bir Müslüman öldüğünde kılınan cenaze

² Şenol Alparlan, *Bosna'da Türk Kültürünün İzleri*, GK Basımevi, Ankara 2006. (s. 72-88)

namazı ile cenaze töreni anlamındadır. Boşnakçada niçah kelimesi ancak dinî nikâh, imam nikâhı veya dinî nikâh merasimi anlamında iken Türkiye Türkçesinde belirleyicisi olarak sıfat bulunmadan ilk olarak resmî nikâh anlaşılmaktadır.

b) Ev döşeme ve eşyaları ile kelimeler

Boşnakçaya Osmanlıdan geçen eşyalar ile ilgili kavramlar ve kelimeler ile ilgili olarak şunları söyleyebiliriz.”Eskiden Boşnak Müslüman evlerine girmek istediğimizde ilk olarak kapiya (kapı), sonra da avliya (avlu), kaldırma, çesma önümüzde çıkardı. Eski evlerde kamerija, çardak, halvat, odaja, mutfak, ve içinde dolaf, sofras, minder, sehara, peštahta, mangala gibi şeyler varken yeni apartman dairelerinde bunlar için yer kalmamıştır. Varlıklı olanların evlerinde hâlâ el işi haliyalar ve çilimler (halı ve kilim) bulunur; varlıklı olmayanların halılarına tepih denir.

c) Giyim ve kuşam ile ilgili kelimeler

Feredza (ferace), çurak (kürk) dzubba (cübbe), ahmedija (sarık), çulah (külâh) çarape (çorap), papuçe (pabuç, terlik anlamında), çarşaf, yastuk, yorgan, dusek. Yirmi beş, otuz sene öncesine kadar hacıların giydiği ve ancak hacdan döndükten sonra kullanma hakkını kazandığı sarığa “hadzijska ahmedija” denirdi.

d) Akralıki, isimler ve komşulukla ilgili kelimeler

Aliya, Cenena, Amina, Ayşa vs.....

e) Hitap, övgü ve yargı ile ilgili kelimeler

f) Atasözü, deyim ve kalıplaşmış kelimeler

(g) Yemek, içecek ve baharata ait kelimeler

Boşnakça yemek, “ziyafet” anlamına gelmektedir. Gerek Ramazan ayındaki iftar, gerekse sair günlerdeki yemek ve ziyafet geleneği ayrıdır. Burada tencere, tava, çasa, tepsiya, ve sahanlarda tarhana veya şkembe gibi çorbalarla başlanarak, bamja, pilav, jeriste, sarma, dolma, jahnija, sogandolma, kadaif, baklava, çevab, çufte, pita, burek, poğaça, keşke, sutliya, zerde, hoşaf, visnjab, somun, kaymak, hurmadzik, tatliya, tulumbe, aşure.³

(h) Yer isimler(Şehir-dağ-tepe vs).

Baştaşı: Bihaç’ın 70 km kuzeyindedir.

Bostan: Mostar’ın 40 km kuzeydoğusundadır.

Çardak: Birisi Jajçe’nin 20 km batısında diğeri Zepçe’nin 16 km doğusundadır.

Çatici: Saraybosna’nın 40 km kuzeyindedir.

Çelebiç: Foça’nın 25 km güneyindedir.

Çitluk: Birisi Mostar’ın 50 km güneydoğusunda, diğeri 20 km güneydedir.

Delijaş: Saraybosna’nın 35 km güneyindedir.

Derventa: Kuzeyde Hırvatistan sınırına yakındır.

Foça: Saraybosna’nın 70 km güneyindedir.

Ilidza: Saraybosna’nın hemen batısındadır.

Kaldırma: Bihaç’ın 75 km güneyindedir.

Karakaya: Zvornik’in 5 km kuzeyindedir.

³ Amina Šiljak Jesenković; “Dil ve Kültür İlişkilerinin Işığı Altında Türkçenin Boşnakçaya Etkileri”, Balkanlar’da İslam Medeniyeti Milletlerarası Sempozyumu Tebliğleri, İstanbul, 2002, s.389.

Kazanci: Livno'nun 32 km kuzeybatısındadır.

Kulen Vakuf: Bihaç'ın 35 km güneyindedir.

Majdan (Meydan): Jajçe'nin 14 km batısındadır.

Pazariç: Saraybosna'nın 30 km batısındadır.

Sarajevo: Bosna'nın başşehridir.

Türbe: Travnik'in 3 km batısındadır.

Tarçin: Saraybosna'nın 35 km güneyindedir.

Tuzla: Saraybosna'nın 120 km kuzeydoğusundadır.

Karaula: Saraybosna-Tuzla yolu üzerindedir.⁴

Bosna'daki 'klasik Türk dilinin hümanizması'nın göstergelerden birisi ve aynı zamanda *Boşnak dilinin hümanizması*'nın örneklerden birisi 1631 tarihinde Bosnalı Mehmed Hevai Uskufi tarafından 'Makbul-i Arif' adlı Boşnakça-Türkçe sözlüğüdür. Dil tarihinin açısından bu sözlük pek değerli bir eserdir. Sözlüğün giriş bölümünde adı geçen eserin yazma sebebini anlatmaktadır:

Murad etdim ki düzem bir risale
Hiç evvelinden alınmaya hayale
(...) Tevekkül eyleyüb kıldum te-
fekkür

Der an dem hatıra düştü tezekkür
Edem Bosna dilince bir lügat cem'
Ki ola ol dahi halince bir şem'
(...) Ki bir mısra ola Bosna dilince
Biri Türki ola vezne gelince
(...) İki kimse bulur bunda ifade
Biri Bosna biri tab'ı güşade
Ki Bosnaya olur Türki müfade
O gayrinün olur ilm-i ziyade
Zarar mı var ki bir tahsil kılaydın
Kamu nasın lisanından bileydin?
Sözlüklerde de kelime, "dünyadaki

nesnelerin, biçimlerin, olgu, durum ve devinimlerin dilde anlatım buluşu" (Doğan Aksan 1998:III:151) olarak, soyut ve somut kavramların şahidi olarak işlemektedir. Bunun için göstergelerden en iyisi adı geçen Bosnalı Mehmed Hevai'nin sözlüğüdür.

Bosnalı Hevai, sözlüğündeki Türk kelimelerini halkta popüler etmekteydi. Bu yüzden eserini şiir şeklinde yazmıştır. Eserine bu kelimelerle başlamaktadır:

MAKBUL-I 'ARİF

(Bu tur Şahidi)

El-kita el-evvell (1. bölüm)

Bog TANRI, jedno bir dir, hem jedini Vahdeti.

Duša CAN dır, çovjek ADAM, DİRLÜĞİ dir životi.

Hem FERİŞTE anđel oldu, GÖKLere de nebesi.

Raj CENNET, rajenik oldu demek CENNETİ.

Moma KIZ dır, p'rah, TOZ dur, t'rag İZ dir, put YOL.

ZAHİDe hem sofi derler, sam sidet HALVETİ.

Visoko dur YÜKSEK olan, ALÇAK olan nizoko.

Hem sokol dur ŞAHİN adi, UÇTU demek poleti.

G'lava BAŞ tır, zub DİŞ tir, hem DUDAĞa usna der.

Nos BURUN dur, DİL jezik tir, breb're sende more ti.

Usta AĞIZ, rame OMUZ, hem KULAĞa uho der.

Čelo ALIN, KAŞ obrva, SEN GÜZEL-SİN lipo ti!

Hem AYAĞa noga derler, DİZe derler koljeno.

⁴ Şenol Alparslan, *Bosna'da Türk Kültürünün İzleri*, GK Basımevi, Ankara 2006. (s. 72-88)

PADIŠAHa car derler, carina dır
DEVLETİ.

GÜMİŞe hem s^erebro derler, zlato de
hem ALTUNa.

GÜZELe hem lipo derler, SANA BEN-
ZER kako ti.

Hem TÜFENĞe puška derler, sablja
derler KILICa.

Lûk YAY dur, kopje SIRIK, dahi SEN
VUR udri ti.

AT konj dur, mazga KATIR, magare
der EŞEĞe.

Zob YEM dir, sino OTLUK, ALA SEN
de uzmi ti!

Kuça EV dir, žena AVRET, muž derler
KOCAYA.

Dahi KURDa vuk elerler, vučina dur
HEYBETİ.

KONUĞa hem gos^t derler, most
KÖPRÜ, mast YAG.

Tarihi ve edebi kaynaklarda olduğu halde unutulmuş ya da yaşlıların anladığı çok sayıda kelime bulunmaktadır. Tarihi metinler üzerinde yapılacak geniş kapsamlı bir çalışma Boşnak dili için olduğu gibi Türkçe için de faydalı olacaktır. Çünkü halen Boşnakçada kullanılıp bilindiği halde Türkçede terkedilen birçok kelime mevcuttur. Bosna'da kullanılan Türkçenin tam olarak ortaya konulabilmesi için Avusturyalılar ve Sırp'lar tarafından yapılan tüm tahribata rağmen varlığını muhafaza etmiş olan Osmanlı döneminden kalan tarihi ve edebi eserlerin

gün ışığına çıkarılması gerekmektedir. Boşnak ve Türk Türkologlara bu konuda büyük sorumluluk düşmektedir.

Günümüzde Bosna'da Türkçe bilenlerin sayısı gün geçtikçe artmaktadır. Bunda Türk-Boşnak ilişkilerinin gelişmesi ve açılan Türk Dili ve Edebiyatı Bölümlerinin büyük rolü vardır. Bosna-Hersek'teki Türkoloji bölümleri, bir tanesi Zenica Üniversitesi Pedagoji Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, bu bakımdan çok önemli. Bu bölümler yaşatılmalı. Hatta fakültelerin en iyi bölümleri olmalı. Çünkü insana yapılan yatırımın kıymeti ilerleyen zaman içinde anlaşılır. Bu bölümlerden yetişen öğrenciler birer Türkiye, Türkçe sevdalısı oluyor. Ve içlerinden bazılarının yarın birgün Bosna-Hersek'te önemli görevlere geleceklerini umuyorum. Bu güzel amacın bir parçası olmaktan elbette gurur duyuyorum.

Boşnaklar Türkiye'de değişik Üniversitelerde okuyor. Eskiden farklı olarak artık Türkler de Bosna'ya sadece ticaret için değil okumak için geliyor.

Bir asırlık ayrılıktan sonra Boşnaklar ve Türkler ortak tarih ve ortak kültürün verdiği ilhamla, Türkçenin mihranlığında, aradaki fiziki mesafeye aldırmaksızın "yıldızların altında" ortak bir gelecek inşa etmek için çalışıyorlar.

Summary

Words are arranged and analysed according to the specific conceptional semantic fields, beginning with lexem from the historical literature sphere to the every day use sphere in routine collocations, greetings and phraseological constructions. Usage of turkish loan words regardless of frequency, explains huge diversity and characteristics, which are result of the diachronic evolution in bosnian language(L2) in contact with turkish language.

Key words: loan words, suffix, word formation, bosnian language(L1), turkish language(L2), terms, greetings, phraseological constructions.

Srpske paradržavne tvorevine (1990.-1995.) - Udar na ustavni poredak Republike Bosne i Hercegovine

mr. sc. Remzija Kadrić

Abstract:

In this case-study, we will tackle the issue of establishment of some Para-Governmental institutions at the territory of Republic Bosnia and Herzegovina in the period between 1990-1995, their organization, purpose of establishment and in what way they obstructed constitutional order of the Republic Bosnia and Herzegovina, at that time.

KEY WORDS: *Constitution, destruction, Pra-Governmental institutions, political party, the so called Assembly of Serbian people, Constitutional Court.*

Uvod

Kad govorimo o temi ovog rada, u uvodu ćemo naglasiti nekoliko važnih činjenica, a to su:

- u novembru i decembru 1990. godine, u Bosni i Hercegovini su održani prvi višestranački izbori,
- usljed disolucije Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije, nakon izbora, pred Bosnu i Hercegovinu su postavljeni novi izazovi,
- u Bosni i Hercegovini se, u tim procesima, javljaju snage dezintegracije s ciljem rušenja njenog ustavnog poretka.

Ova tema, imajuću u vidu te činjenice, ima za cilj da rasvijetli pitanja vezana za stvaranje srpskih paradržavnih tvorevine, ciljeve njihovog formiranja, uspostavljene organe i političke faktore koji su uticali na njihovo stvaranje.

Analizom raspoloživih dokumenata, doći ćemo do zaključka da je cilj for-

miranja tih srpskih paradržavnih tvorevina bio dvostruk:

- onemogućavanje ostvarivanja nezavisnosti Bosne i Hercegovine i
- priključivanje tih paradržavnih tvorevina tadašnjem ostatku tzv. krnje Jugoslavije.

Srpsko nacionalno vijeće kao prvi paradržavni organ u Bosni i Hercegovini

srpsko nacionalno vijeće formirano je u Banjoj Luci 13. oktobra 1990. godine na Svesrpskom saboru.¹ Nakon toga su formirane mreže regionalnih nacionalnih srpskih vijeća. Razloge za formiranje Srpskog nacionalnog vijeća iznio je Radovan Karadžić, njen prvi predsjednik, naglašavajući da „Srbi u Bosni i Hercegovini neće odustati od svojih zahtjeva da žive u istoj državi u kojoj je i njihova matica Srbija.“²

Srpsko nacionalno vijeće je 8. novembra 1990. godine donijelo „Deklaraciju o položaju srpskog naroda

¹ Šire o ovome: Smail Čekić: AGRESIJA NA REPUBLIKU BOSNU I HERCEGOVINU, Knjiga I, Insitut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava, Sarajevo 2004.

² Javnost - list Srpske demokratske stranke, Sarajevo 27.10.1990.

u Socijalističkoj Republici Bosni i Hercegovini.“ Ovaj dokument nedvosmisleno potvrđuje negiranje političkog i pravnog subjektiviteta Bosne i Hercegovine, te stavlja do znanja da „za srpski narod nije prihvatljiva Bosna i Hercegovina kao samostalna država i da je cilj srpskog naroda da sačuva svoje jedinstvo“, kako stoji u pomenutoj deklaraciji. Pored toga u Deklaraciji je najavljeno da će Srpsko nacionalno vijeće „o suštinskim pitanjima samobitnosti srpskog naroda u Bosni i Hercegovini organizovati referendum.“

Konstituiranje tzv. srpskih opština na prostoru Bosne i Hercegovine

Stvaranje tzv. srpskih opština je rađeno na osnovu „Preporuke Srpske demokratske stranke o osnivanju skupština srpskog naroda u Bosni i Hercegovini.“ U tom dokumentu su data uputstva klubovima Srpske demokratske stranke u pojedinim opštinama da donesu odluke o osnivanju skupština opština srpskog naroda u Bosni i Hercegovini, te način njihovog formiranja.

Po toj preporuci njih bi činili „odbornici Srpske demokratske stranke i drugi odbornici srpske nacionalnosti koju podnesu izjavu o pristupanju skupštini.“ Navest ćemo nekoliko primjera formiranja tzv. skupština srpskog naroda:

Srpska opština Zvornik je proglašena 27. decembra 1991. godine uz „prisustvo brojnih zvanica sa obe obale Drine“, te predstavnika Srpske pravoslavne crkve. Predsjednik te opštine je u uvodnom govoru naglasio da „barijera među braćom Srbima Drina, neće biti Berlinski zid.“³

Srpska opština Ilidža je formirana, po istom modelu, 3. januara 1992.

godine uz prisustvo rukovodstva Srpske demokratske stranke, odbornika te skupštine i predstavnika Srpske pravoslavne crkve. Kao osnov za formiranje ove opštine naveden je Plebiscit srpskog naroda, koji je održan 9. i 10. novembra 1991. godine, i Preporuka Srpska demokratske stranke Bosne i Hercegovine.

Po istom modelu konstituisane su i druge tzv. srpske opštine u kojima su Srbi bili apsolutna ili relativna većina.

Konstituiranje Srpskih autonomnih oblasti (SAO)

Formiranje tzv. srpskih opština bile su pripremne radnje u daljnjem teritorijalnom cijepanju države, a sve sa ciljem pripajanja tih dijelova tadašnje Jugoslaviji.

Naredna faza u tim aktivnostima je bila stvaranje srpskih autonomnih oblasti, po modelu regionalizacije, od već stvorenih tzv. srpskih opština.

Regionalni odbor Srpske demokratske stranke za staru Hercegovinu je na sastanku u Foči održanom 3. maja 1991 godine., aktualizirao regionalizaciju u istočnoj Hercegovini. Na tom skupu je jednoglasno zaključeno „da se još više intezivira rad na ovom pitanju“, pri čemu se ističe kako ih „na ovom putu nikakve odluke bosanskohercegovačkog parlamenta neće onemogućiti.“ Konstituiranje skupština zajednice opština istočne i stare Hercegovine je uslijedilo 21. maja 1991. godine u Trebinju. Općine Trebinje, Gacko, Bileća, Nevesinje, Ljubinje, Kalinovnik, Čajniče i Rudo su donijele najznačajniji dokument - Odluku o udruživanju u Zajednicu. Kao i kod drugih zajednica opština, sjednici su prisustvovali srpski poslanici svih osam opština, gdje je

³ Službeni glasnik srpskog naroda u BiH, br.1, Sarajevo, 15. januar 1992.

konstituirano najviše rukovodstvo. Za predsjednika je izabran Božidar Vučurović (Trebinje), a za potpredsjednike Milorad Vujović (Bileća) i Duško Kornjača (Čajniče).

Trebinje je određeno za administrativno sjedište Zajednice. Tom prilikom je usvojen je Statut, kao najznačajniji dokument i drugi akti zajednice. Isto tako je upućen i prijedlog općinama Stolac, Nikšić i Dubrovnik da se priključe ovoj regiji.

Srpsku homogenizaciju potvrđuje i donošenje Odluke o ujedinjenu razdijeljenog naroda Krajine. Nju je srpski narod Bosanske Krajine usvojio uoči Vidovdana 28. juna 1991. godine.

Regionalizacija je i dalje bila jedna od glavnih aktivnosti Srpske demokratske stranke. Srpska demokratska stranka je na jednom od svojih sastanaka (savjetovanje opštinskih, regionalnih i republičkih organa Srpske demokratske stranke Bosne i Hercegovine), održanom na Palama 7. septembra 1991. godine, donio Odluku o imenovanju Štaba za regionalizaciju.

On je trebao da prati **“sprovođenje Odluke o proglašenju autonomnih regija kao neodvojivih dijelova savezne države federativne Jugoslavije i sastavnih dijelova federalna jedinice Bosne i Hercegovine, kao i izdvajanje naseljenih mjesta iz jedne opštine u sastav druge opštine”**.

Odlukom su verifikovane **„Srpske autonomne oblasti“ u Bosni i Hercegovini, pregledom općina koje one obuhvataju: Autonomna regija Krajina, Srpska autonomna oblast Hercegovina, Srpska autonomna oblast Romanijsko - birčanska, Srpska autonomna oblast Semberija i Srpska autonomna oblast Sjeverna Bosna.**

Formiranje kriznih štabova u srpskim opštinama

Krizni štabovi srpskog naroda su značajni, jer se radilo o nelegitimnim i vanustavnim tvorevinama. U strogo povjerljivom dokumentu „Uputstvo o organizovanju i djelovanju organa srpskog naroda u Bosni i Hercegovini u vanrednim okolnostima“, koji je donio glavni odbor Srpske demokratske stranke, 19. decembra 1991. godine, detaljno su razrađeni zadaci, formiranje i funkcioniranje „kriznih štabova srpskog naroda“.

Krizni štab Foča je organizirao obučavanje naroužanih srpskih dobrovoljaca, formirao lokalne vojne komande, zajedno sa Jugoslovenskom narodnom armijom vršio pripreme za izvođenje napada na Foču i organizirao prisilni rad za zatočenike KPD - Bošnjake i dr.

Krizni štab Čajniče, predvođen Duškom Kornjačom, je obavljao aktivnosti u skladu sa funkcijama organa okupacione vlasti. U rogatičkoj opštini sa apsolutnom bošnjačkom većinom je formiran Krizni štab, na čijem čelu je bio Rajko Kušić, bliski saradnik Radovana Karadžića.

U opštini Višegrad, Krizni štab Srpske demokratske stranke instalirala je Jugoslovensku narodnu armiju, kao civilnu vlast u opštini. Njen predsjednik Branko Savić se, 16. aprila 1992. godine, sastao sa Biljanom Plavšić, visokim funkcionerom Srpske demokratske stranke, u hotelu Višegrad, gdje je bilo sjedište Jugoslovenske narodne armije.

Krizni štab srpske opštine Zvonik je funkcionirao u Karakaju, gdje je i bila smještena industrijska zona ove općine.

Krizni štab Brčko je, početkom maja 1992. godine, zajedno sa Jugoslovenskom narodnom armijom i Srbi-

jom (i obratno), preuzeo u potpunosti kontrolu nad ovom opštinom, te izdao ultimatum nesrpskom stanovništvu da preda oružje.

Navedene aktivnosti se također obavljaju i u kriznim štabovima Doboja, Šipova, Ključa, Kotor Varoši, Bosanske Gradiške, Sanskog Mosta, Vogšće i dr., u čemu se naročito isticao Krizni štab Autonomne regije Krajina Banja Luka.

Uloga Srpske demokratske stranke u formiranju parasrpskih državnih tvorevina

Kao jedan od značajnijih sastanaka Srpske demokratske stranke na planu regionalizacije, je savjetovanje održano na Palama 7. septembra 1991. godine. Na njemu su učestvovali općinski, regionalni i republički organi Srpske demokratske stranke. Cilj sastanka je bio da se započne sljedeća faza Srpske demokratske stranke, kampanje regionalizacije. Srpska demokratska stranka je pridavala veliki značaj ovom skupu, što svjedoče riječi koje je 6. septembra 1991. godine Radovan Karadžić uputio Slobodanu Miloševiću: „**Imam ja ovde plenum veliki. Sutra u četiri sata, sve svoje funkcionere.**“ Procjenjuje se da je na tom sastanku usvojena Odluka o proglašenju autonomnih regija kao neodvojivih dijelova savezne federativne države Jugoslavije i sastavnih dijelova federalne jedinice Bosne i Hercegovine, kao i izdavanje mjesta iz jedne opštine i uključivanje u sastav druge opštine.

Reagovanje ustavnog suda RBiH u vezi stvaranja srpskih paradržavnih tvorevina

odluka Ustavnog suda Bosne i Hercegovine o neustavnosti Republike

srpskog naroda u Bosni i Hercegovini donesena je na sjednici održanoj 8. oktobra 1992. godine. Ovom odlukom su poništeni:

- Deklaracija o proglašenju Republike srpskog naroda u Bosni i Hercegovini, donešena 9. januara 1992. godine;
- Ustav Srpske republike Bosne i Hercegovine, donešen 28. februara 1992. i njegove promjene od 1. septembra 1992. i 11. septembra 1992. godine;
- Opći akti donešeni na osnovu akata navedenih u prethodnim tačkama.

Po ocjeni Ustavnog suda navedeni akti nisu u saglasnosti sa Ustavom Republike Bosne i Hercegovine, jer se po njima uspostavlja reublika samo jednog naroda (srpskog) i to na prostorima postojeće Republike Bosne i Hercegovine – države ravnopravnih građana, naroda Republike Bosne i Hercegovine: muslimana, Srba, Hrvata i pripadnika drugih naroda i narodnosti koji u njoj žive. Time se na neustavan način uspostavlja novi „ustavnopravni sistem“, što predstavlja najgrublju povredu Ustava Republike Bosne i Hercegovine.

Zaključak

Analizom dokumenata iz ove studije moguće je izvesti sljedeće zaključke:

Formiranjem paradržavnih tvorevina srpske vlasti, odvijala se realizacija velikosrpskog državnog koncepta u Bosni i Hercegovini. U te tvorevine spadaju: „Srpsko nacionalno vijeće Bosne i Hercegovine“ (osnovano 13. oktobra 1990. godine u Banjoj Luci), „Skupština srpskog naroda u Bosni i Hercegovini“ (osnovana 24. oktobra 1991. godine), „Srpske autonomne oblasti

(SAO)“, „Republika srpskog naroda Bosne i Hercegovine“ (osnovana 9. januara 1992. godine) koja mijenja svoje ime u Republika Srpska (12. augusta 1992. godine).

Pripremanje, planiranje i konstituiranje „srpskih opština i Srpske autonomne oblasti“, zasnovano na tajnim elaboratima, je rađeno sistematski i organizacijski.

„Srpske opštine i Srpske autonomne oblasti“ su jedan od oblika narušavanja ustavnog poretka Bosne i Hercegovine, naročito u smislu njene cjelovitosti i teritorijalnog integriteta.

„Srpske autonomne oblasti“ su se, s pravom, nazivale „male državice“, jer su donijele svoje akte (poseban statut), osnovale skupštinu, vladu i druga tijela, banke, televiziju, SDK i ostala javna poduzeća.

LITERATURA

Knjige:

1. ETNIČKO ČIŠĆENJE – GENOCID ZA VELIKU SRBIJU, Dokumentacija Društva za ugrožene narode, pripremio Tilman Zülch, Vijeće kongresa bošnjačkih intelektualaca, Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava, Bosanski kulturni centar, Sarajevo, 1996.
2. GENOCID U REPUBLICI BOSNI I HERCEGOVINI 1992. GODINE, Pravna misao, Sarajevo, maj-august 1992.
3. VRIJEME BEŠČAŠĆA, Zbornik radova GENOCID NAD BOŠNJACIMA KRAJEM DVADESETOG STOLJEĆA, Zenica, 1994.

Summary:

We will also emphasize other facts relevant to this issue, such as: political factors that influenced establishment of those para-Governmental institutions and the scope of their work and the reactions of Constitutional Court of the Republic Bosnia and Herzegovina regarding this issue.

„Skupština srpskog naroda“ Bosne i Hercegovine, je 21. novembra 1991. godine posebnom Odlukom o verifikaciji proglašanih srpskih autonomnih oblasti u Bosni i Hercegovini, verifikovala pet srpskih autonomnih oblasti. Kasnije su verifikovane još dvije, čime je izvršeno zaokruživanje „srpskih“ teritorija.

Srpska demokratska stranka Bosne i Hercegovine je bila ključni faktor realizacije velikosrpskog državnog koncepta o „Velikoj Srbiji“. Srpska demokratska stranka Bosne i Hercegovine je snažno ispoljila tendencije da zasupa i radi za cijeli srpski narod u Bosni i Hercegovini. Njen osnovni cilj je bio da, u skladu sa srpskim velikodržavnim projektom, formira srpsku državu na prostoru Bosne i Hercegovine.

Radovi:

1. OPTIMALNA ORGANIZACIJA TERITORIJE I VLASTI BOSNE I HERCEGOVINE, Prof. dr. Omer Ibrahimagić, Gračanički časopis, Gračanica, Časopis za kulturnu historiju, br.17.

Zbornici i edicije:

1. AGRESIJA NA REPUBLIKU BOSNU I HERCEGOVINU – činjenice o posljedicama, Skupština RBiH – Komisija za zaštitu ljudskih prava, Sarajevo, 1993.
2. BOSNA I HERCEGOVINA – JEZGRO VELIKOSRPSKOG PROJEKTA, Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji, Beograd, 2006.
3. RAZARANJE IDENTITETA BOSANSKIH MUSLIMANA (Zbornik radova), Centar za proučavanje genocida nad Muslimanima, Zenica, 1993.

Izveštaji o aktivnostima

Salih Jalimam

Izveštaj o doktorskoj disertaciji kandidata mr. sc. Omera Hamzića

1. Opis disertacije

1.1. Obim i sadržaj disertacije

Doktorska disertacija: *Pravno-politički i društveno-ekonomski položaj građaničkog sreza u okviru Tuzlanske oblasti i Vrbaske banovine u periodu od 1918. do 1941. godine*, kandidata mr. sc. Omera Hamzića napisana je na 239 stranica običnog poreda a u strukturalno-shematskom pregledu ima više poglavlja. U prvom: Metodološki pristup temi, svrha i cilj istraživanja, nakon definiranja teme, ukazuje se na obavljeni arhivsko-istraživački rad u lokalnim, regionalnim arhivama i paralelno kompariranje rezultata istraživanja sa mišljenjima u literaturi iz oblasti pravnih, socioloških i historijskih znanosti i to na uzorku koji se odnosi na period između dva svjetska rata. Tu se ukazuje i na niz relevantnih zakonskih akata, službenih listova, novina i časopisa, te arhivske građe i dokumentacije, memoarskih zapisa itd.

Prva bitna premisa koja se smatra relevantnom u identifikaciji pravno-političkog statusa jednog regiona nalazi se u već utvrđenoj tvrdnji da bosanskohercegovačka historiografija nije posvećivala dovoljno pažnje razvitku regionalne i lokalne povijesti. Ako su se i pojavljivali, takvi radovi bili su opterećeni sadržajima i događajima iz tzv. opće jugoslovenske povijesti, a promatrani su, uglavnom, kroz roman-

tičnu ili ideološku prizmu. To je bio izazov i obaveza mr. sc. Omera Hamzića i ključni metodološki postulat, da nekade male, škrte vijesti pretvori u realan materijal. Pomankanje literarnih uradaka nadomjestio je arhivskim istraživanjima.

Kandidat je najviše dokumenata našao je u Arhivu Bosne i Hercegovine u Sarajevu (Fondovi: Glavni odbor Narodnog vijeća Slovenaca, Hrvata i Srba u Bosni i Hercegovini, Narodna vlada Narodnog vijeća Srba, Hrvata i Slovenaca za Bosnu i Hercegovinu, Zemaljska vlada za Bosnu i Hercegovinu i Pokrajinska uprava za Bosnu i Hercegovinu), i u Arhivu Republike srpske u Banja Luci (Fond Kraljevske banske uprave, Zbirka „Radnički pokret” i dr.). Nešto manje dokumenata koji se odnose na politički i kulturnu život na području građaničkog sreza (u okviru Vrbaske banovine) istražio je u Arhivu Jugoslavije i Arhivu Srpske akademije nauka i umjetnosti u Beogradu, Arhivu Instituta za istoriju Sarajevo, Arhivu Muzeja Bosanske krajine, Kantonalnom arhivu Tuzla, te arhivskim i muzejskim institucijama u Doboju. Od izuzetne pomoći su mu bili i listovi: „Vrbaske novine” Banja Luka, „Jugoslavenski list” Sarajevo, „Narodno jedinstvo” Sarajevo kao i i neobjavljena memoarska građa koja se čuva u Kantonalnom arhivu Tuzla i Arhivu Republike srpske u Banja Luci.

Iako u tim fondovima dominira građa o privrednim prilikama (naročito oblast poljoprivrede), u njima se čuva i druga dokumentacija, na osnovu koje je kandidat stvorio cjelovitu historijsko-pravnu sliku o Gračanici i njenoj okolini u periodu između dva svjetska rata..

U ovom dijelu postavljen je i identifikovan naučno-istraživački problem koji već naslovom i unutrašnjom strukturom ukazuje da je primaran cilj izučavanje lokalne historije (gračanički srez) i da su rezultati istraživanja komparirani sa rezultatima dosadašnjih istraživanja u toj oblasti. Svi događaji i procesi koji su se odvijali na ovom prostoru podvrgnuti su detaljnoj analizi i uklopljeni u opću problematiku koja se odnosi na Bosnu i Hercegovinu između dva svjetska rata. Za razliku od sličnih istraživanja doktorskom disertacijom: „ *Pravno-politički i društveno-ekonomski položaj gračaničkog sreza u okviru Tuzlanske oblasti i Vrbaske banovine u periodu od 1918. do 1941. godine* “ spuštajući se na uži, lokalni teren gračaničkog sreza..

U drugom dijelu: Pravno-politički položaj gračaničkog sreza u periodu između dva svjetska rata dati su naglasci na: Soko grad i kasaba Gračanica-centri lokalne vlasti u prošlosti (historijski kontinuitet) , Lokalna uprava-između ustavnog određenja i političke realnosti (pravni okvir), Lokalna politika-između prividne demokratije i diktature (politički razvoj). Kandidat ukazuje da je predmet istraživanja usmjeren na utvrđivanje odgovora na pitanje kakav je bio pravno-politički položaj gračaničkog sreza i rekonstruira društveno-ekonomski i politički život na takvom jednom užem (lokalnom) prostoru, u periodu između dva svjetska rata. Kandidat, prije svega, dokumentarno defi-

nira teritoriju gračaničkog sreza, koji je prema njemu prostor koji je zahvatao dio sjeveroistočne Bosne, sjeverno od rijeke Spreče, do vrhova Trebave, na istoku do sela Miričina (zapadni obronci Ratiša), na sjeveroistoku do rijeke Tinje i sjeverozapadu i zapadu do rijeke Bosne. Do 1929. godine srez se prostirao na površini od 61.913 hektara, obuhvatajući 42 naseljena mjesta. Svim tim promjenama.

Relevantnim metodološkim mehanizmima utvrđeno je da je gračanički srez između dva svjetska rata spadao u srezove srednje veličine u Bosni i Hercegovini (61.913 hektara, 42 katastarske općine, odnosno naselja), teritorijalno prostirao se na zapadnim granicama Tuzlanske oblasti (do 1929. godine) i istočnim granicama Vrbaske banovine (poslije 1929. godine). Na tom prostoru dominiralo je bošnjačko i srpsko stanovništvo. Po tom, nacionalnom, obrascu odvijao se ne samo duhovni, kulturni, već i pravno-politički život u Bosni i Hercegovini, pa i u Gračanici.

Poseban naglasak u ovom poglavlju stavljen je na identifikaciji historijskog razvoja gračaničkog kraja sa naglascima na izgrađnji pravnih i administrativnih struktura vlasti. U ovom dijelu prihvatilo se teška i odgovorna zadatka da kroz često marginalne historijske dokumente rekonstruiše strukturu vlasti, oblik i način funkcioniranja svih institucija koje su imale opće i posebno mjesto u gračaničkom srezu između dva svjetska rata. Evidentan je i kandidatov poseban motiv razbijanje brojnih predrasuda i neusaglašenosti koje su dominantne u općim historiografskim djelima o Gračanici i gračaničkom srezu. Uglavnom, tu je riječ o ilustraciji popratnih historijskih procesa koji se tretiraju u

kontekstu općih historiografskih sinteza. Kandidat s pravom zaključuje da i historijski radovi o Gračanici imaju opće odlike bosanskohercegovačke historiografije do 1990. godine, da kao dominantan, obrađen je period revolucionarnog pokreta i Narodnooslobodilačke borbe, a brojni druge periodi ili oblasti su u potpunosti zanemarene.

Prihvatajući se pojedinih skoro neistraženih historijskih razdoblja i dionica između dva svjetska rata na primjeru gračaničkog sreza vrlo uspješno i za ove prilike posebno i dragocjeno, a u okviru tog razdoblja, detektirao je lokalne političke prilike, konstituisanje lokalne uprave (pravno-administrativni, pa i teritorijalno-nacionalni aspekt), te je tako napisao male studije o svakom od tih pitanja. U svakom od tih obrađenih dijelova, vrlo dokumentarno i naučno odmjereno i pravno-historijski omeđeno uspio je opravdati motiv i naučno-istraživački zahvat kojeg se prihvatio.

Sve administrativne i pravno-političke promjene u Bosni i Hercegovini između dva svjetska rata uticale su i na upravno-pravno i teritorijalno-administrativno ustrojstvo gračaničkog sreza, koji je i po površini i po broju stanovnika spadao u veća i značajnija područja na prostoru Tuzlanske oblasti (do 1929. godine), odnosno Vrbaske banovine (od 1929. do 1939. godine) s nacionalnom strukturom stanovništva koja je približno odgovarala tadašnjoj nacionalnoj strukturi Bosne i Hercegovine. U svim tim promjenama, Gračanica je ostala sjedište prostranog sreza, koji je, uglavnom, zadržao granice iz perioda austrougarske uprave.

Da bi se u potpunosti odgovorilo postavljenom naučno-istraživačkom zadatku kandidat je istražio i širi kontekst

ustavnih i pravno - administrativnih promjena i mjesta Bosne i Hercegovine u svemu tome. Proglašenjem ujedinjenja 1. decembra 1918. godine Bosna i Hercegovina je postala dio Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca i uporedo sa nastojanjima da stekne međunarodno priznanje, nova vlast je započela dugotrajan proces unutrašnjih promjena s ciljem da se svi dijelovi novouspostavljene države povežu u čvrstu i jedinstvenu administrativnu cjelinu. Naslijeđeno je nekoliko pravnih, poreskih, novčanih, saobraćajnih i privrednih sistema koje je trebalo prilagoditi ili ugraditi u ustavno-pravno ustrojstvo nove države.

Proces uspostave i učvršćivanja nove vlasti u Bosni i Hercegovini trajao je nekoliko godina. Počeo je donošenjem Vidovdanskog ustava 1921. godine, a završio uvođenjem šestojanuarske diktature 1929. godine, kada je Bosna i Hercegovina definitivno izgubila i preostali administrativno-pravni i državni individualitet, koji joj je bio zagaran-tovan Vidovdanskim ustavom. Podijeljena je na četiri banovine kao najveće državne upravno-političke jedinice: Vrbasku, Primorsku, Drinsku i Zetsku.

U kontekstu svih tih promjena, prije svih upravno-administrativnih granice gračaničkog sreza su se nekoliko puta mijenjale, pa se mijenjala i njegova površina, broj općina, koje su obuhvatale po nekoliko naselja, broj stanovnika itd. Prema popisu stanovništva iz 1921. godine, na području sreza živjelo je 31.905 (Gračanica 4.058), a po popisu iz 1931 godine 55.750 stanovnika (Gračanica 4.682).

U drugom poglavlju: Društveno-ekonomski razvitak gračaničkog sreza u periodu između dva svjetska rata, kandidat je na osnovu obavljenih ar-

hivskih istraživanja, konfrontiranjem tih podataka sa mišljenjima u pravnoj i historijskoj literaturi utvrdio da je za razliku od sličnih istraživanja, moguće na jedan potpuno novi način posmatrati historijsko-pravna dešavanja u gračaničkom kraju između dva svjetska rata. Iz obilja novih i do sada nepoznatih podataka potvrđuje se dinamizam i razuđenost političkih tokova u gračaničkom kraju u periodu između dva svjetska rata i prema relevantnom, kandidatovom mišljenju ovaj kraj je, zapravo, pravi uzorak na kojem se mogu jasno prepoznati refleksi tih širih političkih gibanja i dešavanja.

Na osnovu prikupljenih i istraženih novih historijskih dokumenata o pravno-političkom i društveno-ekonomskom položaju gračaničkog sreza lakše se razumjevaju i kritičkije promatraju mnoge administrativno-pravne promjene pa i politički procesi, događaji i ličnosti na području gračaničkog sreza između dva svjetska rata, već i kasnije, pa ih i kandidat u potpunosti redefiniira, tumači i smještava u kontekst velikih društvenih i političkih promjena na širem uzorku (Bosna i Hercegovina i Jugoslavija između dva svjetska rata).

Kandidat je u doktorskoj disertaciji posebno ukazao na specifičan položaj i povijesni razvitak Gračanice i njezine okoline (sjedište kadiluka za vrijeme osmanske i kotara za vrijeme austrougarske vlasti, te sreza u vrijeme Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca i Kraljevine Jugoslavije). Prema vrlo seriosnim arhivskim istraživanjima u brojnim arhivskim institucijama kandidat je tačno i precizno definirao pravno-politički položaj i upravno-administrativni status gračaničkog sreza te mu dao obilježje cjeline, koja je pogodna za znanstveno istraživanje.

Kroz cijelu doktorsku disertaciju moguće je pratiti ideju vodilju, odnosno polaznu premisu naučnog istraživanja, jer rad ima preglednu sistematiku i zadovoljavajuću arhitektoniku. Temeljni dio dokorskog rada: „ *Pravno-politički i društveno-ekonomski položaj gračaničkog sreza u okviru Tuzlanske oblasti i Vrbaske banovine u periodu od 1918. do 1941. godine* “ kroz seriosna arhivska istraživanja odnosi se na pitanje kakav je bio pravno-politički i društveno-ekonomski položaj gračaničkog sreza u okviru Tuzlanske oblasti i Vrbaske banovine u periodu od 1918. do 1941. godine. U tom kontekstu analiziran je sistem funkcioniranja organa sreske i općinske uprave, koji su bili pravni okvir za ostale djelatnosti kao što su: privreda, školstvo, zdravstvo, političke stranke, kulturna društva i vjerske zajednice – kao opći društveni milje jedne lokalne sredine.

U političkom pogledu, Gračanica između dva svjetska rata ima obilježja relativno mirnog i stabilnog područja, što će vjerovatno uticati i na određena zbivanja na političkom, društvenom i administrativno-pravnom određenju. Poseban naglasak dat je na politička dešavanja kao i odnos pojedinih političkih partija o administrativno-pravnom uređenju lokalne i regionalne zajednice. Vodeće političke stranke bile su Jugoslovenska muslimanska organizacija, koja je dominirala među Bošnjacima, srpske glasove u najvećem broju nosila je Radikalna i Zemljoradnička, a hrvatske Hrvatska seljačka stranka. Mnoga politička dešavanja na širem teritoriju Bosne i Hercegovine, pored općih karakteristika, uvijek su imali i primjese domaće arome. Političko raspoloženje na području sreza bilo je uslovljeno općim političkim procesima u zemlji,

što će potvrditi i rezultati izbora na lokalnom nivou.

Dakle, ova doktorska disertacija nije samo teoretski doprinos nauci, već je značajna i sa aspekta historijsko-pravne prakse, jer je kandidat ostvario uspješan spoj teorije i prakse, a bez tog spoja, kojeg kandidat konsekventno slijedi u cijelome radu, ne bi bilo moguće odgovoriti na brojna pitanja postavljena već kod odabira teme doktorske disertacije. Izgradnjom jednog cjelovitog prilaza problemu istraživanja, vrlo pažljivo uskađujući analitički diskurs i vješte sintetičke zaključke a prije svega osvrtnom na dosad neobrađene aspekte upravnog i administrativnog organizovanja građaničkog sreza između dva svjetska rata, uz tačnu i preciznu utemeljenost svih pretpostavki u novim arhivskim podacima došlo se do novih saznanja o pravnom, političkom i društveno-ekonomskom položaju građaničkog sreza u okviru Tuzlanske oblasti i Vrbaske banovine u periodu od 1918. do 1941. godine.

U dijelu: Završna razmatranja i zaključak, kandidat je ukazao na osnovne rezultate do kojih je došao u obradi doktorske disertacije: „*Pravno-politički i društveno-ekonomski položaj građaničkog sreza u okviru Tuzlanske oblasti i Vrbaske banovine u periodu od 1918. do 1941. godine.*“ Prije svega ostvario je naučno-istraživački cilj da historijskom metodom pronikne u brojne fenomene razvoja građaničkog kraja u periodu dva svjetska rata. Uveo je u znanstvenu literaturu mnogi novih do sada nepoznatih dokumenata čime se otvaraju nova pitanja i naučni zadaci.

U završnom dijelu Izvori i literatura kandidat je naznačio arhivske institucije u kojima je istraživao priložio spisak od 79 knjiga, 53 članka i rasprave i dva

enciklopedijska izdanja. Uz ovo, date su razrješnice za 39 skraćenice koje se koriste u rukopisu doktorske disertacije.

2. Mišljenje komisije

2.1. Naučni doprinos

Kandidat je temu doktorske disertacije: „*Pravno-politički i društveno-ekonomski položaj građaničkog sreza u okviru Tuzlanske oblasti i Vrbaske banovine u periodu od 1918. do 1941. godine*“ u nekim svojim segmentima našao donekle obrađenu ali je obavio i brojna samostalna arhivska istraživanja. Kroz istraživanja koja je kandidat obavio, otvoren je širok spektar pitanja iz raznih naučnih oblasti (pravne nauke, historija, sociologija, ekonomske nauke).. U radu je došlo do izražaja poznavanje upravno- pravnih disciplina, historije modernog doba, političkih dešavanja, društveno-ekonomskih promjena i potvrda svakidašnjeg života, koje su u velikom dijelu zastupljene u ovome radu od samog početka, što je pomoglo kandidatu da uoči određene probleme i da prijedloge za njihovo rješavanje, koji su doprinos historijskom, društvenom, ekonomskom razvoju ovog kraja a u nekim segmentima upravnom i ustavnom pravu, tako i krivično- pravnim disciplinama, ali i širem spektru teorijskih i istraživačkih naučnih okvira.

Potrebno je ukazati da je naučni okvir doktorske disertacije: „*Pravno-politički i društveno-ekonomski položaj građaničkog sreza u okviru Tuzlanske oblasti i Vrbaske banovine u periodu od 1918. do 1941. godine*“ je zahtjevan i veoma kompleksan, prije svega što se u dosadašnjoj historijskoj i pravnoj literaturi takvim temama malo posvetilo pažnje. To je bio velik zahvat za

kandidata mr. sc. Omera Hamzića koji u tom cilju naučna istraživanja obavio u brojnim arhivskim institucijama, pregledao obimnu literaturu, ukazao na brojne nedostatke u aktuelnoj literaturi, ispravio mnoge krive navode i uspio bogatu arhivsku građu inkorporirati u ukupan pravno-historijski, društveno-ekonomski i politički diskurs koji se odnosi na historijsko razdoblje gračaničkog sreza između dva svjetska rata.

Doktorska disertacija: „*Pravno-politički i društveno-ekonomski položaj gračaničkog sreza u okviru Tuzlanske oblasti i Vrbaske banovine u periodu od 1918. do 1941. godine*“, samostalan je stručni i naučni rad, aktuelna i značajna pravno-historijska odrednica koja je zaslužila ovako ozbiljno i produbljeno naučno-pravno-historijsko proučavanje i istraživanje i ona će značiti puno u definiranju gračaničkog sreza u proteklom vremenu ali će istovremeno pojam lokalnog uvesti u znanstvene metodološke i istraživačke postulate.

2.2. Stručni doprinos disertacije

Stručni doprinos doktorske disertacije: *Pravno-politički i društveno-ekonomski položaj gračaničkog sreza u okviru Tuzlanske oblasti i Vrbaske banovine u periodu od 1918. do 1941. godine* ogleda se u tome što je u prvom redu problematika detaljno obrađena kroz prizmu arhivskih istraživanja u brojnim arhivskim institucijama, da

su iskorištena dostignuća brojnih naučnih disciplina (pravnih, historijskih, ekonomskih) a zatim sve to provjerenom kroz istraživanje aktuelne pravne i historijske literature.

Doktorska disertacija: *Pravno-politički i društveno-ekonomski položaj gračaničkog sreza u okviru Tuzlanske oblasti i Vrbaske banovine u periodu od 1918. do 1941. godine*, pisana je jasnim jezikom, stilski ujednačeno, te se i pored izuzetno složene problematike koju obrađuje lahko čita i prati. Primjenjeni su potpuno adekvatni metodološki principi i zahvati koji su i doveli do toga da rad predstavlja zaokruženu cjelinu (sa unutrašnjom harmonijom), što i jeste cilj metodologije naučnog istraživanja u teorijskim i društvenim istraživanjima. U vezi sa navedenom unutrašnjom harmonijom naglašavamo da svaki dio doktorske disertacije ima preglednu unutrašnju strukturu, a izbjegnuto je mogući disbalans među prioritetima opservacije na zadatu temu.

I u sklopu ovoga, nužno je ukazati da je kandidat mr.sc. Omer Hamzić svojim dosadašnjim naučnim i stručnim radom pokazao pojačano interesovanje i dosta dobro poznavanje ove problematike a doktorskom disertacijom: *Pravno-politički i društveno-ekonomski položaj gračaničkog sreza u okviru Tuzlanske oblasti i Vrbaske banovine u periodu od 1918. do 1941. godine*, sve kompetentnosti za stepen doktora pravnih nauka.

Docent dr. sc. Lejla Gazić

Izveštaj o magistarskom radu: Vakufnama kao pravni i historijski dokument (Diplomatički opis) Edine Solak

Magistarski rad **Vakufnama kao pravni i historijski dokument (Diplomatički opis)** napisan je na 110 stranica sa podnožnim napomenama, a predstavlja rezultat samostalnih istraživanja u različitim bosanskohercegovačkim arhivskim i rukopisnim zbirkama u Sarajevu, kao i korištenja relevantne literature historijske i pravne naravi, koja je svojom tematikom mogla poslužiti za pristup, analizu i zaključna razmatranja ovog magistarskog rada. Sadržaj magistarskog rada podijeljen je na uvodni dio, tri poglavlja, zaključna razmatranja, te dodatak i popis korištenih izvora i literature.

Uvodni dio magistarskog rada (str. 3-8) naslovljen je kao: **Uvod (Metodološki pristup istraživanju)** i sadrži metodološki fundirane pretpostavke o razlozima pisanja ovog magistarskog rada sa izloženim osnovnim postavkama na kojima su zasnovana istraživanja zadate teme te ukazano na ciljeve istraživanja. Precizno su postavljene hipoteze o instituciji vakufa i vakufnama kao pravno-historijskog dokumenta koji osvjetljava važna pitanja iz historije prava i pravnog sistema u Bosni i Hercegovini kroz različita historijska razdoblja. Jasno su postavljeni ciljevi rada u kojima su istaknuti osnovni principi diplomatičke obrade vakufnama, navedena je terminologija karakteristična za ovu vrstu dokumenata.

Prvo poglavlje rada pod naslovom

Historijsko-pravni okvir za proučavanje vakufname (str. 9-29) podijeljeno je na dvije cjeline: u prvoj, naslovljenoj sa *Uloga vakufa u nastanku urbanih naselja u Bosni* predstavljen je sistem vakufa kao materijalnog izdvajanja vlasništva – nekretnina ili pokretne imovine – za opće dobro. Prateći određene vrste historijskih dokumenata, prvenstveno popisnih deftera za pojedina područja, može se pratiti i proces urbanizacije i kulturološko-civilizacijskog razvitka određenih mjesta i naselja, kao i njihovo prerastanje u gradska naselja sa svim pratećim elementima koje takva pretvorba sa sobom nosi. Na tom planu je nezaobilazna uloga vakufa u formiranju brojnih gradskih naselja u Bosni u 16. stoljeću, a što je i do današnjeg vremena ostalo prepoznatljivo i po nazivima određenog broja gradova koji u svom imenu i do danas nose oznaku vakufa. Pored toga, u ovom dijelu rada je predstavljena edukativna uloga pojedinih objekata koji su podizani kao vakuf, pri čemu su istaknuti mektebi kao ustanove za osnovno obrazovanje koje su imale veoma važnu ulogu u opismenjavanju, te medrese kao obrazovne institucije koje su u svom radu objedinjavale obučavanje i u vjerskim i svjetovnim predmetima. U nastanku i razvoju urbanih naselja značajnu ulogu su imali i drugi objekti sakralnog, kulturno-prosvjetnog, socijalno-humanitarnog, stambeno-smještajnog, trgo-

vačkog ili saobraćajnog karaktera, što je sve pogodovalo prosperitetnom razvoju takvih naselja u različitim oblastima života u njima.

Vakufnama kao pravo-historijski dokument je naslov druge cjeline, u ovom poglavlju je naveden kratak pregled objavljenih radova koji obrađuju originale ili prepise vakufnama u Bosni i Hercegovini, s posebnim naglaskom na način izdavanja ove vrste dokumenata. Na bazi brojnosti i raznovrsnosti podataka koje pruža jedna vakufnama odabrana kao primjer, ukazano je na mogućnosti proučavanja društvene, ekonomske i kulturne historije Bosne datog perioda.

Centralno, drugo poglavlje magistarskog rada nosi naslov: **Diplomatička obrada vakufname** (str. 30-70). U uvodnim napomenama se ukazuje na potrebu objavljivanja ove vrste dokumenata u skladu sa zahtjevima savremene naučne metodologije, kao i na potrebu stvaranja jedinstvene baze podataka koja bi se koristila u proučavanju dokumenata historijsko-pravne naravi i koja bi predstavljala važan segment ukupnog arhivskog materijala za proučavanje historije Bosne u osmanskom periodu. Kao primjer za analizu odabrana je jedna sarajevska vakufnama iz 17. stoljeća, sa faksimilom izvornog teksta vakufname i njen prijevod. Pod naslovom *Opći osvrt na diplomatičku analizu vakufname: Strukturalne osobitosti, jezik i stil* ukazano je na temeljne strukturalne elemente u diplomatičkoj obradi ove vrste dokumenata, a u analizi se fokusiralo i na specifičnosti jezika i stila, pri čemu se posebna pažnja posvetila administrativno-pravnoj registarskoj leksici vakufname. Ipak, nije zanemarena ni njena književno-umjetnička vrijednost koja se ogleda

u rimovanju i ritmizaciji rečenice u dokumentu propisanog administrativno-pravnog sadržaja, pri čemu dolazi do izražaja sposobnost sastavljača tog dokumenta da suhoparne činjenice iz teksta kroz rimovanu prozu učini lakše čitljivim i dopadljivim. Diplomatička analiza vakufname kao pravno-historijskog dokumenta u ovom poglavlju je potkrijepljena primjerima za svaki od elemenata koji čine njenu ukupnu strukturalnu cjelinu.

Treće poglavlje magistarskog rada, pod naslovom **Primjena odredbi vakufnama u društvu** (str. 71-91), sadrži dva potpoglavlja. Prvo, *Funkcioniranje vakufa kao institucije i vakufname kao pravnog dokumenta do kraja osmanske vladavine u Bosni (do Berlinskog kongresa 1878. godine)* podijeljeno je u dva dijela. Prvi dio „Opće pravne odredbe i pravni principi u vakufnamama“, a drugi „Vakufname i vakufi u 18. i 19. stoljeću (do kraja osmanske uprave)“. U prvom dijelu su predstavljene različite vrste vakufa i načini njihovog reguliranja kroz vakufnamu, razmotreni uslovi koji su propisani da bi uvakufljenje bilo validno i pokrenuta procedura pisanja vakufname kao pravnog akta, dok je drugi dio posvećen vakufima i vakufnamama 18. i 19. stoljeća. Vrijedan doprinos ovom pitanju predstavljaju istraživanja kroz sedamnaest svezaka *Hronike* Muhameda Enverije Kadića u Gazi Husrev-begovoj biblioteci u Sarajevu gdje su pronađeni prepisi 32 sarajevske vakufname iz perioda koji obuhvataju ovi dijelovi rada.

U drugom potpoglavlju, naslovljenom *Funkcioniranje vakufname kao pravno-historijskog dokumenta u različitim društvenim sistemima*, spomenute su u kratkim crtama odredbe poje-

dinih ugovora koji se odnose na pitanje vakufa od dolaska Austro-Ugarske i njenog odnosa prema vakufima, preko *Štatuta za autonomnu upravu islamskih vjerskih i vakufsko-mearifskih (školskih) poslova u Bosni i Hercegovini* koji je utvrdio proceduru koja se morala poštivati prilikom vakufljenja, zatim ukidanje autonomije nad vakufima Šestojanuarskom diktaturom z 1930. godine, da bi se ovaj pregled okončao zakonskim odredbama o nacionalizaciji najvećeg broja vakufa nakon Drugog svjetskog rata i konstatacijom da se pitanje vakufa nije ni do danas riješilo.

U **Zaključku** (str. 92-93) su sažeto izloženi rezultati do kojih se došlo u istraživanjima i izradi ovog magistarskog rada, dokazujući kako vakufname

predstavljaju prvorazredne dokumente za izučavanje historije prava i pravnog sistema u Bosni i Hercegovini od vremena osmanske vladavine, preko austrougarskog razdoblja i kasnije, sve do današnjih dana.

Dodatak (str. 94-107) na kraju rada sadrži popis objavljenih prijevoda bosansko-hercegovačkih vakufnama iz 15., 16. i 17. stoljeća, kao i izbor prepisa vakufnama iz tri siđžila Gazi Husrev-begove biblioteke, zatim *Mali rječnik termina i manje poznatih riječi u vakufnamama*, te nekoliko faksimila vakufnama. **Izvori i literatura** (str. 108-110) sadrže izbor korištenih izvora i najznačajnije literature relevantne za proučavanje vakufa i vakufskih dokumenata.

Prikazi, ocjene, kritike i recenzije

Salih Jalimam

Prof.dr. Mustafa Imamović: Osnove upravno - političkog razvitka i državno- pravnog položaja Bosne i Hercegovine.

Sarajevo, 2006, str. 197

Mustafa Imamović bosanskohercegovački historičar države i prava, rođen je 1941. godine u Gradačcu gdje je završio osnovnu školu i gimnaziju. Studirao je, diplomirao, magistrirao i doktorirao na Pravnom fakultetu u Beogradu. Profesor je historije države i prava na Pravnom fakultetu Univerziteta u Sarajevu. Tokom univerzitetske karijere predavao je na pravnim fakultetima u Beogradu, [Novom Sadu](#), [Mostaru](#) i [Rijeci](#). Također je predavao na Odjeljenju za historiju Yale Univerziteta (New Haven), te na više drugih univerziteta u [SAD](#). Autor je monografija *Pravni položaj i unutrašnji politički razvitak BiH 1878-1914*, za koju je dobio republičku nagradu za nauku „Veselin Masleša”, zatim *Bosanski Ustav i Bošnjaci u emigraciji*. Koautor je monografija: *Muslimani i bošnjaštvo* i *Ekonomski genocid nad Muslimanima*, kao i knjige *Bosna i Hercegovina od najstarijih vremena do kraja drugog svjetskog rata* i *Historije Bošnjaka* koja je doživjela dva izdanja.

Autor je i koautor nekoliko univerzitetskih i srednjoškolskih udžbenika. Uz to je do sada objavio oko 350 studija, rasprava i članaka iz historije političkih i pravnih institucija Bosne i Hercegovine i Jugoslavije, političkog i kulturnog razvitka Bošnjaka, različitih aspekata jevrejske historije i općenito razvitka civilizacije. Bio je urednik i član redakcije više časopisa i [enciklopedija](#). Do sada mu je više radova prevedeno i

objavljeno na engleskom, njemačkom, španskom, albanskom, turskom, arapskom i perzijskom jeziku.

Prof.dr. Mustafa Imamović ponudio je stručnoj i naučnoj javnosti udžbenik: **Osnove upravno-političkog razvitka i državnopravnog položaja Bosne i Hercegovine**, koji se bavi problemima historije države i prava Bosne i Hercegovine u kojem, pokazao je svu raskoš znanja i čitanja historijskih izvora i literature o ovom teškom i nezahvalnom, ali potrebnom zadatku. Radi se o pionirskom zahvatu, shvaćenom dvojako, kao nastavna obaveza (prije svega to je ponuđeno kao udžbenik za studente Pravnog fakulteta), ali i kao seriozan zahvat u probleme historije države i prava za širi krug čitalaca.

U uvodu; Osnovne odlike i periodizacijha državnopravnog razvitka Bosne i Hercegovine , dr.Mustafa Imamović historiju prepoznaje dvojako: kao memoriju organizovana čovječanstva ali i kao nestatičnu naučnu disciplinu. Prihvatajući ta načela, tokom cijele knjige vidljiv je napor da se civilizacijska dostignuća identifikuju i prepoznaju kao opći i ljudski izkaz i kao potreba da se sve to zapiše kao historiografsko djelo.

U šematskom pregledu, udžbenik: **Osnove upravno-političkog razvitka i državnopravnog položaja Bosne i Hercegovine** podijeljena je u devet dijelova, sa historijskim slijedom sa nekoliko desetina poglavlja u kojima

se historijskom metodom identifikuju i prepoznaju sve naslage historijskog, kulturno- civilizacijskog, državno-pravnog dešavanja na teritoriji današnje Bosne i Hercegovine od najstarijih vremena do danas. U prvoj glavi: „Srednjovjekovna (feudalna) bosanska država (str. 15-47) nalazi se četiri poglavlja: 1. Politički razvitak Južnih Slavena, 2. Bosna kao samostalna feudalna država, 3. Bosanska crkva i 4. Državno uređenje srednjovjekovne Bosne.

Druga glava: Osmanska Bosna (str.49-76) obrađuje historijski razvoj Bosne i Hercegovine dug skoro pet vijekova i u njoj se prepoznaju svi bitni i zanimljivi periodi pravnog razvoja. Autor prati i razvoj osmanskog prava ali i sve njegove inovacije koje su zaobilježene na teritoriji Bosne i Hercegovine. Treća glava: Okupacija Bosne i Hercegovine 1878. godine (str.77-267) objašnjava historijski razvoj u ključnom periodu bosanske historije i promjenu gospodara da bi se u četvrtoj glavi: Bosna i Hercegovina za vrijeme austrougarske uprave (str.269-330) identifikovale sve promjene sa dolaskom Austro - Ugarske imperije. Naglasak u ovoj glavi je na sljedećim pitanjima i problemima: Habzburška carevina i njena ustavna struktura, Organizacija vlasti u Bosni i Hercegovini 1878-1918.g., Nacionalno - politički kurs okupacione uprave, Organizacija vjerskih zajednica, Borba Srba i Bošnjaka za vjersku autonomiju, Političke stranke, Industrijalizacija i radnički pokret, Aneksija Bosne i Hercegovine i Bosnanskohercegovački ustav i Sabor.

U petoj glavi autor obrađuje: Bosna i Hercegovina 1914-1918. i stvaranje jugoslavenske države (str.331-347) i u njoj identifikuje sve historijske okolnosti koje su učestvovala u stvaranju prve južnoslavenske države na ovim pro-

storima kao i državno pravne relacije i okvire u kojima je u svemu tome učestvovala i Bosna i Hercegovina. Dalje, u šestoj glavi: Bosna i Hercegovina u Jugoslaviji između dva svjetska rata, prati historijski razvoj za vrijeme privremenog državnog uređenje 1918-1921.g., Vidovdanski ustav, period Pokrajinske uprave za BiH, Šestojanuarska diktatura, Diktatura i vjersko i agrarno zakonodavstvo, Oktroisani ustav i njegova primjena i Borba za autonomiju. Riječ je o važnim pitanjima iz historije Bosne i Hercegovine koja su i definisala poseban pokret za autonomiju Bosne i Hercegovine ali i trasirali put odbrane od okupatora.

Sedma glava: Bosna i Hercegovina u vrijeme rata 1941-1945.(str.395-415) bavi se ključnim momentima rata i borbe naroda Bosne i Hercegovine u periodu 1941-1945. godina. Dati su ilustrativni primjeri stradanja i genocida te način izgradnje nove vlasti. To se dalje nastavlja u osmoj glavi: Bosna i Hercegovina u socijalističkoj Jugoslaviji (str.417-435) u kojoj su do u detalje interpretirane sve ustavne i zakonske promjene koje su se desile u dugom vremenskom periodu da bi u posljednjoj, devetoj glavi: Bosna i Hercegovina kao samostalna i suverena država, proces državnopravne izgradnje doveden do najnovijih dana.

Knjiga dr. Mustafe Imamovića: **Osnove upravno-političkog razvitka i državnopravnog položaja Bosne i Hercegovine**, rađena kao udžbenik obavezan za studente Pravnog fakulteta pokazuje mnoga, već ranije potvrđena svojstva ovog autora: akribija, tačnost i tečnost, stilska ujednačenost ali i važan segment je i to da je identifikovan kontinuitet državnopravnog razvitka Bosne i Hercegovine od početka srednjovjekovnog razdoblja do danas.

Salih Jalimam

Sima Ćirković, O istoriografiji i metodologiji

- Izd. Istorijski institut, *Studia Historica Collecta*, knj.3, Beograd 2007, str.373

Sima Ćirković rođen je u Osijeku 29. januar 1929. godine, osnovnu školu završio je u Somboru, a gimnaziju je pohađao u Beogradu (1941-1944), i Somboru (1945-1948). Studirao je istoriju na Filozofskom fakultetu u Beogradu 1948.-1952., gdje je 1957. doktorirao. Nakon diplomiranja kraće vrijeme je proveo radeći u Državnom arhivu u Zrenjaninu i Narodnoj biblioteci u Beogradu, a 1955. godine je dobio mjesto asistenta u Istorijskom institutu SANU. Poslije toga se zapošljava na Filozofskom fakultetu u Beogradu gdje je prošao sva zvanja. Bio je i dekan Filozofskog fakulteta u Beogradu.

Dopisni i redovni je član SANU, ANUBiH, JAZU, CANU, VANU, Academie europeenne d'histoire, Bruxelles. Glavno područje njegovog istraživanja predstavlja srednjovjekovna historija južnoslavenskih naroda i prostora, posebno bosanske i srpske države. Koautor je *Istorije Crne Gore*, knj. II (2. sv.1970.), *Istorije Jugoslavije* (1972), *Istorije srpskog naroda* (I-II, 1981-82), autor kritičkih komentara uz *Kraljevstvo Slovena* Mavra Orbinija (1968) te komentara uz pretiske izdanja *Stari srpski zapisi i natpisi* Lj. Stojanovića (1982.), *Srbi i Turci XIV i XV veka* (1960.), *Selo* (1965.) i *Istorija i tradicija* S. Novakovića (1982.),

Srpske zernlje u srednjem veku M. Dinića (1978.) i *Nemirno Pomorje u XV veku* I. Božića (1979.). Glavna djela: *Herceg Stefan Vukčić Kosača i njegovo doba*, Beograd 1964., *Istorija srednjovekovne bosanske države*, Beograd, 1964, *Srbi u srednjem veku* (I Serbi nel medioevo, 1992., *Rabotnici, vojnici, duhovnici*. Društva srednjovekovnog Balkana. Beograd 1977.

Knjiga: *O istoriografiji i metodologiji* zbirka je već publikovanih studija i rasprava, objavljenih u dugom periodu od nekoliko decenija, koji sada podsjećaju i kazuju i o autoru, temama kao i ličnostima i pojavama o kojima se piše. Riječ je o trideset i tri teksta, pisana ponekad prigodno, prema zahtjevima niza okolnosti, ali sada u okviru knjige imaju višestruko značenje. Prije svih dokaz stalnog interesovanja akademika Ćirkovića za teme i ličnosti, povezane dvijema zanimljivim nitima: historiografija i metodologija .Tu se razvija novi, sljedeći niz, permanentni kritički sud prema procesima i pojavama srednjeg ali i novog vijeka, kao i znatiželja i pedantna zainteresovanost da se piše i svjedoči o prošlosti kroz knjige i zbivanja.

U shametskom presjeku, u prvom dijelu: Prethodnici riječ je o: Srpski letopisi i vizantijske kratke hronike, Svedočenje popa Đurđa Sremca

i Mavro Orbin-život i delo. U drugoj glavi: Rajić i sledbenici: nalaze se sljedeći tekstovi: Rajićeva Istorija i počeci moderne srpske istoriografije, Rad Jovana Rajića na istoriji Bosne, Jovan Rajić i srpska istorijska terminologija i Vuk kao istoričar srpskih gradova. U trećem dijelu Kritički istoričari nalaze se sljedeći radovi: Prelomno razdoblje srpske istoriografije, Diletanti u razvoju srpske istoriografije, Stojan Novaković u razvoju srpske kritičke istoriografije, Istoriofografija kao ogledalo vremena, Tradicija i istorija tradicije u delu Stojana Novakovića, Značaj Konstantina Jirečeka za istoriju Srba i Hrvata, Javljanje „kritičke istoriografije“ na Velikoj školi i Univerzitetu, Mihailo Dinić kao istoričar, Jedno stoleće istorijsko-geografskih istraživanja srednjovekovne Srbije i Ivan Božić (23. april 1915.-20. avgust 1977.) Povodom dvadesete godišnjice smrti. U četvrtom dijelu naslovljenom: Metodologija u primeni nalaze se: Problemi moderne istorijske sinteze, Metodološki problemi proučavanja srednjovekovne srpske istorije, Problemi biografije svetog Save, Kosovska bitka kao istorijski problem, Urbanizacija kao tema srpske istorije, Osobnosti istoriografije o

srednjovekovnom periodu Crne Gore i Svedočenje karte.

Peta glava: Istoriofografija u kulturnom okruženju sadrži sljedeće rasprave: Istorija i društvene nauke. Socijalna istorija: susret sociologije i istorije, Istoriofografija u izolaciji, Metodologija istorijske nauke i metodika istorijske nastave i Nastava istorije pred izazovima pluralizma u posljednjoj, šestoj glavi Metodološke rasprave, složene su sljedeće studije: Jakov Burkhart-kritički istoričar kulture, Ubeđenje i kolebanja u savremenoj istoriografiji (Marginalije uz jednu posticajnu knjigu) i Traganje za predmetom. Prilog kritičkom ispitivanju temelja istorijske nauke.

Knjiga akademika Sime Ćirkovića, O istoriografiji i metodologiji, daje presjek mišljenja i djela jednog od najautoritativnijih historičara prošlog XX i evo ovog XXI vijeka, koji je svoju istraživačku dosljednost i naučnu znatiželju, evo i na ovaj način potvrdio. Sigurno ona svjedoči o jednom velikom i teškom putu vlastitog školovanja ali i prepzonaljivog mehanizma gdje se u poukama i porukama prethodnika slaže niz vrijednosti historije kao nauke i njenog bogatog iskustva.

Docent dr. sc. Ibrahim Pašić

Salih Jalimam, Državnopravni razvitak Bosne i Hercegovine

Izd. Univerzitet u Zenici, Zenica, 2008, str. 378

Udžbenik razmatra državnopravni razvitak Bosne i Hercegovine, što je državnopravna tema kojoj se u dosadašnjoj bosanskohercegovačkoj historiofiliji nije poklanjala veća pažnja. S timu vezi, u dosadašnjoj južnoslavenskoj pravnoj literaturi državnopravni razvitak Bosne i Hercegovine nužno je dijelio sudbinu opće bosanskohercegovačke političke, ekonomske i kulturne marginalizacije i negacije, posebno izražene u periodu prve Jugoslavije. Mnogo bolje stanje nije bilo ni u vrijeme FNRJ i SFRJ. U shematskom pregledu knjiga je podjeljena u 15 poglavlja: Predmet, zadatak i periodizacija državnopravnog razvitka Bosne i Hercegovine, spoljopolitičke okolnosti formiranja bosanske srednjovjekovne države, Srednjovjekovna (feudalna) bosanska država, Vladari srednjovjekovne bosanske države, Vjerske prilike u srednjovjekovnoj Bosni, Državna struktura srednjovjekovne Bosne, Društvo srednjovjekovne Bosne, Državno uređenje srednjovjekovne Bosne, Privreda srednjovjekovne Bosne, Bosna i Hercegovina u sastavu osmanskog Carstva, Bosna i Hercegovina u sastavu austrougarske monarhije, Bosna i Hercegovina 1914-1918. i stvaranje Kraljevine SHS, Bosna i Hercegovina između dva svjetska rata,

Bosna i Hercegovina u vrijeme rata 1941.-1945. godine, Bosna i Hercegovina u socijalističkoj Jugoslaviji i Bosna i Hercegovina kao samostalna i suverena država.

Udžbenik: Državnopravni razvitak Bosne i Hercegovine Saliha Jalimama predstavlja značajnu novinu, što je njegova prva vrijednost. Naime, za razliku od nekadašnjih udžbenika, svojim obimom i sadržajem, u svom najvećem dijelu (i prije svega) udžbenik odnosi se na državnopravni razvitak Bosne i Hercegovine. Pritom, autor je u potpunosti svjestan povijesnih prožimanja, uzajamnih državnopravnih veza i korelacija, na općem južnoslavenskom prostoru i bosanskohercegovačkom susjedstvu. Iz tih razloga u udžbeniku se u osnovnim crtama, također, razmatra državnopravni razvitak i u ostalim južnoslavenskim zemljama koje su ulazile u sastav nekadašnje jugoslavenske države. Na ovaj način, u metodološkom i pedagoškom smislu, u potpunosti se zadovoljavaju opće studentske potrebe studiranja nastavnog predmeta: Državnopravni razvitak Bosne i Hercegovine koji je zastupljen na Pravnom fakultetu Univerziteta u Zenici.

Udžbenik sadrži još jednu značajnu novinu: za razliku od većine udžbenika u kojima je spisak korištene literature

na kraju knjige, Salih Jalimam uz svako poglavlje knjige posebno donosi njen spisak. Radi se o najvažnijoj i znanstveno relevantnoj literaturi za svako pojedino poglavlje, što će studentima omogućavati da se *in situ*, na jednostavan i praktičan način, upoznaju s literaturom koja se odnosi na pojedine tematske sadržaje. U metodološkom smislu, radi se o vrlo važnom strukturalnom konceptu, koji će svakog studenta, vizuelno i neizostavno, usmjeriti na odgovarajuću literaturu koja je u dosadašnjim udženicima uglavnom ostajala izdvojeno i po strani i u koju studenti vrlo često nisu ostvarivali nikakvog uvida.

Posebno vrijednost udžbenika ogleđa se u Jalimamovoj dosljednoj znanstvenoj valorizaciji povijesnih sadržaja iz državopravne povijesti srednjovjekovne Bosne. Prije svega, to je bosančicom ispisana ploča velikog sudije Gradješe, pronađena u Podbrežju kod Zenice. Prosto je neshvatljivo da je jedan takav spomenik, koji svojim natpisom na najneposredniji način svjedoči o ustrojstvu sudske vlasti u vrijeme bana Kulina u dosadašnjim historijama države i prava Bosne i Hercegovine bizarno ignoriran. Taj prvorazredni spomenik pravne provenijencije u pravnu, udžbeničku literaturu prvi uvodi Salih Jalimam. Na ovaj način studenti prava i buduće sudije, prvi put se upoznaju s činjenicom da je sudska vlast u Bosni i Hercegovini starija nego u mnogim drugim, srednjovjekovnim evropskim državama. Istovremeno, kao dugogodišnji pedagog Jalimam postiže vrlo važan pedagoški cilj: kod studenata izgrađuje ljubav prema zeničkom zavičaju i Bosni i Hercegovini uopće. Na ovaj način Jalimam, ne samo studentima prava već i mnogim profesio-

rima historije države i prava, prvi put otkriva da zenički Pravni fakultet baštini izuzetnu povijesnu tradiciju: situiran je na prostoru gdje su pravne tradicije vjerovatno najstarije u Bosni i Hercegovine.

Među vrijednostima udžbenika posebno se izdvajaju poglavlja koja se odnose na državopravni razvitak srednjovjekovne Bosne, što je i razumljivo s obzirom, na autorovu vokaciju mediaveliste i stručnjaka za Crkvu bosansku, iako i druga poglavlja, po našem mišljenju, ne zaostaju za navedenim. Pritom, sretna je okolnost što je srednjovjekovno razdoblje, jedno od fundamentalnih u državopravnim počecima Bosne i Hercegovine. U ovom poglavlju do posebnog izražaja je došao autorov smisao da, zuzetno složenu i kompleksnu materiju, rasščlani na posebno naslovljena tematska poglavlja a poglavlja, pak, na posebne podnaslove, što će studentima omogućiti da odvoje bitno od nebitnog i da lakše usvajaju najvažnije udžbeničke sadržaje.

Sa svojih petnaest poglavlja, u kojima je obuhvaćen cjelokupan historijski razvoj državopravnog razvitka Bosne i Hercegovine, udžbenik u potpunosti pokriva nastavnu oblast istoimenog predmeta. U odnosu na dosadašnje bosanskohercegovačke udžbenike koji tretiraju historiju države i prava Bosne i Hercegovine, radi se o znatno potpunijem i sadržajno bogatijem udžbeniku, što pokazuje i njegov obim od impresivnih 378 stranica. Pritom, nužno je posebno naglasiti da je prilikom obrade pojedinih tema autor odolio izazovu strogo profilirane i prenaplašene stručno-znanstvene vokacije. Premda je stručnjak za Crkvu bosansku, poglavlje o Crkvi, po svom obimu, znalčki je odvagano i usklađeno s ostalim po-

glavljima s kojima čini homogenu cjelinu. Na ovaj način Salih Jalimam nije upao u zamku autorskog egocentrizma, na koji nisu imuni mnogi autori sličnih udžbenika, čime je pokazao da uvažava i podjednako vrednuje i druge („tuđe“) povijesne teme koje udžbenik razmatra. Istovremeno, ovako metodološki uravnotežen pristup svim tematskim cjelinama, koje tvore tražavnopravni razvitak Bosne i Hercegovine, na svoj način pokazuje da se radi o izvornom

udžbeniku, koji sadržajno i metodološki, u potpunosti zadovoljava neophodne metodološko-sadržajne kriterije univerzitetskog udžbenika.

Udžbenik prof. dr. sc. Saliha Jalimama, Državnopravni razvitak Bosne i Hercegovine sveobuhvatan je, iscrpan, sadržajno i metodološki besprijekoran, stručan i originalan udžbenik namjenjen ne samo studentima prava i već i svim onima koji se zanimaju za historiju Bosne i Hercegovine.

Upute autorima:

1. Opće informacije

Društvena istraživanja donosi isključivo neobjavljene priloge. Časopis objavljuje tekstove koji se recenziraju i one koji ne podliježu recenzijском postupku. Članci koji se recenziraju prihvaćaju se za objavljivanje nakon provedenog recenzijскоg postupka, na temelju dvije anonimne recenzije.

Recenzirani članci kategoriziraju se na sljedeći način:

1. **Izvorni (naučni) članak:** sadrži nove, još neobjavljene rezultate naučnih istraživanja
2. **Prethodno saopštenje:** sadrži nove, još neobjavljene rezultate naučnih istraživanja iskazane u preliminarnom obliku
3. **Pregledni članak:** sadrži izvoran i kritički prikaz određenog područja ili nekog njegova djela
4. **Prikazi, ocjene, kritike i recenzije** relevantnih izdanja, objavljenih u zadnje tri godine
5. **Izveštaje o aktivnostima** (javna predavanja, učešće na naučnim skupovima etc.)

Radovi koji su objavljeni u *Društvenim istraživanjima* autori ne mogu objavljivati u drugim publikacijama bez pismene saglasnosti Redakcije časopisa.

2. Oprema i slanje rukopisa

Poželjni opseg izvornog (naučnog) članka je od 16 do 32 autorske kartice, predhodnih saopštenja i preglednih članaka od 8 do 16 kartica, a recenzije i prikazi od 2 do 4 kartice. Autorska kartica iznosi 1.800 znakova (s praznim mjestima) odnosno 30 redaka po 60 znakova.

Rukopis, u opremi teksta, treba da sadrži sljedeće elemente:

- Ime i prezime autora
- Naziv i adresu matične institucije autora
- E-mail adresu autora
- Puni naslov članka
- Sažetak članka (ne duži od 900 znakova s praznim mjestima) i ključne riječi (ne više od 10) na bosanskom, srpskom i hrvatskom i engleskom jeziku.

Ako potpuni bibliografski podaci o citiranim djelima nisu navedeni u fufnotama, autor je dužan na kraju teksta navesti popis citirane literature s potpunim podacima o navedenim djelima.

Rukopis se šalje poštom ili sekretaru redakcije (ispis s priloženim CD) na adresu:

**Društvena istraživanja
Fakultetska 3 72.000 Zenica,
Bosna i Hercegovina**

Redakcija ne vraća zaprimljene rukopise.

